

Πάντειο Πανεπιστήμιο

Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών

Δίκαιο

Διοικητική Επιστήμη

Οικονομία

Φορολογία
& Ελεγκτική

Διάλογοι στη
Δημόσια Διοίκηση

Ηλεκτρονικό Περιοδικό
του Τμήματος
Δημόσιας Διοίκησης

Τεύχος 2

Νοέμβριος 2021

ISSN: 2654-1580

Διάλογοι στη Δημόσια Διοίκηση – Editorial

Αγαπητές και αγαπητοί συνάδελφοι και φίλοι του Τμ. Δημ. Διοίκησης του Παντείου Πανεπιστημίου

Εκ μέρους της Συντακτικής Επιτροπής του περιοδικού σας καλωσορίζω στην ιστοσελίδα του ηλεκτρονικού επιστημονικού περιοδικού του Τμήματός μας. Σας παρουσιάζουμε το δεύτερο τεύχος του, επισημαίνοντας ότι η έκδοσή του πραγματοποιείται σε μια δύσκολη για την έρευνα -λόγω της πανδημίας- χρονική περίοδο. Στόχος μας πάντα παραμένει να αποτελεί βήμα ελεύθερης έκφρασης των επιστημονικών προβληματισμών της ακαδημαϊκής κοινότητας, ανταλλαγής απόψεων, προαγωγής του διεπιστημονικού διαλόγου και ενημέρωσης για την ακαδημαϊκή δράση του Τμήματος Δημόσιας Διοίκησης. Κάθε εισφορά που θα αποτελεί βάση για συζήτηση και ανατροφοδότηση στον επιστημονικό διάλογο και την επιστημονική κριτική σκέψη είναι πάντα ευπρόσδεκτη.

Στο δεύτερο, λοιπόν, αυτό τεύχος του περιοδικού μας έχουμε την τιμή να δημοσιεύουμε το άκρως ενδιαφέρον άρθρο της Ισμήνης Κριάρη, Ομότιμης Καθηγήτριας του Τμήματός μας και τέως Πρυτάνεως του Παντείου Πανεπιστημίου, που αναφέρεται στην ιστορική ίδρυση της Ελευθέρας Σχολής Πολιτικών Επιστημών και την πορεία της μετεξέλιξής της στο σημερινό Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών. Ακολουθεί η επίκαιρη, λόγω της συμπλήρωσης των 200 χρόνων από την Ελληνική Επανάσταση του 1821, εισήγηση της Καθηγήτριας Πολυξένης Παπαδάκη, υπό τον τίτλο «Η επιρροή του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού στο συνταγματισμό του Ρήγα Φεραίου και του Αδαμαντίου Κοραή» στην οποία αναλύονται οι επιδράσεις που δέχτηκαν κατά τη διαμόρφωση της πολιτικής τους σκέψης οι δυο αυτοί πρωτοπόροι της ελληνικής διανόησης από τις ιδέες του Διαφωτισμού. Ο Καθηγητής Ιωάννης Φίλος και η Μαρίνα Γκούμα (MSc Υ Δ) με την μελέτη τους «Φορολογικός Έλεγχος και Παράγοντες που επηρεάζουν την Φορολογική Συμμόρφωση των Επιχειρήσεων» εξετάζουν το φορολογικό έλεγχο και τη σχετική φορολογική συμμόρφωση των επιχειρήσεων, υπό το πρίσμα σημαντικών παραγόντων όπως οι φορολογικοί συντελεστές, η πολυπλοκότητα του φορολογικού συστήματος, οι ποινές, η διαφθορά κ.α. και αναλύουν το ρόλο τους για την αύξηση των δημοσίων εσόδων

και τη δίκαιη κατανομή των φορολογικών βαρών. Ο καθηγητής Γιώργος Ασπρίδης πραγματεύεται στο άρθρο του με τίτλο «Η διοικητική οργάνωση των νησιωτικών περιφερειών» τη διαχρονική εξέλιξη της διοικητικής ιστορίας και τη διοικητικής οργάνωσης των νησιωτικών περιφερειών της Ελλάδας, δίνοντας έμφαση στην οργάνωση που απαιτεί το περιβάλλον και η ιδιομορφία των νησιών σε σχέση με την αυτοδιοικητική και αποκεντρωμένη διοίκησή τους. Στον επιστημονικό διάλογο για το μάνατζμεντ συνεισφέρουν με την πρωτότυπη μελέτη τους οι Δρ Σπύρος Πολυμέρης, ΕΔΙΠ του Τμήματός μας και η Βασιλική Χατζή(MSc), που απαντάνε στα επιστημονικά ερωτήματα για τη μορφή του νέου οργανωσιακού μοντέλου στη διαδικασία λήψης αποφάσεων και ποιος είναι ο ρόλος και η συμμετοχή των εργαζομένων στην εποχή που θα ακολουθήσει αυτήν του παραδοσιακού μάνατζμεντ. Η Κωνσταντίνα Μπαρδάκα (Επιστημονική Υπηρεσία της Βουλής των Ελλήνων, MSc, Υ.Δ.), με αφορμή την 100ή επέτειο από τη γέννηση του Αμερικανού πολιτικού φιλοσόφου John Rawls, στο κλασικό πλέον έργο του οποίου «Μια Θεωρία Δικαιοσύνης» διατυπώνεται μια θεωρία διανεμητικής ή κοινωνικής δικαιοσύνης και θεωρείται ως ένα από τα σημαντικότερα κείμενα πολιτικής φιλοσοφίας, συνέγραψε άρθρο με τίτλο «Η διανεμητική δικαιοσύνη κατά τον Αριστοτέλη και τον John Rawls και η σημασία της στον 21^ο αιώνα», που δημοσιεύουμε στη συνέχεια. Σε αυτό παραλληλίζοντας τις θεωρίες για τη διανεμητική δικαιοσύνη του Αριστοτέλη και του Rawls, καταλήγει σε πολύ ενδιαφέροντα συμπεράσματα για τη σημασία της στη σημερινή εποχή. Η σειρά των άρθρων αυτού του τεύχους συμπληρώνεται με το άρθρο του Κωνσταντίνου Αποστολίδη (MSc, Υ.Δ.) με τίτλο «Η συμβολή του ESG στην επίτευξη της φιλοδοξίας της Ευρωπαϊκής πράσινης συμφωνίας για την πραγματοποίηση πράσινων επενδύσεων», στο οποίο αναλύονται η κλιματική κρίση και οι παρεπόμενοι αυτής κλιματικοί και περιβαλλοντικοί κίνδυνοι, που αποτελούν ίσως την πιο κρίσιμη-και αρκετές φορές οδυνηρή- πρόκληση της εποχής μας σε παγκόσμια κλίμακα και πραγματεύεται λύσεις που θα προωθήσουν τις πραγματικά πράσινες επενδύσεις, οι οποίες θα επιτρέψουν τη μετάβαση στη βιωσιμότητα και την κλιματική ουδετερότητα.

Όπως στο πρώτο τεύχος, έτσι και στο παρόν συνεχίζονται οι δημοσιεύσεις εισηγήσεων από συνέδρια που έχει διοργανώσει το Τμήμα μας. Στην ύλη αυτού του τεύχους περιλαμβάνονται κάποιες από τις εισηγήσεις που παρουσιάστηκαν στο Διεθνές Συμπόσιο που διοργανώθηκε από το Τμήμα μας τον Δεκέμβριο του 2018 και ήταν αφιερωμένο στα 200 Χρόνια από τη γέννηση του Karl Marx.

Στην ενότητα «Τιμής ένεκεν» η επίκουρη καθηγήτρια κα Φερενίκη Παναγοπούλου με τη μελέτη της «Η συμβολή της Καθηγήτριας Ισμήνης Κριάρη στη διαμόρφωση της Βιοηθικής στην Ελλάδα», τιμά την ομότιμη καθηγήτρια κα Κριάρη, αναδεικνύοντας την καθοριστική συμβολή της στην καθιέρωση του κλάδου της Βιοηθικής ως ενός κλάδου που συνδυάζει τη νομική επιστήμη με την ιατρική και τη φιλοσοφία και δίνει απαντήσεις στα προβλήματα που ανακύπτουν σχετικά.

Στο τεύχος αυτό, τέλος, παρουσιάζονται οι πιο πρόσφατες επιστημονικές εκδόσεις (μονογραφίες, βιβλία) των μελών ΔΕΠ του Τμήματός μας, καθώς και οι δράσεις που έχουν πραγματοποιηθεί στα πλαίσια της λειτουργίας των κέντρων και εργαστηρίων του.

Καθηγήτρια
Πολυξένη Παπαδάκη

Πρόεδρος της Συντακτικής Επιτροπής

Επιτροπές Περιοδικού

Συντακτική Επιτροπή

Πολυξένη Παπαδάκη, Καθηγήτρια, Διευθύντρια του Περιοδικού, Πετράκος Γεώργιος, Καθηγητής, Χριστοπούλου Χριστίνα, Επίκουρη Καθηγήτρια, Κόρδας Γρηγόριος, Επίκουρος Καθηγητής, Μπάλτα Ευαγγελία, Επίκουρη Καθηγήτρια Παναγοπούλου Φερενίκη, Επίκουρη Καθηγήτρια, Πολυμέρης Σπυρίδων, Ε.ΔΙ.Π.

Επιστημονική Επιτροπή

Καραβίτης Νικόλαος – Καθηγητής, Κέφης Βασίλειος – Καθηγητής, Κοντιάδης Ξενοφών – Καθηγητής, Κριάρη Ισμήνη – Καθηγήτρια, Κτιστάκη Σταυρούλα – Καθηγήτρια, Μαριόλης Θεόδωρος – Καθηγητής, Μουστάκας Μελέτιος - Καθηγητής, Παπαδάκη Πολυξένη - Καθηγήτρια, Φίλος Ιωάννης – Καθηγητής, Μουκίου Χρυσούλα - Αν. Καθηγήτρια, Μπώλος Άγγελος - Αν. Καθηγητής, Πετράκος Γεώργιος - Καθηγητής, Χάνος Αντώνιος - Αν. Καθηγητής, Αναγνώστου Διαμάντω - Επ. Καθηγήτρια, Βόγκλης Ελευθέριος - Επ. Καθηγητής, Κόρδας Γρηγόριος - Επ. Καθηγητής, Μηλιώνης Νικόλαος - Επ. Καθηγητής, Μπάλτα Ευαγγελία - Επ. Καθηγήτρια, Μπαμπαλιούτας Λάμπρος - Επ. Καθηγητής, Παναγοπούλου Φερενίκη - Επ. Καθηγήτρια, Χριστοπούλου Χριστίνα - Επ. Καθηγήτρια, Παπάζογλου-Μητροπούλου Αιμιλία – Λέκτορας, Πολυμέρης Σπυρίδων - Ε.ΔΙ.Π

Περιεχόμενα

Διάλογοι στη Δημόσια Διοίκηση – Editorial	1
Επιτροπές Περιοδικού	4
ΕΝΟΤΗΤΑ Ι – ΜΕΛΕΤΕΣ	7
Από την ίδρυση της Ελευθέρας Σχολής Πολιτικών Επιστημών στο Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών	
<i>Ισμήνη Κριάρη</i>	8
Η επιρροή του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού στο συνταγματισμό του Ρήγα Φεραίου και του Αδαμαντίου Κοραή	
<i>Πολυξένη Παπαδάκη</i>	21
Φορολογικός Έλεγχος και Παράγοντες που επηρεάζουν την Φορολογική Συμμόρφωση των Επιχειρήσεων	
<i>Γκούμα Μαρίνα, Ιωάννης Φίλος</i>	37
Η διοικητική οργάνωση των νησιωτικών περιφερειών	
<i>Ασπρίδης Γιώργος</i>	54
Το τέλος του Μάνατζμεντ και η ανάδυση της Κοινωνιοκρατίας: προς μια αλλαγή παραδείγματος στην Οργανωσιακή Κουλτούρα	
<i>Σπύρος Πολυμέρης – Βασιλική Χατζή</i>	66
Η διανεμητική δικαιοσύνη κατά τον Αριστοτέλη και τον John Rawls και η σημασία της στον 21 ^ο αιώνα	
<i>Κωνσταντίνα Μπαρδάκα</i>	84
Η συμβολή του ESG στην επίτευξη της φιλοδοξίας της Ευρωπαϊκής Πράσινης Συμφωνίας για την πραγματοποίηση πράσινων επενδύσεων	
<i>Αποστολίδης Κωνσταντίνος</i>	115
ΕΝΟΤΗΤΑ ΙΙ - ΕΙΔΙΚΟ ΑΦΙΕΡΩΜΑ	
200 Χρόνια από τη γέννηση του Karl Marx: Οικονομία, Κοινωνία, Κράτος	130

Ο κατά Marx Προσδιορισμός της Παραγωγού Συνάρτησης και το Όριο της Συνάρτησης του Ποσοστού Κέρδους <i>Θεόδωρος Μαριόλης</i>	131
Ο Μαρξ και οι σύγχρονες δημοκρατίες <i>Δημήτρης Καλτσώνης</i>	159
Η ιστορική τάση της καπιταλιστικής συσσώρευσης και τα εναλλακτικά μέλλοντα* <i>Γιάννης Τόλιος</i>	166
Το Φορτίο' του Καρλ Μαρξ: Η 18 ^η Μπρυμαίρ του Λουδοβίκου Βοναπάρτη <i>Σίμος Ανδρονίδης</i>	176
ΕΝΟΤΗΤΑ ΙΙΙ – ΤΙΜΗΣ ΕΝΕΚΕΝ	187
Η συμβολή της Καθηγήτριας Ισμήνης Κριάρη στη διαμόρφωση της Βιοηθικής στην Ελλάδα <i>Φερνίκη Παναγοπούλου</i>	188
ΕΝΟΤΗΤΑ ΙV – ΜΟΝΟΓΡΑΦΙΕΣ/ΒΙΒΛΙΑ ΜΕΛΩΝ Δ.Ε.Π.	193
Η ελληνική ξενοδοχία στα χρόνια της κρίσης 2008 - 2018 <i>Πετράκος Γεώργιος,</i>	194
Μέθοδοι και Πρακτικές της Στατιστικής Έρευνας <i>Πετράκος Γεώργιος,</i>	197
Περί της υποχρεωτικότητας του εμβολιασμού σε περίοδο πανδημίας: Μία ηθικο-συνταγματική θεώρηση <i>Φερνίκη Παναγοπούλου – Κουτνατζή</i>	200
Το σύγχρονο θεσμικό πλαίσιο της Ελληνικής Δημόσιας Διοίκησης, Τόμος 1 <i>Λάμπρος Μπαμπαλιούτας</i>	202
Το σύγχρονο θεσμικό πλαίσιο της ελληνικής δημόσιας Διοίκησης, Τόμος 2 <i>Λ. Μπαμπαλιούτας</i>	204
ΕΝΟΤΗΤΑ V – ΤΑ ΝΕΑ ΤΟΥ ΤΜΗΜΑΤΟΣ	205

ΕΝΟΤΗΤΑ Ι – ΜΕΛΕΤΕΣ

Από την ίδρυση της Ελευθέρας Σχολής Πολιτικών Επιστημών στο Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών

Ισμήνη Κριάρη

Ομότιμη Καθηγήτρια και τ. Πρύτανης του Παντείου Πανεπιστημίου Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών

Εισαγωγή – Η προϊστορία της ιδρύσεως Σχολής Πολιτικών Επιστημών¹

Η ίδρυση Σχολής Πολιτικών Επιστημών ήταν όραμα των πολιτικών του 19ου αι., δηλαδή του πρώτου Κυβερνήτη Ιωάννη Καποδίστρια και του Πρωθυπουργού Χαρίλαου Τρικούπη. Τα σχέδια αυτά όμως δεν ξεπέρασαν το στάδιο των φιλοδοξιών, λόγω της δολοφονίας του Καποδίστρια, της πτώσης της Κυβέρνησης Τρικούπη και της οικτράς οικονομικής κατάστασης του νεοσύστατου Ελληνικού κράτους.

Η ίδρυση Σχολής Πολιτικών Επιστημών είχε προβλεφθεί ήδη με τον νόμο 3825 της 17^{ης} Ιουλίου του 1911, (ΦΕΚ 183/1911): Περί Καποδιστριακού Πανεπιστημίου» από την πρώτη Κυβέρνηση Βενιζέλου με τον τότε Υπουργό Παιδείας Απ. Αλεξανδρή στο πλαίσιο της Νομικής Σχολής: Στο άρθρο 1 αναφέρεται ότι: «... Η Νομική Σχολή υποδιαιρείται εις δύο Τμήματα, το των Νομικών και το των Πολιτικών Επιστημών». Στο δε άρθρο 18 παρ. 2 του ίδιου νόμου προβλέπεται ότι τα υπό των Σχολών χορηγούμενα διπλώματα διδασκόντων είναι «... της Νομικής Επιστήμης, της Πολιτικής Επιστήμης...». Εν συνεχεία εκδόθηκε ο ν. 3966 της 22ας Δεκεμβρίου του 1911 (ΦΕΚ 350/1911), ο οποίος στο άρθρο 5 αναφέρει ότι: « Η ... υποδιαιρέσεις της Νομικής Σχολής εις δύο Τμήματα θέλει γίνει διά διατάγματος εκδιδόμενου εντός τριετίας από της ισχύος του παρόντος νόμου, μετά γνωμοδότησιν της Σχολής, ήτις δεν είναι υποχρεωτική δια τον Υπουργόν».

---

¹ Για την συγγραφή του κειμένου αυτού ελήφθησαν υπόψη: Η ομιλία του Καθηγητή Κ. Χατζηγιαννάκη στις 31.1.1984, Τα Δελτία της Παντείου Σχολής Πολιτικών Επιστημών, η Εικοσιπενταετηρίς (1930-1955) της Παντείου Ανωτάτης Σχολής Πολιτικών Επιστημών, 1957, η ομιλία του Καθηγητή Αγαμ. Κουτσούκη στην Πανηγυρική εκδήλωση για τα 75 χρόνια του Παντείου Πανεπιστημίου, Αθήνα, 2002.

Ευχαριστώ την κυρία Αικ. Καντιώτου, η οποία έθεσε υπόψη μου την Διπλωματική της εργασία στο Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα του Τμήματος Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας του Παντείου Πανεπιστημίου με θέμα: «Ίδρυση και λειτουργία της Παντείου Ανωτάτης Σχολής Πολιτικών Επιστημών κατά την περίοδο 1930-1950», Αθήνα, 2019. Επίσης τον Δρ. Ιστορίας κ. Χρ. Χρηστίδη, για την βοήθειά του στην ανακάλυψη του υλικού για τον νόμο του 1911, εν μέσω κορωνοϊού.

Οι διατάξεις αυτές περί ιδρύσεως Τμήματος Πολιτικών Επιστημών στο Πανεπιστήμιο Αθηνών ενεργοποιήθηκαν πολύ αργότερα, στην δεκαετία του 1970, (Υπουργική Απόφασις και Έγκρισις 179084, ΦΕΚ 11/ τεύχος Δεύτερον/ 10 Ιανουαρίου 1972, άρθρον 1 περί διαιρέσεως της Νομικής Σχολής σε τρία Τμήματα, μεταξύ των οποίων το Τμήμα Δημοσίου Δικαίου και Πολιτικών Επιστημών, το οποίον απονέμει ίδιον πτυχίον και ίδιον διδακτορικόν δίπλωμα).

Η ανακοίνωση περί ιδρύσεως Σχολής Πολιτικών Επιστημών το 1911 προκάλεσε μεγάλο ενδιαφέρον, όπως προκύπτει και από το υπόμνημα που απέστειλε στον Ελευθέριο Βενιζέλο ο τότε Υφηγητής Πολιτικής Οικονομίας Κωνσταντίνος Χρ. Βουρνάζος, στις 29 Ιουνίου 1911 (φ. αριθμ. 33, Μουσείο Μπενάκη). Ο σ. του υπομνήματος αναφέρει ότι : «...Απηυθύνθη προς υμάς διότι γινώσκω τι ου μόνον δόγμα της υμετέρας σταδιοδρομίας τάσσετε την αλήθειαν αλλά και διακηρύξατε ότι θέλετε θέση άτομα και πράγματα εις την αρμόζουσαν αυτοίς θέσιν...».

Αναφερόμενος στις συζητήσεις στην Βουλή εκφράζει την έκπληξή του διότι κατά την ίδρυση αυτής της νέας Σχολής «...ατυχώς ουδαμώς ελήφθη ως βάσις η εκάστοτε και προ πολλού έτι διακηρυχθείσα τοιαύτη, περί της διαμορφώσεως δηλονότι των πολιτικών υπαλλήλων του Κράτους...».

Ο αποστολέας του υπομνήματος εκφράζει τις αντιρρήσεις του για την προτεινόμενη συγχώνευση των Εδρών της Δημοσίας Οικονομίας και της Πολιτικής Οικονομίας στην υπό ίδρυση Σχολή με επίκληση της πρακτικής Γαλλικών και Γερμανικών Πανεπιστημίων, όπου υπάρχουν χωριστές έδρες. Όπως αναφέρει: «...Ποία λοιπόν άλλαι εισίν αι πολιτικά επιστήμαι? Πλην του Δημοσίου Δικαίου, της Πολιτειολογίας και της Στατιστικής τα Ευρωπαϊκά Πανεπιστήμια καθιερούν άλλα μεν τρεις άλλα δε τέσσαρας οικονομικάς έδρας...». Ο ίδιος Καθηγητής της μιας αυτής συγχωνευθείσης έδρας, εάν υποτεθεί ότι υπάρχει δεν θα είναι δυνατόν να διδάξει επαρκώς και τα δύο μαθήματα, απλώς «... θα επαλείψει, κατά το λεγόμενος τους σπουδαστάς δι' επιπολαίων χρισμάτων...».Εν συνεχεία υπογραμμίζει οτι : « Αφ ' ετέρου ουδαμού υφίσταται έδρα Κοινωνικής Επιστήμης ή Κοινωνιολογίας, της επιστήμης ταύτης θεωρηθείσης ανοργανώτου και αμορφώτου εισέτι, ενώ ως επληροφορήθη ζητείται δια του νέου οργανισμού η εγκαθίδρυσις της παρ' ημίν, ως άν είχαν συμπληρωθεί πάσαι αι λοιπαί ελλείψεις του Πανεπιστημίου μας...».

Το υπόμνημα τελειώνει με την κατωτέρω αποστροφή του σ. η οποία έχει δυστυχώς διαχρονική επικαιρότητα: « ... Εν Ελλάδι βεβαίως, ένθα κρατεί το δόγμα της ignorance encyclopedique, δύνασθε να ανεύρητε ειδικούς εις πάντα συγχρόνως τα προβλήματα των επιστημών, αλλά δια τούτο και οπισθοδρομούμεν!».

Από το υπόμνημα αυτό προκύπτει ότι οι προτάσεις της Κυβερνήσεως Βενιζέλου ήταν πιο μπροστά και από τις απόψεις των εκπαιδευμένων στην Ευρώπη επιστημόνων της εποχής, αλλά και πιο μπροστά από τις επιδιώξεις του Πανεπιστημίου Αθηνών, το οποίο άρχισε να συζητά την δυνατότητα ίδρυσης Σχολής Πολιτικών Επιστημών στην δεκαετία του 1960.

Το σχέδιο για την ίδρυση ανεξάρτητης Σχολής Πολιτικών Επιστημών οφείλεται σε δύο ανθρώπους που δεν συναντήθηκαν ποτέ, στον εκ Ζαγοράς Αλέξανδρο Πάντο και στον εκ Κύπρου πολιτευτή Γεώργιο Φραγκούδη, οι οποίοι είχαν σπουδάσει στην Ecole Libre des Sciences Politiques στο Παρίσι σε διαφορετικούς χρόνους, με την πολιτική υποστήριξη του Ελευθερίου Βενιζέλου στις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα

Οι πρωταγωνιστές

Ο Αλέξανδρος Πάντος (1888 – 1930), ευπατρίδης από την Ζαγορά Πηλίου, ήταν απόφοιτος της Νομικής Σχολής Αθηνών και συνέχισε τις σπουδές του στο Παρίσι. Απεβίωσε νεότερος, ήδη δε από το 1915 είχε συντάξει διαθήκη, με την οποία κατέλιπε την περιουσίαν του υπέρ της ιδρύσεως Σχολής Πολιτικών Επιστημών κατά το πρότυπο της Ελευθέρας Σχολής Πολιτικών Επιστημών των Παρισίων, η οποία λειτουργούσε στο Παρίσι από το 1871. Η επιθυμία του ήταν η Σχολή να ονομασθεί Πάντειος «...διότι θα είναι δι' εμέ μια ευχαρίστησις να γνωρίζω από τούδε ότι οι φοιτώντες εις την Σχολήν αυτήν θα λαμβάνουν αφορμήν να σκέπτονται ότι ο ιδρυτής της Σχολής των ήτο σχεδόν συνομήλικός των, ότι εσπούδαζε και αυτός πολιτικός επιστήμας, ότι προώριζε τον εαυτόν του δια τον αυτόν με αυτούς σκοπόν, ονειροπολών και αυτός να αναδειχθεί». Τις σκέψεις του αυτές φέρει το μνήμα του Πάντου, το οποίον ευρίσκεται στον κήπο του Πανεπιστημίου, μετά την ανακομιδή των οστών του το 1965.

Ο Κύπριος Γεώργιος Φραγκούδης (1869 – 1939) ήταν μια μυθιστορηματική πολιτική μορφή της νεότερης Ελληνικής και Κυπριακής δημόσιας ζωής. Μετά τις σπουδές του στην Νομική Σχολή Αθηνών συνέχισε και εκείνος στο Παρίσι στην Ελευθέρα Σχολή Πολιτικών Επιστημών, το 1891. Ασχολήθηκε με την δημοσιογραφία, την δικηγορία (στην Αλεξάνδρεια και στο Σουδάν), την διοργάνωση της Διεθνούς Εκθέσεως για την Κύπρο στην Αθήνα το 1901, το γλωσσικό ζήτημα μεταξύ άλλων.

Ίδρυσε την εφημερίδα «Μεταρρυθμισις» η οποία εκδιδόταν από το 1904 – 1905 και όπως γράφει ο ίδιος στο φυλλάδιο « Η επανέκδοσις της Μεταρρυθμίσεως» του 1925 «ηγωνίσθη επί μακρόν και παρεσκεύασε κατά πολύ το έδαφος προς δημιουργίαν της επαναστάσεως του 1909». Το 1916 ο

Βενιζέλος τον κάλεσε στην Θεσσαλονίκη, όπου είχε σχηματίσει την κυβέρνηση της Εθνικής Άμυνας.

Την εφημερίδα αυτήν την επανεξέδωσε το 1921 - 1923 για να κτυπήσει την «Κωνσταντινικήν προδοσίαν». Εξ αιτίας της αρθρογραφίας του δέχθηκε δολοφονική επίθεση (το μπαστούνι του που φυλάσσεται στο Μουσείο του Πανεπιστημίου που φέρει το όνομά του ήταν στην πραγματικότητα ένα ξίφος μέσα σε θήκη μπαστουνιού). Το 1924 εκλέχθηκε βουλευτής Αθηνών – Πειραιώς των Φιλελευθέρων και Κοσμητήρ της Βουλής.

Στα πολλά πνευματικά του ενδιαφέρονταν περιλαμβάνεται η εκπόνηση του πολεοδομικού σχεδίου Καλλιθέας και Λεμεσού, η μελέτη του σωφρονιστικού συστήματος, η έκδοση του βιβλίου σχετικά με την παρουσίαση της Κύπρου από πλευράς πολιτιστικής, γεωγραφικής, πολιτικής και οικονομικής, η ιστορία της οικογενείας του μαζί με την αυτοβιογραφία του και η επεξεργασία πολιτικών απόψεων σχετικά με την κατάσταση στην Ελλάδα («το Ρωμέϊκο»).

Στην δεκαετία του '20 ο Φραγκούδης έχει απογοητευθεί από την πολιτική ζωή και όπως ο ίδιος γράφει στην αυτοβιογραφία του: « ... Εκατάλαβα ότι με την πολιτική και με τον χαρακτήρα που είχα δεν μπορούσα να φθάσω όπου έπρεπε. Κατά τον χρόνον αυτόν τρεις φορές επρόκειτο να αναλάβω το Υπουργείον της Παιδείας, για να εφαρμόσω ένα εκπαιδευτικόν πρόγραμμα αναγεννήσεως, αλλ' αγρυπνούσαν οι φρουροί του κόμματος, μήπως και συμβεί ένα τέτοιο κακό στην Ελλάδα και γίνω και εγώ Υπουργός...».

Το 1924 είχε ιδρύσει την «Εταιρεία Εκπαιδευτικής Αναγεννήσεως» με σκοπό την ανόρθωση της Ελλάδος μέσω της παιδείας. Για τον Γεώργιο Φραγκούδη η ίδρυση Σχολής Πολιτικών Επιστημών δεν έχει ως μόνον σκοπό την εισαγωγή νέων γνωστικών αντικειμένων στην Ελλάδα. Η κύρια επιδίωξη συνίσταται στην μέσω της εκπαίδευσης «ανάπλαση του Ελληνικού έθνους», όπως αναφέρει στον τίτλο του υπ' αριθμ. 1 Δελτίου του 1929 της Εταιρίας Εκπαιδευτικής Αναγέννησης,. Όπως γράφει στο κύριο άρθρο με τίτλο « Πώς θα αναγεννήσωμεν και σώσωμεν την πατρίδα μας» : «...Είχα ιδή από κοντά την πολιτικήν και αηδίασα χειρότερα. Σαράντα χρόνια αγωνιστής της Εθνικής Ιδέας εμελέτησα όσον κανείς άλλος την κατάστασιν του Ελληνισμού μέσα κι έξω υφ' όλας τας επόψεις. Ηθέλησα ιδιαιτέρως να εμβαθύνω εις τα αίτια της εθνικής μας δυστυχίας και εις την έρευναν του τί πρέπει να γίνη δια να σωθή ο τόπος μας από την διαρκή αναρχίαν, τας περιοδικάς κρίσεις και την καθημερινήν φθοράν που τον φέρει σιγά σιγά εις νέαν υποδούλωσιν.

Οι λόγοι της εθνικής μας δυστυχίας είναι πολλοί. Ο κυριώτερος υπήρξεν αι πρόωροι πολιτικά ελευθερία, τας οποίας εξεμεταλλεύθησαν τα κόμματα δια να εμπαίζουν τον λαόν και να καταστρέφουν το έθνος. Η Ελλάς έζησεν από της ανεξαρτησίας της εις διαρκή αναρχίαν και το Ελληνικόν κράτος έμεινεν το πειό απολίτιστον από όλα τα σύγχρονα κράτη. Τόση δε ανεπύχθη κακία, ώστε όταν τέλος πάντων έφθασεν η ξαφνική και ανέλπιστος τύχην δια να ελευθερωθή όλη η φυλή μας, ημείς οι ίδιοι βγάλαμε τα μάτια μας. Το αποτέλεσμα ήτο να σφαγούν και εξολοθρευθούν 3 εκατομμύρια Έλληνες και να χάσωμεν μέγα μέρος της εθνικής μας κληρονομίας. ...

Δια να μη επαναληφθή η καταστροφή, δια να μη υποδουλωθή εκ νέου η πατρίς μας, πρέπει να επέλθη μεταβολή εις τα εθνικά μας πράγματα. Πρέπει δηλαδή να εργασθώμεν, ώστε να αναγεννηθή η εκκλησία, να μεταρρυθμισθή η εκπαίδευσις, να αναπλασθή ο πολιτικός και κοινωνικός μας βίος. Αυτό έπρεπε να το κάμη μια εθνική επανάστασις, σαν εκείνες που συνεκλόνησαν όλα τα έθνη, τα οποία δια να σωθούν από την παρακμήν σηκωθήκαν και έκαμαν καινούργιαν ζωήν.

Δεν ξέρω πώς μέσα στον κυκεώνα του εθνικού μας βίου, εις την γενικήν αναρχίαν και τον εξωφρενικόν κομματισμόν θα κατορθώσωμεν να εύρωμεν τον δρόμον της σωτηρίας μας' εντούτοιε ένα καλόν σημείον υπήρξεν η ιδέα, ότι μετά την μεγάλην εθνικήν καταστροφήν έπρεπε προς την εκπαίδευσιν να στρέψωμεν την προσοχήν μας, εάν ηθέλαμεν να δημιουργήσωμεν νέαν γενεάν αληθινών πολιτών και πολιτευομένων αξίων του ονόματος. Είναι δια τούτο ευχάριστος η κίνησις, η οποία επηκολούθησεν προς ίδρυσιν Κολλεγίων, κατά το Αγγλοαμερικανικόν πρότυπον (σ.σ. αναφέρεται στα τότε ιδρυθέντα Αμερικανικά Κολλέγια και στην Αναργύρειο – Κοργιαλένειο Σχολή).

Και είναι αλήθεια, ότι θα έπρεπε να αρχίσωμεν πρώτον από την δημοτικήν εκπαίδευσιν. Αλλά δυστυχώς δεν είναι εύκολον πράγμα. Δια να αναγεννηθή η δημοτική εκπαίδευσις, πρέπει να γίνουν αληθινά κυβερνήσεις που να δώσουν νέαν τροπήν εις τα εθνικά μας εν γένει πράγματα. Ό,τι ηδυνάμεθα ημείς να κάμωμεν σήμερα, εφόσον δεν είμεθα εις την εξουσίαν, είναι να ιδρύσωμεν μερικά καλά εκπαιδευτήρια, όπως βελτιώσωμεν το ποιόν των ανδρών του αμέσου μέλλοντος».

Ο Φραγκούδης θεωρεί ότι η ίδρυση ελευθέρας Σχολής Πολιτικών, Κοινωνικών και Οικονομικών Επιστημών θα συμβάλει «στην διαπαιδαγώγησιν του Ελληνικού Έθνους και την οργάνωσιν του Ελληνικού Κράτους εις πολιτείαν τάξεως, ευνομίας και προόδου». Όπως αναφέρει: « Η ίδρυσις τιαύτης Σχολής υπήρξε μεταξύ των μεγάλων σχεδίων του Τρικούπη και

κατόπιν του Βενιζέλου. Εις εμένα έλαχεν ο κλήρος, όπως διά μεγάλων προσπαθειών πραγματοποιήσω το όνειρον ως επιστέγασμα των μακρών μου αγώνων. Είναι ευτύχημα όμως που το Κράτος δεν έκαμε την Σχολήν, η οποία θα ευρίσκετο εις την αυτήν αξιοθρήνητον κατάστασιν, όπως το Πανεπιστήμιον και τα άλλα δημόσια εκπαιδευτήριά μας. Άλλως τε, όπως ήλθαν τα πράγματα, η Σχολή τότε μόνον θα ωφελήσει, όταν είναι ελευθέρα, όπως εις την Ευρώπην και Αμερικην, ίδρυμα πατριωτικής εταιρίας, με σκοπόν τον πόλεμον της αμαθείας, του ψεύδους, του κομματισμού, της εν γένει διαφθοράς!...

Η Σχολή θα αποτελέσει ακαδημίαν μελέτης των εθνικών μας ζητημάτων, ως του γλωσσικού, εκκλησιαστικού κλπ. και θα κωδικοποιήση τους νόμους δια την ριζικήν αναδιοργάνωσιν του Ελληνικού Κράτους. Θα αποβή εστία εθνικής ζωής, που λείπει από τον τόπον μας, όπου ακμάζει μόνον η διαίρεσις, ο κομματισμός και το ρουσφέτι. Αυτά τα τρία κακά κατατρώγουν τα σπλάγχνα του έθνους. Μόνον μια ειρηνική επανάστασις και εκ βάθρων μεταβολή ημπορούν να σώσουν την φυλήν μας.

Οι Έλληνες του εξωτερικού θα ευρίσκουν εκεί κάθε συνδρομήν δια τα εθνικά των ζητήματα, την οποίαν δεν ευρίσκουν εις τα υπουργεία μας».

Όπως αναφέρει μετέβη πρώτα στο Παρίσι το 1926 «δια να έχη την γνώμην και άλλων διακεκριμένων Ελλήνων», όπου ο γνωστός νομομαθής Ν. Πολίτης τον συνέτρεξε πολύ. Ο δε Ελευθέριος Βενιζέλος, στον οποίο εξέθεσε τα σχέδιό του «έκαμε την καλήν αρχήν, δωρίσας 200 λίρας και δηλώσας ότι επιθυμεί να διδάξη ένα μάθημα εις την Σχολήν». Έτσι συμβολικά ο Ελευθέριος Βενιζέλος κατέστη ο πρώτος δωρητής και ο πρώτος Καθηγητής της Σχολής, η Εκπαιδευτική Αναγέννησις του απέστειλε το Δίπλωμα Δωρητού στις 25 Ιανουαρίου του 1930, το όνομά του δε αναγράφεται πρώτο σε μαρμάρινη στήλη δωρητών στην είσοδο του Πανεπιστημίου.

Στον κατάλογο των δωρεών εις Λίρας Αγγλίας και Δραχμάς με τον τίτλο «Λογοδοσία», ο οποίος περιλαμβάνεται στο υπ. Αριθμ. 1 τεύχος της Εταιρίας της Εκπαιδευτικής Αναγέννησης αναφέρονται λεπτομερώς οι μικροί και μεγάλοι δωρητές, οι οποίοι προσέφεραν την αρωγή τους για το έργο από την Αγγλία και την Γαλλία, την Αίγυπτο και την Αμερική, τις τρεις ηπειρούς τις οποίες επισκέφθηκε αόκνως και διενήργησε εράνους ο Γεώργιος Φραγκούδης: Επιχειρηματίες της διασποράς και γνωστοί παράγοντες του παροικιακού Ελληνισμού όπως ο Ιωσηφόγλου, ο Εμπειρικός, ο Π. Βεργωτής, ο Χωρέμης, ο Εμμ. Μπενάκης, ο Καζούλης, ο Σπετσερόπουλος ο Δ. Μηταράκης, ο Βαλλιάνος, ο Σ. Λιβανός, ο Κουλουκουνδής, ο νομομαθής Ν. Πολίτης, ο

Πατριάρχης Αλεξανδρείας, ο Αρχιεπίσκοπος και Μητροπολίτες της Κύπρου, ο Αρχιεπίσκοπος και Επίσκοποι της Αμερικής, ο Μ. Γουλανδρής. Επίσης ιδρύματα όπως η Εθνική Τράπεζα και ο Δήμος Αθηναίων, το προσωπικό της Εθνικής Τραπέζης Αμερικής και πολλοί ομογενείς, οι οποίοι αναφέρονται ονομαστικώς με το ακριβές ποσό της δωρεάς του, είτε ύψους 1000 δολλαρίων είτε 5. Ο έρανος απέδωσε 1.533.511,75 (*sic*) δρχ. Και με τα χρήματα αυτά αγοράσθηκε το οικόπεδο στην λεωφόρο Συγγρού, και άρχισε η ανοικοδόμηση του κτιρίου. Ο Φραγκούδης δώρισε την βιβλιοθήκη του ως πρώτο πυρήνα της Βιβλιοθήκης της Σχολής.

Η ίδρυση και η λειτουργία της Σχολής Πολιτικών Επιστημών

Την 2αν Ιανουαρίου 1927 ο τότε Πρόεδρος της Δημοκρατίας Π. Κουντουριώτης κατάθεσε επισήμως τον θεμέλιο λίθο του κτιρίου της Σχολής Πολιτικών Επιστημών. Η επακολουθήσασα κυβέρνηση Ελευθερίου Βενιζέλου (1928 – 1932) προίκησε το ίδρυμα με το ποσό του ενός εκατομμυρίου, επί υπουργού Παιδείας του Γεωργίου Παπανδρέου, από τα περισεύματα του προϋπολογισμού του 1929. Η Σχολή άρχισε να λειτουργεί από τον Οκτώβριο του ακαδημαϊκού έτους 1930 – 1931.

Στα επίσημα εγκαίνια της Σχολής Πολιτικών Επιστημών στις 18 Νοεμβρίου 1930 τίμησε ο Πρωθυπουργός Ελευθέριος Βενιζέλος ο οποίος έκανε το «Επίσημο ‘Ανοιγμα της Σχολής» μαζί με τον Υπουργό Παιδείας Γ. Παπανδρέου. Την ημέρα αυτή έγινε εγκατάσταση του Προέδρου του Συμβουλίου Σπουδών Καθηγητή Στ. Σεφεριάδη εκ μέρους του Αντιπροέδρου της «Εκπαιδευτικής Αναγεννήσεως, Βουλευτού Σερρών Ν. Κωνσταντοπούλου. Την έναρξη των μαθημάτων έκανε ο Καθηγητής Κ. Βαρβαρέσος. Ο Γεώργιος Φραγκούδης παρέστη με την τριπλή ιδιότητα του Ιδρυτή, του Καθηγητή και του Διευθυντή της Σχολής. Δέηση ανέπεμψε ο Αρχιεπίσκοπος Αθηνών Χρυσόστομος Α’.

Όπως δήλωσε αργότερα ο Γ. Παπανδρέου, στην τελετή θεμελιώσεως της νέας πτέρυγας της Σχολής, το 1964, όταν φύτεψε και το πλατάμι που κοσμεί τον περίβολο: «... Ενθυμούμαι τον Γεώργιον Φραγκούδη, τον εμπνευσμένον ιδρυτή της Σχολής σας. Εθεωρείτο τότε φαντασιόπληκτος, όταν κατείχετο από το ιερόν πάθος της δημιουργίας αυτής της Σχολής. Και θέλω σήμερα να τον ενθυμηθώ και να αποτίσω εις την μνήμην του όλον τον φόρον, τον οποίον του οφείλομεν. Διότι είχεν ιδεώδη και η ζωή εις το μέλλον τα επραγματοποίησεν...»

Η συμβολή όμως του Βενιζέλου δεν περιορίστηκε σε αυτή την χειρονομία της προσωπικής του δωρεάς και της προικοδοτήσεως του εγχειρήματος. Ο Βενιζέλος επιθυμούσε διακαώς ένα «άνοιγμα» της Ελλάδος σε νέους εκπαιδευτικούς ορίζοντες, στο γενικότερο πλαίσιο του αστικού

εκσυγχρονισμού της χώρας. Η Ανωτάτη Σχολή Πολιτικών Επιστημών ιδρύθηκε στην ίδια δεκαετία με τα λοιπά «βενιζελογενή» ιδρύματα, δηλαδή την Ανωτάτη Σχολή Οικονομικών και Εμπορικών Επιστημών, την Ανωτάτη Γεωπονική Σχολή, την Χαροκόπειο Ανωτέρα Σχολή Οικοκυρικών Σπουδών. Ο Βενιζέλος έλαβε μια ρηξικέλευθη πρωτοβουλία, η οποία και κατάστησε οικονομικώς δυνατή την ίδρυση και λειτουργία της Σχολής: Υπό την ιδιότητα του εκτελεστή της διαθήκης του Αλεξάνδρου Πάντου το 1930 προήλθε σε συμφωνία με τον Γεώργιο Φραγκούδη και μέσω αυτής με το συμβόλαιο της 5^{ης} Ιουνίου 1931 η Σχολή Πολιτικών Επιστημών της Εκπαιδευτικής Αναγέννησης διαλύεται και οι σπουδαστές της μεταφέρονται πλέον στην νεοδημιουργούμενη, βάσει της διαθήκης του Αλεξ. Πάντου, Πάντειο Ανωτάτη Σχολή Πολιτικών Επιστημών, της οποίας τα εγκαίνια υπό αυτήν την ονομασία έγιναν στις 18 Μαρτίου 1934 με την παρουσία του αρχηγού του Εθνικού Συνασπισμού Ελευθερίου Βενιζέλου και του τότε Υπουργού Παιδείας Ι. Μακρόπουλου.

Στην επιστολή του « προς τους Σπουδαστάς της Σχολής των Πολιτικών Επιστημών» στις 29 Οκτωβρίου 1931 ο Φραγκούδης αναλύει τους κύριους στόχους της , για την εκπλήρωση των οποίων ανέλαβε αυτήν την πρωτοβουλία:

« ... Η Σχολή αυτή δεν ιδρύθη δια να απονείμη διπλώματα και να αυξήσει τον ήδη κολοσσιαίον αριθμόν των ημιμαθών και των θεσιθηρών. Ο σκοπός της Σχολής είναι αποτέλεσμα μεγάλης πατριωτικής ιδεολογίας. Επιδιώκομεν εκείνο, το οποίον π.χ. έταξαν ως σκοπόν της ιδρύσεώς των τα Κολλέγια και τα Πανεπιστήμια της Αγγλίας, εις α οφείλει αυτή την διά της εκπαιδεύσεως αναγέννησίν της. Επιδιώκομεν τον φρονηματισμόν των πολιτών, ώστε να αποκτήσωμεν φωτισμένους και τιμίους πολίτας και πολιτευομένους, επιδιώκομεν την μόρφωσιν χαρακτήρων οι οποίοι λείπουν δυστυχώς από την κοινωνίαν μας, επιδιώκομεν τον περιορισμόν της παντός είδους ακολασίας, η οποία λυμαίνεται την ελληνικήν κοινωνίαν.

Πρέπει εισερχόμενοι εις την Σχολήν να αισθανθήτε προπαντός, ότι εισέρχεσθε εις ένα ναόν αναγεννήσεως, ότι η σεμνότης, η ευγένεια και η πειθαρχία πρέπει να είνε τα κύρια χαρακτηριστικά των σπουδαστών της Σχολής. Αι βαναυσολογίαι, οι «φωνάρες», αι απρεπείς χειρονομίαι πρέπει να εγκαταλειφθούν από την νεολαίαν. Από τα μεγαλύτερα έως τα μικρότερα πρέπει να αλλάξωμεν τρόπους συμπεριφοράς. Οιαδήποτε βλάβη έστω εις και μίαν καρέκλαν της Σχολής, οιονδήποτε γράψιμον επάνω εις τους τοίχους θα προσέβαλλεν την ιεράν ιδέαν της Σχολής. Οι σπουδασταί πρέπει να έχουν «λόγον», να είναι ευθείς εις τας σχέσεις των, να δύναται να τους «πιστεύη» κανείς.

Η μεγαλύτερα ύβρις πρέπει να είναι δι' ένα άνθρωπον το ψεύδος. Το «ψέμμα» πρέπει να βγη από την εθνική μας ζωή.

Πρέπει οι σπουδασταί της Σχολής εντός ολίγου καιρού να διαπλάσσουν ένα νέον τύπον μορφωμένου νεοέλληνας και ο κόσμος δεικνύων αυτούς να λέγη: « Αυτός είναι σπουδαστής της Σχολής των Πολιτικών Επιστημών» ή « εφοίτησεν εις την Σχολήν των Πολιτικών Επιστημών» όπως λέγουν εις την Αγγλίαν «αυτός εσπούδασεν εις την Οξφόρδην ή εις το Καίμπριτζ, ή είναι σπουδαστής του Ήτον». Δεν υπάρχει ανάγκη άλλης συστάσεως.

...Ο ζήλος αυτών (: των παλαιών και νέων σπουδαστών) ως και των Καθηγητών, είναι η μόνη εγγύησις ότι συν τω χρόνω... θα καταστήσωμεν την Σχολήν υπόδειγμα ανωτέρου μορφωτικού ιδρύματος και εστίαν επιστημονικής εργασίας και εθνικής αναπλάσεως».

Όπως προκύπτει από τους καταστατικούς σκοπούς και τους οραματισμούς των ιδρυτών της , η Πάντειος Σχολή ήρθε να εδραιώσει μια σύγχρονη, αναπτυξιακή αντίληψη με έμφαση στις κοινωνικές επιστήμες που ήσαν κριτικές στο περιεχόμενό τους και ταυτόχρονα ήθελαν να συμβάλουν στην μόρφωση των εργαζομένων και των λαϊκών τάξεων. Η Σχολή απέβλεπε στην συστηματική κατάρτιση και μύηση στις καινοφανείς τότε κοινωνικές επιστήμες με περισσότερο πρακτικό προσανατολισμό για την υποβοήθηση της χώρας μας στην εξελικτική της πορεία. Όπως παρατηρεί ο Αγαμ. Κουτσούκης η επιθυμία των ιδρυτών της δεν περιοριζόταν στην παραγωγή χρήσιμης γνώσης για την πρόοδο της κοινωνίας και στην δημιουργία, μέσω αυτής , μιας ιθύνουσας τάξης, Πέραν αυτής της δυνατότητας η Σχολή όφειλε να παράσχει εξειδικευμένες συμβουλές στην πολιτεία για την επίλυση δύσκολων προβλημάτων και να επιδιώξει την μετάδοση και διάχυση των γνώσεων σε ευρύτερα στρώματα. Αυτή η φιλοδοξία περιείχε το σπέρμα μιας επαναστατικής αλλαγής όχι μόνον στον χώρο της συντηρητικής παιδείας αλλά και της κοινωνίας γενικότερα.

Το Πρόγραμμα Μαθημάτων του έτους 1930-31 ανταποκρίνεται στις αρχές που υποστήριζε ο Φραγκούδης, στην δημιουργία, δηλ. μιας πρότυπης Ανωτάτης Σχολής, στην οποία θα προωθούσε την «πολιτική εκπαίδευση» των Ελλήνων. Οι αριστείς της εποχής στον χώρο του Δημοσίου Δικαίου (ο Κ. Τσάτσος στην Φιλοσοφία του Δικαίου, ο Π. Αραβαντινός και ο Χρ. Σγουρίτσας στο Συνταγματικό Δίκαιο, οι Θ. Τσάτσος και Φ. Βεγλερής στο Διοικητικό Δίκαιο, ο Αλέξανδρος Σβώλος σε θέματα Πολιτειολογίας-Πολιτειακά κατά το πρόγραμμα και ο Σ. Σεφεριάδης, Καθηγητής Πανεπιστημίου στο Δημόσιο Διεθνές Δίκαιο). Στην Πολιτική Οικονομία επίσης (Δ. Καλλιτσουνάκης, ήδη Διευθυντής της πρώην ΑΣΟΕΕ, Κ. Βαρβαρέσσος, Υπουργος -

Καθηγητής του Καποδιστριακού, Θ. Κουτούπης, πρώην Υπουργός), στην Πολιτική και Οικονομική Γεωγραφία ο Καθηγητής Π. Κιλίμης, στην Πολιτική Ιστορία της Αρχαίας Ελλάδος, ο Α. Κεραμόπουλος. Ο Γ. Πετρόπουλος για την Ιστορία του Ελληνικού Δικαίου μέχρι της Αλώσεως, ο Σ. Παπαγρηγοριάδης για την Ιστορία του Ελληνισμού μετά την Άλωσιν, ο Φραγκούδης δίδαξε την Ιστορία της Συγχρόνου Ελλάδος και το μάθημα: Ηνωμένα Πολιτεία Αμερικής και ο εκεί Ελληνισμός – Κύπρος. Ιστορία των Πολιτισμών δίδαξε ο Σωκράτης Κουγέας, Ιστορία των Θρησκευμάτων ο Ν. Λούβαρης, Κοινωνιολογία ο Ε. Λεμπέσης. Για πρώτη φορά διδάχθηκε το μάθημα της Κοινωνικής Πολιτικής (Εργατικό Δίκαιο, Κοινωνικές Ασφαλίσεις) από τον Π. Φωτήλα, Επιθεωρητή Υπουργείου Εθνικής Οικονομίας, ο οποίος συνέγραψε και το πρώτο ειδικό σύγγραμμα.

Εκτός των μαθημάτων προβλεπόταν και Τακτικές Διαλέξεις στην Εγκληματολογία (από τους Σκουριώτη και Γαρδίκας), στο Ελληνικό Δίκαιο από της Αλώσεως (από τον διαπρεπή καθηγητή Κ. Τριανταφυλλόπουλο), στο Ιδωτικό Διεθνές Δίκαιο (από τον σκαπανέα του κλάδου Γ. Μαριδάκη). Επίσης νέα γνωστικά αντικείμενα όπως η Ιστορία της Τουρκίας, το Προσφυγικό ζήτημα, οι Διεθνείς Διαιτησίες και η Κοινωνία των Εθνών, Περί Κτηματολογίου από τον Πρύτανη του Πολυτεχνείου Δ. Λαμπαδάριο, μεταξύ άλλων.

Πέραν των μαθημάτων και διαλέξεων διοργανωνόταν και συζητήσεις για κοινωνικά θέματα, όπως π.χ.: Επί της θέσεως της σημερινής Ελληνίδος, επί των προτερημάτων και ελαττωμάτων του Ελληνικού λαού, Επί των βαθύτερων αιτίων της εθνικής εν γένει κακοδαιμονίας, επί της μορφώσεως της νέας γενεάς.

Το Πρόγραμμα Μαθημάτων 1931 -32 εμπλουτίζεται ως προς τους Καθηγητές και τα μαθήματα με τον Παναγιώτη Κανελλόπουλο στην Συστηματική Κοινωνιολογία, τον Αχιλλέα Τζάρτζανο για την Ιστορία της Ελληνικής γλώσσας και το γλωσσικόν ζήτημα. Επίσης προβλέπονται φροντιστηριακές ασκήσεις εις την διπλωματικήν ιστορίαν γαλλιστί, μαθήματα για την Συρία και την Παλαιστίνη εν τη Ελληνική Ιστορία (Πατριαρχία Ιεροσολύμων και Αντιοχείας), Ιστορία των λαών του Αίμου εν σχέσει προς τον Ελληνισμόν (1821 – 1912), η Ρητορική και ο αρχαίος και νεώτερος αποικισμός. Μεταξύ των θεμάτων για διαλέξεις είναι τα μεταπολεμικά οικονομικά προβλήματα και για την εν γένει κοινωνική κατάσταση στην Ελλάδα («Διατί ο Έλλην, θαυμαστός ως άτομον υστερεί των άλλων εθνών ως πολίτης» και «Πώς η Σχολή είναι δυνατόν να επιδράση εις την βελτίωσιν των κοινωνικών και πολιτικών ημών ηθών»).

Ιδιαίτερη απήχηση είχε η συζήτηση « Περί Κοινοβουλευτισμού και Δικτατορίας» στις 15 , 17, 19 και 22 Μαΐου 1932 στο κτίριο της Σχολής. Η συζήτηση αυτή αναφερόταν στα θέματα που είχαν καλλιεργήσει κυρίως οι δημοσιολόγοι στο πλαίσιο της ατυχούς Δημοκρατίας της Βαϊμάρη: Κυρίως ο τότε αστέρας του Συνταγματικού Δικαίου Καρλ Σμιτ, ο Χανς Κέλσεν, ο Ρούντολφ Σμεντ, ο Ηερμαν Χελλερ και ο Όττο Κιρχάϊμερ. Η σχετική προβληματική αναφερόταν στις δυνατότητες του κοινοβουλευτικού συστήματος να αντιμετωπίσει πολιτειακές κρίσεις και στην ενίσχυση των εξουσιών του Καγκελαρίου, ως καταλληλότερου οργάνου για την λήψη των σχετικών μέτρων.

Ενδεικτικό στοιχείο του πολιτικού ενδιαφέροντος της συζήτησης είναι ο αριθμός των συμμετεχόντων και το κύρος των ομιλητών. Μεταξύ των τελευταίων είναι ο Σ. Σεφεριάδης, ο Γ. Σγουρίτσας, ο Θ. Τσάτσος, ο Π. Κανελλόπουλος, ο Αλεξ. Σβώλος, ο Π. Σκουριώτης (Γεν. Διευθυντής των φυλακών του Κράτους), ο Γ. Παπανδρέου (Υπουργός Παιδείας), ο Αριστοτέλης Σίδερης (Καθηγητής Πολιτικής Οικονομίας), ο Ναύαρχος και Γερουσιαστής Γ. Κακουλίδης, ο Θ. Κουτούπης, πρώην Υπουργός, καθηγητής Οικονομικών και άλλοι. Στην ομιλία του ο Γεώργιος Παπανδρέου απευθυνόμενος στους σπουδαστές είπε: «... Η Δημοκρατία στηρίζεται εις την ελευθερίαν, η ελευθερία με την άμιλλα εξασφαλίζει την πρόοδο... Η Δικτατορία μπορεί να ικανοποιεί την ματαιοδοξίαν του Δικτάτορος και τα άνομα συμφέροντα των οπαδών του. Μα δεν μπορεί να είναι χρήσιμος εις τον τόπον. Και προπαντός δεν μπορεί να είναι χρήσιμος εις σας, νέοι. Διότι σας κλείει όλους τους δρόμους της δράσεως και της ζωής...».

Μετά το πέρας των συζητήσεων έγινε ψηφοφορία μεταξύ των φοιτητών για να καταλήξουν στο καταλληλότερο πολίτευμα. Επί 44 ψηφισάντων 42 εψήφισαν ότι ο κοινοβουλευτισμός είναι δια δημοκρατικόν λαόν το καταλληλότερον πολίτευμα, και δύο όχι. Στο ερώτημα όμως εάν ειδικώς δια την Ελλάδα ο Κοινοβουλευτισμός , διαφθαρείς εις ψευδοκοινοβουλευτισμόν δύναται να εξακολουθήσει χωρίς κίνδυνον της πραγματικής ελευθερίας του λαού υπήρξαν 23 ναι και 21 όχι. Στο κλείσιμο της εκδηλώσεως ο Φραγκούδης συμπεραίνει ότι « η νεολαία, επαρκώς φωτιζομένη δύναται να δημιουργήσει μιαν νέαν κατάστασιν εν Ελλάδι».

Ο Κωνστ. Τσάτσος, στην επέτειο των 25 ετών λειτουργίας της Σχολής σημειώνει: « Ανήκω εις τον στενόν κύκλον των πρωτοπόρων, οι οποίοι εκλήθησαν να διδάξουν εις την Πάντειον Σχολήν από του πρώτου έτους της λειτουργίας της. Εξεκινήσαμεν τότε μέσα εις την γενικήν δυσπιστίαν. Εις τους φοιτώντας δεν παρείχεν τότε το δίπλωμα της Σχολής τυπικά προσόντα. Εις

τους διδάσκοντας ουδέν σχεδόν περείχεται υλικόν πλεονέκτημα. Ηθικώς όμως σπουδασταί και διδάσκαλοι εύρισκαν εις την Σχολήν πολλά' κυρίως εύρισκον οι σπουδασταί την αγάπην του διδάσκεσθαι και οι Καθηγηταί την αγάπην του διδάσκειν...».

Ο δε Παν. Κανελλόπουλος παρατηρεί: «...Είχα την τιμήν και την καλήν τύχην να είμαι ταυτοχρόνως Καθηγητής του Πανεπιστημίου Αθηνών και της Παντείου. Έτσι είχα την ευκαιρίαν και δυνατότητα να διαπιστώσω ότι η Πάντειος υπηρετεί ανάγκας, των οποίων την ικανοποίησιν δεν εξαντλεί το Πανεπιστήμιον. Η παράλληλος πορεία του Πανεπιστημίου και της Παντείου Σχολής ... είναι εν πολλοίς επιβεβλημένη. Έκαστον ίδρυμα έχει την ιστορίαν και την παράδοσίν του, έχει τους ειδικώτερους πνευματικούς και κοινωνικούς σκοπούς, τους οποίους εξυπηρετεί...».

Οι φοιτητές και οι φοιτήτριες της Σχολής προέρχονται από τα Γυμνάσια και τις Εμπορικές Σχολές δευτεροβαθμίου εκπαίδευσως της χώρας, από τα σχολεία του αποδήμου Ελληνισμού ή είναι ήδη πτυχιούχοι της Ανωτάτης Σχολής Οικονομικών και Εμπορικών Επιστημών. Για την δεύτερη κατηγορία υπάρχουν στο Μουσείο της Ιστορίας του Πανεπιστημίου «Γεώργιος Φραγκούδης» πολλά τεκμήρια από τα σχολεία της Ελληνικής Διασποράς, όπως διπλώματα από τα σχολεία της Κωνσταντινουπόλεως, της Σμύρνης ή του Γυμνασίου του Πορτ- Σάϊδ της κοινότητας Συμίων του « Αρχαγγέλου Μιχαήλ του Πανορμίτη». Επίσης τεκμήρια από Ελληνικής καταγωγής φοιτητές της Αμερικής, που μπορούσαν να φοιτούν δι' αλληλογραφίας.

Η κρατική αναγνώριση του πτυχίου της Σχολής και η κατάταξή της μεταξύ των Κρατικών Ανωτάτων Σχολών επιτυγχάνεται με τον α.ν. 205/1936 και με τον 886/1937. Με τον τελευταίο νόμο που επεξεργάσθησαν ο Κ. Τσάτσος, ο Ξ. Ζολώτας και ο τότε γεν. γραμματέας του Υπουργείου Παιδείας Ν. Προεστόπουλος η Σχολή λειτούργησε ως Ν.Π.Δ.Δ. με την ονομασία Πάντειος Ανωτάτη Σχολή Πολιτικών Επιστημών.

Από το 1934 η διάρκεια των σπουδών ορίσθηκε τριετής και η Σχολή διαιρέθηκε σε τμήμα πολιτικό και ιστορικό και οικονομικό και κοινωνικό, τα οποία χορηγούσαν χωριστό πτυχίο. Με μεταγενέστερο α.ν. 2026/1939 η Σχολή μετονομάστηκε σε Πάντειο Ανωτάτη Σχολη Πολιτικών Επιστημών και Δημοσίων Υπαλλήλων και σε αυτήν υπάχθηκε και λειτούργησε μέχρι το 1943 το Σχολείο και το Ανώτερο Σχολείο διοικητικών υπαλλήλων. Με τον ν. 540 του 1943 απαλείφθηκε η φράση «και δημοσίων υπαλλήλων» στον τίτλο και προβλέφθηκαν δύο τμήματα, το πολιτικό και το δημοσιογραφικό, που δεν λειτούργησε όμως ποτέ. Από τις 10 Νοεμβρίου 1951 η Σχολή παύει να διοικείται από διοικητικό συμβούλιο και αποκτά την συνήθη ακαδημαϊκή οργάνωση από Πρύτανη και Σύγκλητο. Τέλος με το π.δ.462/83 η Σχολή απέκτησε τρία τμήματα που χορηγούν

αντίστοιχα πτυχία : Πολιτικών Επιστημών και Διεθνών Σπουδών, Δημόσιας Διοίκησης, Κοινωνιολογίας και ένα Γενικό Τμήμα Δικαίου που δεν απένειμε πτυχίο.

Σήμερα το Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών έχει εννέα τμήματα κατανεμημένα σε τέσσερις Σχολές: Οικονομίας και Δημόσιας Διοίκησης, Κοινωνικών Επιστημών, Πολιτικών Επιστημών και Διεθνών Σπουδών, Επικοινωνίας και Πολιτισμού (τμήματα Δημόσιας Διοίκησης, Οικονομικής και Περιφερειακής Ανάπτυξης, Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Κοινωνικής Πολιτικής, Κοινωνιολογίας, Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, Ψυχολογίας, Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης, Επικοινωνίας και Πολιτισμού και Διεθνών, Ευρωπαϊκών και Περιφερειακών Σπουδών). Προσφέρει δεκαπέντε προγράμματα μεταπτυχιακών σπουδών με πολλές κατευθύνσεις, όλα δωρεάν.

Το όραμα του Ελευθερίου Βενιζέλου, του Αλεξάνδρου Πάντου και του Γεωργίου Φραγκούδη πραγματοποιήθηκε μετ' εμποδίων μεν, αλλά με κατάληξη, για την οποία οι οραματιστές θα πρέπει, νομίζουμε να είναι υπερήφανοι.

Η επιρροή του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού στο συνταγματισμό του Ρήγα Φεραίου και του Αδαμαντίου Κοραή*²

Πολυξένη Παπαδάκη

Καθηγήτρια Γενικής Πολιτειολογίας και Συνταγματικού Δικαίου

Περίληψη

Οι αρχές του Διαφωτισμού επηρέασαν την πολιτική σκέψη του Ρήγα Φεραίου και του Αδαμαντίου Κοραή οδηγώντας στην υιοθέτησή τους κατά την οργάνωση του ελληνικού κράτους. Πρώτος ο Ρήγας Φεραίος πρότεινε με τα άρθρα δομημένα κείμενά του την δημιουργία ενός συνταγματικού κράτους κατά το πρότυπο της νεοσύστατης γαλλικής δημοκρατίας. Ακολούθως, ο Αδαμάντιος Κοραής μέσα από τα πολιτικά του έργα συμβάλλει στη θεμελίωση του δημοκρατικού ελληνικού κράτους δίνοντας έμφαση στον ευρωπαϊκό προσανατολισμό του και στις αρχές που αργότερα αποτέλεσαν τις βάσεις του κράτους δικαίου. Έτσι, τα πρώτα ελληνικά επαναστατικά Συντάγματα αποδέχθηκαν και κατοχύρωσαν τις βάσεις του ανθρωπισμού και του σεβασμού των φυσικών δικαιών του ανθρώπου, δηλώνοντας τόσο την προσήλωσή τους προς τις αρχές του ανθρωπισμού, όσο και τον προσανατολισμό του νεοσύστατου ελληνικού κράτους προς τον ευρωπαϊκό φιλελευθερισμό και τη δημοκρατία.

Λέξεις-κλειδιά

Διαφωτισμός, Συνταγματισμός, Ρήγας Φεραίος, Αδαμάντιος Κοραής, Ελληνική Δημοκρατία, Φυσικό Δίκαιο, Κράτος Δικαίου

The influence of the European enlightenment on the constitutionalism of Rigas Feraios and Adamantios Korais

Abstract

---

*²Το άρθρο αποτελεί αναδημοσίευση εισήγησής μου από τα πρακτικά του 33^{ου} Διεθνούς Συνεδρίου Ανθρωπιστικών και Κοινωνικών Επιστημών με τίτλο: *Ελληνισμός, Ελληνικός πολιτισμός και εκπαίδευση: από την αρχαιότητα μέχρι το 1821 και η εξέλιξή τους στο νέο ελληνικό κράτος*, 22-24 Οκτωβρίου 2021

The principles of the Enlightenment influenced the political thought of Rigas Feraios and Adamantios Korais leading them to their adoption during the organization of the Greek state. Rigas Feraios was the first to propose with his well-structured texts the creation of a constitutional state following the model of the newly formed French Republic. Subsequently, Adamantios Korais through his political works contributes to the foundation of the democratic Greek state by emphasizing its European orientation and the principles that later constituted the basis of the rule of law. Thus, the first Greek revolutionary Constitutions accepted and secured the foundations of humanism and the respect for the natural rights of man, declaring both their commitment to the principles of humanity and the orientation of the newly formed Greek state towards European liberalism and democracy.

Keywords

Enlightenment, Constitutionalism, Rigas Feraios, Adamantios Korais, Democratic Greek state, natural law, rule of law

1. Εισαγωγή

Στην παρούσα εισήγηση θα αναφερθώ στην επίδραση των αρχών του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού στην πολιτική, πολιτειολογική και συνταγματολογική σκέψη του Ρήγα Φεραίου και του Αδαμαντίου Κοραή, των δύο αυτών μεγάλων πνευματικών ανδρών, κυρίων εκφραστών του ελληνικού Διαφωτισμού³. Πράγματι, εκτός από τη συνεισφορά τους στη διαμόρφωση ελληνικής

---

³Ενδεικτική βιβλιογραφία για το θέμα: Αναστασιάδης, Γ. (2001), Πολιτική και Συνταγματική Ιστορία της Ελλάδας, 1821-1941, Εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη. Αζελός, Λ. Ρήγας Βελεστινλής, Σταθμοί και όρια στη διαμόρφωση της εθνικής και κοινωνικής συνείδησης στην Ελλάδα, Στοχαστής. Δασκαλάκης Απ. (1965), Ο Αδαμάντιος Κοραής και η ελευθερία των Ελλήνων, Αθήναι. Καλτσώνης, Δ. (2017), Συνταγματική Ιστορία της Ελλάδας, 1821-2001, Αθήνα: ΚΨΜ. Κιτρομηλίδης, Π. (1999), Νεοελληνικός Διαφωτισμός, Αθήνα: εκδ. Μ.Ι.Ε.Τ. Κοντογιώργης, Γ. (2008), Η «Ελληνική Δημοκρατία» του Ρήγα Βελεστινλή, Παρουσία. Κοραής, Αδ. Σημειώσεις εις το Προσωρινόν Πολίτευμα της Ελλάδος, Εισαγωγή-επιμέλεια Π. Κιτρομηλίδης (2018), Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία. Κοραής, Σταντάλ, Σατωμπριάν, Η Αναγέννηση της Ελλάδας, Μετάφραση – Επιμέλεια Τ. Τσαλίκη-Μηλιώνη, 1821-2021, Νήσος. Κορδάτος, Γ. Ο Ρήγας Φεραίος και η Βαλκανική Ομοσπονδία, Εκδόσεις Συλλογή. Λεοντίνη, Ελ. (2012), Έννοιες της ελευθερίας στο έργο του Ρήγα: αρχαία παράδοση, νέος πολιτισμός και κοινωνική ισότητα, σε Πρακτικά Στ' διεθνούς συνεδρίου «Φέροι-Βελεστίνου-Ρήγας» Βελεστίνου, 4-7 Οκτωβρίου 2012, σ. 877-897. Νασίκα, Ζ. (2004), Οι φιλοσοφικές επιδράσεις στο ιδεολογικό πλαίσιο των οραματισμών του Ρ. Φεραίου, διδ. διατριβή στο <https://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/22333> προσπελάστηκε στις 26.10.2021. Περράκης Στ. (1999), Τα δίκαια του ανθρώπου και των Λαών. Από το Θούριο του Ρήγα στις αντιφάσεις της μετα-διπολικής διεθνούς δικαιοδοσίας, στο <https://dspace.lib.uom.gr/bitstream/2159/203/1/TaDikaiaTouAnthropou.pdf> προσπελάστηκε στις 28.10.2021. Πέτσιος, Κ. (1999), Παρατηρήσεις στην πολιτική σκέψη του Ρήγα, Δωδώνη, στο <https://olympias.lib.uoi.gr/jspui/bitstream/123456789/6327/1/5.%20CE%A0%CE%B1%CF%81%CE%B1%CF%84%CE%B7%CF%81%CE%AE%CF%83%CE%B5%CE%B9%CF%82%20%CF%83%CF%84%CE%B7%CE%BD%20%CF%80%CE%BF%CE%BB%CE%B9%CF%84%CE%B9%CE%BA%CE%AE%20%CF%83%CE%BA%>

εθνικής συνείδησης των κατοίκων ιδίως του νότιου άκρου της βαλκανικής χερσονήσου και της Μικράς Ασίας, αυτοί οι σπουδαίοι στοχαστές έχουν ιδιαίτερη θέση και διακρίνονται από τους άλλους Έλληνες διαφωτιστές: Ο Ρήγας Φεραίος γιατί πρώτος αυτός με τα ολοκληρωμένα και άρτια δομημένα ως προς τη συστηματική τους κείμενά του και ιδίως με πρότεινε τη μετάβαση στο συνταγματικό κράτος κατά το πρότυπο της νεοσύστατης γαλλικής δημοκρατίας και ο Αδαμάντιος Κοραής γιατί μέσα από τα πολιτικά του έργα συνέβαλε στη θεωρητική θεμελίωση του δημοκρατικού ελληνικού κράτους, δίνοντας έμφαση στο σύγχρονο ευρωπαϊκό προσανατολισμό του και εισάγοντας κάποιες από τις αρχές που αργότερα αποτέλεσαν τις βάσεις του κράτους δικαίου. Συνδεδεμένη με τα παραπάνω στοιχεία είναι και η έννοια του συνταγματισμού. Αυτή θα μπορούσε με δυο λέξεις να προσδιοριστεί ως η έκφραση του αυτοπεριορισμού του κράτους και ο προσδιορισμός των αρχών της λειτουργίας του μέσα από τα συνταγματικά κείμενα. Δεν είναι αντικείμενο της εργασίας αυτής η ανάλυση των έργων, αλλά θα περιοριστούμε στην επιρροή των αρχών του διαφωτισμού πάνω στην πολιτική σκέψη των δύο αυτών πολιτικών φιλοσόφων (ας μου επιτραπεί να τους χαρακτηρίσω έτσι μεταξύ άλλων) που συνίσταται ιδίως στην υιοθέτηση ορισμένων από αυτές τις αρχές κατά την οργάνωση του πρώτου ελληνικού κράτους. Πράγματι, όπως θα δούμε, τα ελληνικά επαναστατικά Συντάγματα ήταν από τα πρώτα παγκοσμίως που αποδέχθηκαν και κατοχύρωσαν τις βάσεις του ανθρωπισμού και του σεβασμού των φυσικών δικαιών του ανθρώπου. Από τη σύντομη ανάλυση των προτάσεων του Ρήγα Φεραίου για την οργάνωση και λειτουργία του ελληνικού κράτους και της έντονης κριτικής του Αδαμαντίου Κοραή πάνω σε θεμελιώδεις διατάξεις του πρώτου επαναστατικού Συντάγματος του 1822 που αφορούσαν σε δικαιώματα, μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι η συνταγματική σκέψη των δύο αυτών ανδρών είχε σημεία σύγκλισης αλλά και απόκλισης. Σίγουρα τα επαναστατικά κείμενα και τα ποιήματα του Ρήγα, ιδίως ο Θούριος, εδραιώνονται στην πεποίθηση του Ρήγα, ότι μπορούσαν να συμβάλουν στην ανάπτυξη της συνείδησης και του δημοκρατικού φρονήματος ή, ακριβέστερα, να «ξυπνήσουν» το δημοκρατικό παρελθόν των Ελλήνων. Δεν ήταν μόνο τα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας αυτά τα οποία έπρεπε να περάσουν στη λήθη αλλά και το βυζαντινό θεοκρατικό παρελθόν. Σε αυτό στόχευε τόσο η απαλοιφή των αναφορών στην εκκλησία, όσο και

CE%AD%CF%88%CE%B7%20%CF%84%CE%BF%CF%85%20%CE%A1%CE%AE%CE%B3%CE%B1.pdf
προσπελάστηκε στις 28.10.202. Ρήγας Βελεστινλής, Νέα Πολιτική Διοίκησης, Πολιτικά κείμενα, πρόλογος Ξ. Μπρουντζάκης, Αργοναύτης. Ταμπάκη, Αν. (2004), Περί νεοελληνικού Διαφωτισμού, Εκδόσεις Ergo. Το Σύνταγμα και ο Θούριος του Ρήγα, επιμ. Ε. Σ. Στάθης, Εκδόσεις Αρμός. Χαραλαμπίδης, Δ. (1998), Ο Αδαμάντιος Κοραής και η πολιτική, διδ. διατριβή στο <https://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/10194> προσπελάστηκε στις 26.10.2021

η κατοχύρωση των δικαιωμάτων των πολιτών του νέου κράτους υπέρ όλων, ανεξαρτήτως φυλής και θρησκείας. Όπως αναφέραμε και παραπάνω, ο Ρήγας δεν μπορεί παρόλα αυτά να αποδεχτεί την ιδέα ότι οι Έλληνες δε θα είναι οι πρωτοπόροι και οι πνευματικοί ηγέτες των λαών του νέου ελληνικού κράτους. Το Σύνταγμά του, παρά το γεγονός ότι εμπεριέχει πλείστα στοιχεία από τα γαλλικά συνταγματικά κείμενα, αποκτούν ιδιαίτερο χαρακτήρα, προσαρμοσμένο στις ελληνικές συνθήκες που ο Ρήγας γνωρίζει και επιδιώκει να μεταβάλει. Δεν είναι όμως κατά τη γνώμη μας αρκετό για να αποτελέσει τον πρώτο συνταγματικό χάρτη του ελληνικού κράτους, όταν αυτό πολύ περισσότερο θα παίζει το ρόλο ενός «υπερκράτους» ή του «κυρίαρχου» κράτους σε ένα διευρυμένο διάδοχο της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Ο Κοραΐς από την άλλη, χρησιμοποιώντας ως βάση τις αρχές του Διαφωτισμού και την ανάγκη κατοχύρωσης του κράτους δικαίου στην Ελλάδα, τονίζει, με επιχειρηματολογία που θα τη ζήλευαν θεωρώ οι σύγχρονοι συνταγματολόγοι, την ανάγκη της θεμελίωσης του σύγχρονου κράτους πάνω στις αρχές της ανεξίτητης, της πραγματικής νομικής ισότητας, της ανεξάρτητης δικαιοσύνης και της διαφάνειας⁴.

2. Ο ευρωπαϊκός Διαφωτισμός και η επίδρασή του στις επαναστάσεις του 18^{ου} αιώνα

Η σύνταξη της αμερικανικής και των γαλλικών διακηρύξεων των δικαιωμάτων του ανθρώπου είναι το απαύγασμα της φιλελεύθερης για την εποχή εκείνη φιλοσοφικής σκέψης. Ειδικότερα, οι διακηρύξεις αυτές εμπνέονται από τη θεωρία του φυσικού δικαίου και μερικώς και από τη θεωρία του κοινωνικού συμβολαίου οδηγώντας στην υιοθέτηση των συνταγμάτων που στηρίζονται σε αυτές. Έτσι, στο μεν αμερικανικό Σύνταγμα 1787 αποτυπώνονται οι πολιτικοί θεσμοί που ίσχυαν στην Αγγλία ενσωματώνοντας παράλληλα τις παραπάνω θεωρίες⁵, ενώ στη Γαλλία δημιουργούνται νέοι πολιτικοί θεσμοί που στοχεύουν στην ανανέωση και φιλελευθεροποίηση του κράτους και τη δημιουργία του νέου πολιτικού συστήματος⁶. Επιπλέον, ο παγκόσμιος χαρακτήρας των διακηρύξεων είναι εμφανής. Ο Lafayette τονίζει ότι η εφαρμογή των

---

⁴ Χαραλαμπίδη, *op.cit*, σ. 75 επ.

⁵ Για το αμερικανικό Σύνταγμα και την αμερικανική συνταγματική ιστορία βλ. και το υλικό που είναι αναρτημένο στην ιστοσελίδα <https://constitution.congress.gov/>

⁶ Αντωνίου, Θ.-Γεραπετρίτης, Γ.(2014), Ευρωπαϊκή Συνταγματική Ιστορία, Η αγγλοσαξονική επίδραση στην Ηπειρωτική Ευρώπη του 18^{ου} και 19^{ου} αιώνα, Νομική Βιβλιοθήκη, σ. 139 επ. Γεωργόπουλος, Κ. (1996), Επίτομο Συνταγματικό Δίκαιο, 9^η έκδ., Αθήνα-Κομοτηνή: Εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, σ. 96 επ., 99 επ., 153 επ. Κιτρομηλίδης, Π. (1999), Νεοελληνικός Διαφωτισμός, Αθήνα: εκδ. Μ.Ι.Ε.Τ. σ. 83 επ., 289 επ. Νικολόπουλος, Ηλ. (1991), Οι Γαλλικές Διακηρύξεις των Δικαιωμάτων του 18^{ου} αιώνα, Αθήνα-Κομοτηνή: Εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, σ. 57 επ. Χρυσόγονος, Κ. (2020), Πολιτειολογία-Το κράτος ως μορφή οργάνωσης των ανθρώπινων κοινωνιών, 2^η επανξ. έκδοση, Αθήνα-Θεσσαλονίκη: Εκδ. Σάκκουλα, σ. 373 επ. και 416 επ. Berman, H. (1983), *Law and Revolution, The Formation of the Western Legal Tradition*, Harvard University Press, σ. 31 επ., 530 επ.

διακηρύξεων εκτείνεται σε όλη την Ευρώπη ενώ ο Desmenniers δηλώνει ότι «τα δικαιώματα που κατοχυρώνονται σε αυτές είναι δικαιώματα όλων των εποχών και όλων των εθνών...»⁷.

Η γαλλική συνταγματική σκέψη απορρέει ιδίως από τη φιλοσοφική σκέψη του Montesquieu και του Rousseau. Ο πρώτος εστιάζει στην αρχή της διάκρισης των εξουσιών (ορθότερα λειτουργιών) του κράτους και στην ανάγκη ελέγχου συνταγματικότητας των νόμων, που και τα δύο αποτελούν χαρακτηριστικά γνωρίσματα του κράτους δικαίου⁸. Να σημειώσουμε ότι, σε αντίθεση με το αστυνομικό κράτος, ο τύπος του οποίου επικρατούσε ιδίως στα ανατολικά της Γαλλίας κράτη (Πρωσία, Αυστρία, Ρωσία), το κράτος δικαίου είναι η μεγαλύτερη συνεισφορά της επαναστατικής συνταγματικής σκέψης του Διαφωτισμού προς τους λαούς οι οποίοι κατά την περίοδο εκείνη και μεταγενέστερα διαμόρφωναν τα ανεξάρτητα εθνικά κράτη τους και θεμελιώναν τα δημοκρατικά πολιτεύματά τους⁹. Ο νομικός «ρηξικελευθισμός» που διαμορφώνεται μέσα από την επαναστατική αντίδραση στην απολυταρχική αντίληψη της μοναδικότητας του μονάρχη/ηγέτη και στην εξ αυτής προερχόμενη συγκεντρωτική άσκηση της κρατικής εξουσίας οδηγεί σε μια νέα πραγματική κατάσταση στο δίκαιο. Η διαμόρφωσή του πλέον δεν είναι θεμιτή μόνο εκ του γεγονότος ότι προέρχεται από τον μονάρχη, αλλά απαιτεί την απόδοση δικαίου. Αυτό μπορεί να επιτευχθεί και να δικαιολογηθεί μόνο μέσα από την αντίληψη ότι η γενεσιουργός δύναμη του νόμου είναι αποκλειστικά και μόνο το φυσικό δίκαιο, ερμηνευόμενο ως το δίκαιο που έχει ως επίκεντρο και στόχο την αξία του ανθρώπου. Έτσι, από το "*l'état c'est moi*" η σχέση εξουσίας οδηγεί σε μια νέα νομική αντίληψη, στο δικαιοκή τάξη που θεμελιώνεται στο φυσικό δίκαιο και αποτελεί τη θετικοποιημένη μορφή του ("*La liberté est le droit de faire tout ce que les lois permettent*")¹⁰. Πρέπει να σημειωθεί ότι η έννοια του συνταγματισμού ήταν κατά την περίοδο αυτή προσανατολισμένη στη θέσπιση κάποιων αρχών του κράτους δικαίου μέσα στο Σύνταγμα, καθώς η θέση των διακηρύξεων των δικαιωμάτων του ανθρώπου που είχαν ήδη διακηρυχθεί στην Αγγλία, τις ΗΠΑ και τη Γαλλία είναι αναπόσπαστο

---

⁷Βλ. σχετικά αντί άλλων Νικολόπουλου *op.cit.*, σ. 74.

⁸Χριστοδουλίδης, Θ. (2004), Διπλωματική Ιστορία τριών αιώνων, τ. 2ος, Εκδ. Σιδέρης, σ. 30 επ. Χρυσόγονου, *op.cit.*, σ. 375 επ. Berman, *op.cit.*, σ. 31 επ., Zippelius, R. (1994), *Allgemeine Staatslehre, Politikwissenschaft*, München: Verlag C. H. Beck, σ. 286 επ.

⁹Αντωνίου - Γεραπετρίτη, *op.cit.*, σ. 152 επ. Γεωργόπουλος, Κ. (1996), *Επίτομο Συνταγματικό Δίκαιο*, 9^η έκδ., Αθήνα-Κομοτηνή: Εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, 153 επ. Χρυσόγονος, Κ. (2020), *Πολιτειολογία-Το κράτος ως μορφή οργάνωσης των ανθρώπινων κοινωνιών*, 2^η επαυξ. έκδοση, Αθήνα-Θεσσαλονίκη: Εκδ. Σάκκουλας σ. 567 επ. Berman, σ. 10 επ., 31 επ. Zippelius, R. (1994), *Allgemeine Staatslehre, Politikwissenschaft*, München: Verlag C. H. Beck, σ. 286 επ.

¹⁰Montesquieu, *L'Esprit des lois*

τμήμα αυτών, μεταβαίνοντας από τον φιλελεύθερο στο δημοκρατικό συνταγματισμό¹¹. Τα δικαιώματα είτε ενσωματώθηκαν στο σώμα πολλών συνταγματικών κειμένων, είτε ισχύουν παράλληλα με αυτά. Ανεξάρτητα, όμως, από την τυπική νομική μορφή τους, οι συνταγματικές βάσεις της λειτουργίας ενός κράτους δικαίου αποτυπώθηκαν με την επικράτηση των αρχών του Διαφωτισμού, ως η αυτονόητη βάση της λειτουργίας και του σκοπού του δημοκρατικού κράτους.

3. Ο επαναστατικός δημοκρατικός συνταγματισμός του Ρήγα Φεραίου

Ο Ρήγας Φεραίος με τα έργα του, ιδίως με τα πολιτικό του κείμενο «Νέα πολιτική Διοικήσις των κατοίκων της Ρούμελης, Μικράς Ασίας, των Μεσογείων Νήσων και της Βλαχομπογδανίας» διαμορφώνει και αποκρυσταλλώνει τις πολιτικές του προτάσεις για τον τρόπο άσκησης αυτής της διοίκησης. Ασπάζεται τις επαναστατικές αρχές της γαλλικής επανάστασης, που τον εμπνέει, και αποτυπώνει την κατάσταση που επικρατούσε στα Βαλκάνια και προσδιορίζει πιο συγκεκριμένα τις αλλαγές που απαιτούνται στον τρόπο διοίκησης μετά την εμφάνιση και προσπάθεια επικράτησης της αστικής τάξης σε μια οικονομικά παραπαίουσα Οθωμανική αυτοκρατορία. Πρέπει να σημειωθεί ότι προς τα τέλη του 18^{ου} αιώνα η πολιτική κατάσταση στα Βαλκάνια χαρακτηρίζεται από την οργάνωση εθνικών κινημάτων και την προετοιμασία αστικών επαναστάσεων από τους λαούς που κατοικούν στην Οθωμανική αυτοκρατορία¹² και ιδίως από την τάση ενός σημαντικού τμήματος της ελληνικής αστικής τάξης της διασποράς για ισχυροποίησή τους στις διεθνείς αγορές. Πράγματι, οι έλληνες πλοιοκτήτες και έμποροι, λόγω και της θέσης τους στην εκάστοτε άρχουσα τάξη και στις αυλές των ισχυρών ηγεμόνων της Ευρώπης, αποτελούσαν μέρος της πρόσφατα διαμορφωθείσας ευρωπαϊκής αστικής τάξης, που εμπορούνταν ήδη από επαναστατικές φιλελεύθερες σκέψεις¹³. Αυτές οι συνθήκες τους οδήγησαν στο να παραμείνουν μεν προσκολλημένοι στις αρχές της εθνικής ενότητας αλλά και να υιοθετήσουν και

---

¹¹Για την έννοια και τις διακρίσεις του συνταγματισμού βλ. αναλυτικά σε Παπαδοπούλου, Τ. (2015), *Συνταγματικό δίκαιο*. [ηλεκτρ. βιβλ.] Αθήνα: Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών. Διαθέσιμο στο: <http://hdl.handle.net/11419/4277> προσπελάστηκε στις 29.10.2021

¹²Κορδάτου, *op.cit.*, σ. 101 επ., 136 επ. Λεοντσίνη, *op.cit.*, σ. 878 επ. Papadaki, P. (2018), “The idea of a Balkan Commonwealth or Confederation: A Realistic Perspective or a Utopia?” *Annales Universitatis Mariae Curie-Skladowska, Sectio M, Balkaniensis et Carpathiensis*, III, σ. 10 επ.

¹³Αξελού, *op.cit.*, σ. 381 επ., 391 επ. ιδίως 395 επ. Ταμπάκη, Αν. (2004), *Περί νεοελληνικού Διαφωτισμού*, Εκδόσεις Ergo, σ. 52 επ., 177 επ.

να θέλουν να μεταφέρουν στο χώρο δράσης τους τις φιλελεύθερες αρχές του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού¹⁴.

Ο ρόλος του Ρήγα στη διαμόρφωση τόσο ελληνικής εθνικής συνείδησης στους Έλληνες, της υπέρβασης του τοπικισμού και της εσωστρέφειας που χαρακτήριζε όλες τις βαλκανικές τοπικές κοινωνίες αλλά και στη συνειδητοποίηση της αναγκαιότητας συνένωσης των βαλκανικών λαών, συμπεριλαμβανομένων και των -μη χριστιανών ορθοδόξων Τούρκων- κατά της Οθωμανικής αυτοκρατορίας¹⁵ είναι καταλυτικός. Όσο και αν το έργο του «Νέα πολιτική Διοίκησης των κατοίκων της Ρούμελης της Μικράς Ασίας των Μεσογείων Νήσων και της Βλαχομπογδανίας», που στο εξής θα αναφέρεται ως «Το Σύνταγμα του Ρήγα», είναι ο καταστατικός χάρτης ενός νέου ανεξάρτητου κράτους, μιας ομοσπονδοποιημένης κρατικής και υπερεθνικής οντότητας, στις βάσεις των αρχών της δημοκρατίας¹⁶, με το Θούριο καταφέρνει να καθοδηγήσει τον αγώνα όλων εναντίον της καταδυνάστευσης και υποδούλωσης στην Οθωμανική αυτοκρατορία¹⁷. Παραβλέποντας το συναισθηματικό-συγκινησιακό λόγο του Θούριου, από το περιεχόμενό του χαρακτηρίζεται βαθειά πολιτικό κείμενο, στο ίδιο πλαίσιο με το Σύνταγμα. Το Σύνταγμά του, που από πολλούς¹⁸ θεωρείται ότι αποτελεί μετάφραση του γαλλικού Συντάγματος του 1993 περιλαμβάνει όλες τις αρχές του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού, της δημοκρατίας και των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, που στηρίζονται στο φυσικό δίκαιο. Εκεί στηρίζεται και η πρόταση για ένα δημοκρατικό, σαφέστατα μη μοναρχικό πολίτευμα, που σε κάθε περίπτωση ο ελληνικός λαός θα προέκρινε ως σύστημα διακυβέρνησης. Αξίζει να σημειώσουμε κάποια στοιχεία που έως τότε - και για πολλές δεκαετίες μετά την ίδρυση του ανεξάρτητου ελληνικού κράτους - δεν ήταν αυτονόητα στο ελληνικό πολιτικό σύστημα. Τα στοιχεία που θέτουν τα θεμέλια της συνταγματικής οργάνωσης αναφέρονται ιδίως στη μορφή του πολιτεύματος, στην ιδιότητα του πολίτη, στα ανθρώπινα δικαιώματα, στον τρόπο διοίκησης, στη λειτουργία και οργάνωση της Βουλής και στη δικαστική λειτουργία¹⁹.

3.1 Η μορφή του πολιτεύματος

---

¹⁴Καλτσώνη, *op.cit.*, σ. 21 επ. Κιτρομηλίδη, *op.cit.*, σ. 85 επ. Ταμπάκη, *op.cit.*, σ. 52 επ.

¹⁵Αξελού, *op.cit.*, σ. 75 επ., 92 επ. Κορδάτου, *op.cit.*, σ. 101 επ., 136 επ. Papadaki, *op.cit.*, σ.10 επ.

¹⁶Αξελού, *op.cit.*, σ. 381 επ. Κορδάτου, *op.cit.*, σ. 161 επ. Papadaki, *op.cit.*, σ.11 επ.

¹⁷Αξελού, *op.cit.*, σ. 340 επ. Λεοντσίνη, *op.cit.*, σ. 878 επ.

¹⁸Βλ. ενδ. Αναστασιάδη, *op.cit.*, σ. 1. Αξελού, *op.cit.*, σ. 391 επ., 403 επ. Καλτσώνη, *op.cit.*, σ. 22. Μπρουντζάκης, Ξ., προλεγόμενα στο έργο Ρήγας Βελεστινλής, Νέα Πολιτική Διοίκησης, Πολιτικά κείμενα, Αργοναύτης, σ. 6. Στάθης Ε. Σ., προλεγόμενα στο έργο Το Σύνταγμα και ο Θούριος του Ρήγα, Εκδόσεις Αρμός, σ. 133επ.

¹⁹Καλτσώνη, *op.cit.*, σ. 22. Μπρουντζάκη, *op.cit.*, σ. 6. Στάθη, *op.cit.*, σ. 133επ.

Η αρχή της λαϊκής κυριαρχίας είναι το θεμέλιο το πολιτεύματος. Στο άρθρο 7 αναφέρεται ότι ο αυτοκράτωρ λαός είναι όλοι οι κάτοικοι του βασιλείου, Έλληνες, Βούλγαροι, Αλβανοί, Βλάχοι, Αρμένηδες, Τούρκοι, «και κάθε άλλον είδος γενεάς» χωρίς διάκριση θρησκείας ή γλώσσας. Δεν εννοεί βέβαια με τη λέξη «βασίλειο» τη μορφή του πολιτεύματος ως βασιλευομένης δημοκρατίας, αυτή είναι πανηγυρικά διακηρυγμένη ως αβασίλευτη. Μέχρι σήμερα είναι μια αρχή που επαναλαμβάνεται σε όλα τα δημοκρατικά μας συντάγματα. Η αρχή της λαϊκής κυριαρχίας επαναλαμβάνεται και στο άρθρ. 25, όπου επιβεβαιώνεται και η ενότητα της εξουσίας («αδιαίρετος, απροσδιόριστος και αναφαίρετος»). Προβλέπεται το αιρετό όλων των αρχών, από τους τοπικούς άρχοντες και τους διοικητές των περιφερειών ως τα μέλη της Βουλής, και παράλληλα προβλέπονται και θεσμοί άμεσης δημοκρατίας, όπως η έγκριση των σχεδίων νόμων και ψηφισμένων νόμων από το λαό, η αναθεώρηση του Συντάγματος από τις τοπικές συνελεύσεις, η συζήτηση θεμάτων ιδιαίτερου ενδιαφέροντος από τις συνελεύσεις. Ο σφετερισμός της λαϊκής κυριαρχίας τιμωρείται, και προβλέπεται επίσης η ποινική δίωξη των εκλεγμένων οργάνων του κράτους και των δημόσιων λειτουργών. Να σημειώσουμε εδώ ότι η συμμετοχική δημοκρατία ενισχύει το δημοκρατικό χαρακτήρα του πολιτεύματος. Εδώ δηλώνεται και η εμπιστοσύνη του Ρήγα στο πολιτικό κριτήριο των πολιτών, που πρέπει να καλλιεργηθεί με τη μόρφωση και γενικότερα με την παιδεία. Συνδέεται με την υποχρεωτική εκπαίδευση όλων των νέων(άρθρ. 22) ανεξάρτητα από φύλο: «όλοι χωρίς εξαιρέσεις έχουν χρέος να ηξεύρουν γράμματα ἡ πατρίς έχει να καταστήσει σχολεία εις όλα τα χωρία διά τα αρσενικά και θηλυκά παιδιά. *Εκ των γραμμάτων γεννάται η προκοπή με την οποία λάμπουν τα ελεύθερα έθνη...*»

3.2 Η ιδιότητα του πολίτη. Στο άρθρο 4 προσδιορίζονται τα προσόντα της κτήσεως της ιθαγένειας βάσει του jus soli: «Κάθε άνθρωπος γεννημένος και κατοικών εις το αυτόν βασίλειον εικοσιενός χρόνου ηλικίας, είναι πολίτης» Στο ίδιο άρθρο ορίζονται και οι προϋποθέσεις πολιτογράφησης:- Κάθε ξένος εικοσιενός σωστού χρόνου, όστις κατοικώντας εις αυτό το βασίλειον προ ενός χρόνου ζη με το εργόχειρόν του, είναι πολίτης.- Εκείνος οπού αγοράζει ένα υποστατικόν είναι πολίτης. - Εκείνος οπού νυμφεύεται μίαν Ελληνίδα, είναι πολίτης. - Εκείνος οπού παίρνει ένα ψυχοπαίδι, είναι πολίτης.- Εκείνος οπού ομιλεί την απλήν ή την Ελληνικὴν γλώσσαν και βοηθεί την Ελλάδα, ας διατρίβη και εις τους αντίποδας (επειδή το ελληνικόν προζύμι εξαπλώθη και εις τα δύο ημισφαίρια) είναι έλλην και πολίτης. Και τέλος πάντων κάθε ξένος τον οποίον η διοίκησις στοχάζεται πως είναι άξιος κάτοικος της πατρίδος, ήγουν καθώς ένας καλός τεχνίτης, ένας προκομμένος διδάσκαλος, ένας άξιος πατριώτης, είναι δεκτός εις την πατρίδα και

ημπορεί να μετέρχεται ισοτίμως τα δίκαια οπού και όλοι οι συμπολίται. Ένας ξένος φιλόσοφος ή τεχνίτης Ευρωπαίος, οπού αφήσει την πατρίδα του και έλθη να κατοικήση εις την Ελλάδα με σκοπόν να μεταδώση την σοφίαν ή την τέχνην του ... θεωρείται ως καθ' αυτό πολίτης». Η ιδιότητα του πολίτη απονέμεται χωρίς κάποια διάκριση, βασιζόμενη στην εθνικότητα: «Ο αυτοκράτωρ λαός είναι όλοι οι κάτοικοι του βασιλείου τούτου χωρίς εξαιρέσιν θρησκείας και διαλέκτου. Έλληνες, Αλβανοί, Βλάχοι, Αρμένηδες, Τούρκοι και κάθε άλλο είδος γενεάς» (άρθρο 7). Να παρατηρήσουμε όμως εδώ ότι οι συνεχείς αναφορές στο ελληνικό γένος, έθνος, γλώσσα κλπ., φαίνεται να υποδηλώνουν μια ευνοϊκή μεταχείριση υπέρ των Ελλήνων χριστιανών πολιτών, η οποία, κατά τη γνώμη μου, είναι δικαιολογημένη τόσο από τη συναισθηματική σύνδεση του Ρήγα με την υπόδουλη Ελλάδα, όσο και από το ρόλο τον οποίο κατά την εποχή εκείνη είχε διαδραματίσει το ελληνικό στοιχείο με την επαναστατική του δράση. Έχει ασκηθεί εντούτοις κριτική σχετικά²⁰, γιατί, παρά τη διακήρυξη ότι «η Ελληνική Δημοκρατία είναι μία, με όλον όπου συμπεριλαμβάνει εις τον κόλπον της διάφορα γένη και θρησκείας», αυτή δίνει το προβάδισμα και μια ιδιαίτερη θέση στην ορθόδοξη χριστιανική θρησκεία.

3.3 Τα ανθρώπινα δικαιώματα Σε ξεχωριστό κείμενο διακηρύσσονται, πάντα κατά το πρότυπο των γαλλικών διακηρύξεων τα βασικά δικαιώματα του ανθρώπου, θεμελιωμένα στις αρχές του φυσικού δικαίου, όπως ορίζονται από τις θέσεις των Διαφωτιστών περί φυσικού δικαίου. Πρόκειται για τον κλασικό κατάλογο των δικαιωμάτων που δε θα μπορούσε να είναι διαφορετικός στη Διακήρυξη του Ρήγα. Η αρχή της ισότητας, το δικαίωμα της προσωπικής ελευθερίας και ασφάλειας, η ρητή κατάργηση της δουλείας και της δουλοπαροικίας είναι ενδεικτικά κάποια από τα δικαιώματα που όφειλε να διασφαλίζει το νέο κράτος.

3.4 Ο τρόπος διοίκησης. Καθιερώνεται η ενιαία φύση του νέου ελληνικού κράτους. Πράγματι, στο άρθρ. 1 αναφέρεται ότι «Η Ελληνική δημοκρατία²¹ είναι μία, με όλον όπου συμπεριλαμβάνει εις τον κόλπον της διάφορα γένη ... είναι αδιαίρετος, με όλον οπού ποταμοί και πελάγη διαχωρίζουν τες επαρχίες της, αι οποίαι όλαι είναι ένα συνεσφιγμένον αδιάλυτον σώμα». Παρακάτω όμως (άρθρα 3 και 78) προσδιορίζεται η διοικητική διαίρεση σε «Πλάσες», «τοπαρχίες», «επαρχίες», «προεστάτα» με αυτοδιοικητική λειτουργία και εκλογή των ηγετών του.

---

²⁰Μάνεσης, Α. (2014), Η Ελληνική Δημοκρατία του Ρήγα: πολυεθνική, δημοκρατική, φιλελεύθερη, σε http://aftercrisisblog.blogspot.com/2014/03/blog-post_25.html // προσπελάστηκε στις 30.10.2021

²¹Η Ελληνική Δημοκρατία συμπεριλαμβάνει, όπως αναγράφεται στον τίτλο του έργου «Νέα πολιτική Διοίκησης των κατοίκων της Ρούμελης της Μικράς Ασίας των Μεσογείων Νήσων και της Βλαχομπογδανίας», όλες τις περιοχές του πρώην βυζαντινού χώρου εκτεινόμενη από τη δυτική Μικρά Ασία ως τις ηγεμονίες της Μολδαβίας και Βλαχίας, συμπεριλαμβάνοντας τα νησιά του Αιγαίου και την Κρήτη.

3.5 Η λειτουργία και οργάνωση της Βουλής. Σύμφωνα με την αρχή της λαϊκής κυριαρχίας η Βουλή και οι βουλευτές εκπροσωπούν το έθνος και όχι τις ιδιαίτερες περιφέρειες όπου εκλέγονται, που ερμηνεύεται ως μια προσπάθεια να πληγεί ο τοπικισμός που κυριαρχούσε ως πνεύμα. Η Βουλή ελέγχει την εκτελεστική εξουσία με άμεσο τρόπο. Αυτό διαφοροποιείται από τις αρχές του κοινοβουλευτικού συστήματος, αλλά υπαγορεύει άμεση εξάρτηση της εκτελεστικής στις διαταγές του αντιπροσωπευτικού σώματος, καθώς και των λαϊκών συνελεύσεων.

3.6 Η δικαστική λειτουργία. Η επίδραση των επαναστατικών συνταγμάτων της Γαλλίας και του ιακωβίνικου πνεύματος που εκείνη την περίοδο σηματοδοτούσε τον επαναστατικό ριζοσπαστισμό της λαϊκής κυριαρχίας επέβαλε την πρόταση για εκλογή των δικαστών από τις συνελεύσεις των πολιτών κάθε χρόνο. Εισάγεται επίσης ο ιδιαίτερα βοηθητικός της δικαστικής λειτουργίας θεσμός των διαιτητών, οι οποίοι εκλέγονται από τους κατοίκους των χωριών και έχουν ως καθήκον την επίλυση των διαφορών και το συμβιβασμό μεταξύ των αντίδικων πλευρών.

4. Η συνεισφορά του Αδαμαντίου Κοραή στην συνταγματική θεωρία του νέου ελληνικού κράτους

Κατά την ανάλυση των έργων των πνευματικών ηγετών και πρωτοπόρων Ελλήνων κατά τα τέλη του 18^{ου} αιώνα, το έργο του Αδαμαντίου Κοραή χαρακτηρίζεται²² ως η πνευματική συνέχεια των έργων των αρχαίων πολιτικών φιλοσόφων. Με δεδομένο ότι η άνθιση της ελληνικής διανόησης δεν μπορούσε να πραγματοποιηθεί σε ένα μη ελεύθερο περιβάλλον και ούτε χωρίς την επίδραση των αρχών του ουμανισμού, η πορεία του Αδ. Κοραή και η θέση του στην πνευματική ζωή της Ευρώπης καθόρισε την εξέλιξη του ελληνικού διαφωτισμού. Πράγματι, παράλληλα με τα έργα του Ρήγα και μεταγενέστερα από αυτά, η πνευματική δημιουργία του σφράγισε τη νεοελληνική φιλελεύθερη σκέψη και έθεσε τις βάσεις πάνω στις οποίες θα μπορούσε να στηριχτεί η ίδρυση ενός νέου συνταγματικά και δημοκρατικά διοικούμενου ελληνικού κράτους. Ο Αδαμάντιος Κοραής απέκτησε πολιτική παιδεία μέσα από τις κλασικές σπουδές του, την οποία διαμόρφωνε διαρκώς υπό το βάρος των συνθηκών, στις χώρες όπου έζησε. Η προσήλωσή του στο αρχαιοελληνικό πνεύμα δε θα μπορούσε να τον έχει οδηγήσει σε άλλες, πέραν των δημοκρατικών,

---

²²Δασκαλάκη, *op.cit.*, σ. 34 επ., 43 επ., 54 Κιτρομηλίδης, Π. (2018) Ο Αδαμάντιος Κοραής και ο φιλελεύθερος Συνταγματισμός στην ελληνική πολιτική σκέψη, εισαγωγή στο έργο Κοραής, Αδ. Σημειώσεις εις το Προσωρινόν Πολίτευμα της Ελλάδος, *op.cit.*, σ. 16 επ., 24 επ. Ταμπάκη, *op.cit.*, σ. 56 επ., 70 επ.

αντιλήψεις. Η επίδραση αυτών υπήρξε καταλυτική. Αν στο έργο του Ρήγα διακρίνουμε τον έντονο συναισθηματικό παράγοντα, που τον συνδέει με την έννοια του έθνους και της θρησκείας, στον Κοραή αναγνωρίζουμε τον αρχαιοελληνικό ορθολογισμό, την σύνδεση των οραμάτων του για το νέο ελληνικό κράτος που θα στηρίζεται στο αρχαίο ελληνικό πνεύμα. Τονίζει την πάλη του πολιτισμού με τη βαρβαρότητα και οραματίζεται την ανόρθωση του ελληνισμού, βάσει της ελεύθερης σκέψης και των αρχών της φιλελεύθερης πολιτικής θεωρίας του Διαφωτισμού²³. Στο «Υπόμνημα περί της παρούσης καταστάσεως στην Ελλάδα»²⁴ επισημαίνει το ρόλο της αρχαίας ελληνικής σκέψης στην πορεία της ενσυνείδητης εξέγερσης²⁵ και μάλιστα θεωρεί ότι αυτή ήταν η γενεσιουργός αιτία, σε λανθάνουσα μορφή στη συνείδηση των εξεγερμένων Ελλήνων για τη μεταστροφή της στάσης των απέναντι στη γαλλική επανάσταση και εν τέλει και απέναντι στη Γαλλία, θέτοντας σε δεύτερο επίπεδο τη μέχρι τότε -παραδοσιακή- συμπάθειά τους προς την Αγγλία και τη Ρωσία²⁶. Στο έργο του «Σημειώσεις εις το προσωρινόν πολίτευμα της Ελλάδος» (του 1822), που συνέγραψε το 1823, αναλύει και σχολιάζει όλα τα άρθρα, με την αξιοθαύμαστη ενάργεια ενός συνταγματολόγου. Θα σταθούμε σε ορισμένα σημεία που αντανάκλουν τις απόψεις του και που εμπεριέχουν το στοιχείο της αμφισβήτησης ως προς τους θεσμούς και τη μορφή του πολιτεύματος που σχεδιάζεται από τους συντάκτες του πρώτου ελληνικού επαναστατικού Συντάγματος και που θα αποτελέσει την πολιτική βάση του υπό ίδρυση ελληνικού κράτους.

4.1 Η σχέση εκκλησίας και επίσημου ελληνικού κράτους. Η πολιτική και συνταγματική μορφή που θα έπρεπε να έχει το επαναστατημένο υπό ίδρυση ελληνικό κράτος θα πρέπει να στηρίζεται, κατ' αυτόν, στις αρχές ενός φιλελεύθερου κράτους δικαίου και στον απόλυτο διαχωρισμό του κράτους από την εκκλησία. Ο Κοραής προσδιορίζει με σαφήνεια τις θέσεις του πάνω σε ζητήματα θρησκείας και πολιτικής, τη φύση και τα όρια του κράτους, την έννοια της αντιπροσώπευσης, τη διασφάλιση ορισμένων θεμελιωδών δικαιωμάτων και ελευθεριών του ανθρώπου και του πολίτη που οδηγούν στο δημοκρατικό φιλελευθερισμό. Παρά το γεγονός ότι ο Κοραής ασχολήθηκε και συνέγραψε έργα που αναφέρονται πρωτίστως στην πολιτική επιστήμη και φιλοσοφία, αντιτίθεται σθεναρά στην καθιέρωση επίσημης θρησκείας στο νέο ανεξάρτητο ελληνικό κράτος και υποστηρίζει το χωρισμό της εκκλησίας από αυτό.²⁷ Από αυτήν ακριβώς την αντίληψη, που

---

²³ Δασκαλάκη, *op.cit.*, σ. 104 επ., 115 επ., 151 επ., 227 επ., 365 επ. Ταμπάκη, Αν. (2004), *Περί νεοελληνικού Διαφωτισμού*, Εκδόσεις Ergo, σ.71 επ., 195 επ.

²⁴ Βλ. το έργο σε Κοραή, Σταντάλ, Σατωμπριάν, *op.cit.*, σ. 23 επ.

²⁵ Κοραή, Σταντάλ, Σατωμπριάν, *op.cit.*, σ. 33 επ., 60 επ.

²⁶ Κοραή, Σταντάλ, Σατωμπριάν, *op.cit.*, σ. 53 επ.

²⁷ Κοραή, *op.cit.*, σ. 85 επ.

πρόδηλα έχει επηρεαστεί από τον προτεσταντικό ορθολογισμό, εφόσον έζησε για πολλά χρόνια σε τέτοιο περιβάλλον στην Ευρώπη, προέρχεται και η πρόταση την οποία κάνει για τον αποκλεισμό από τα πολιτικά δικαιώματα των λειτουργών του κλήρου με το απολύτως λογικό επιχείρημα ότι «*Περί των Μοναχών, αυτό τόνομα φωνάζει ότι πρέπει να κατοικήσι τα Μοναστήρια και όχι τας πόλεις . Πολιτικόν δίκαιον ο Μοναχός άλλο δεν έχει να απαιτή....*»²⁸ και παρακάτω τονίζει ότι «*...η θρησκεία τους αποκλείει από όλας τας κοσμικές ασχολίας*»²⁹.

4.2 Η ιδιότητα του πολίτη. Η ιδιότητα του πολίτη στηρίζεται τόσο στο jus sanguinis, όσο και στο jus soli. Παρατηρεί πάνω στις διατάξεις περί ιθαγενείας στο Σύνταγμα της Επιδαύρου που όριζαν ότι «*Όσοι αυτόχθονες κάτοικοι της Επικρατείας της Ελλάδος πιστεύουσι εις Χριστόν, εισίν Έλληνες και απολαμβάνουσιν άνευ τινός διαφοράς όλων των πολιτικών δικαιωμάτων*»: «*Το Αυτόχθονες της Ελλάδος άλλο δεν ημπορεί να σημάνη εδώ παρά το γεννημένοι εις την Ελλάδα. Κατά το άρθρον τούτο όμως, διά να ήναί τις και να λέγεται Έλλην, και να χαίρεται όλα τα δίκαια της Ελληνικής πολιτείας, δεν αρκεί να ήναι αυτόχθων κάτοικος της Ελλάδος, αλλά και να πιστεύη εις Χριστόν. Όθεν αποκλείονται από την Ελληνικήν πολιτείαν και από την απόλαυσιν των πολιτικών δικαίων και οι Τούρκοι και οι Ιουδαίοι και δικαίως κατά το παρόν αλλ' όχι διότι δεν είναι Έλληνες, ουδέ διότι δεν πιστεύουν εις Χριστόν, αλλά δι' άλλας αιτίας αναγκαίας τας μετ' ολίγα. Εάν κατά το επόμενον άρθρον(ζε'), οι ξένοι διά μόνης της πολιτογραφήσεως γίνωνται έλληνες, πόσον γνησιώτεροι Έλληνες δεν πρέπει να λογίζωνται όσοι Τούρκοι ή Ιουδαίοι εγεννήθησαν εις την Ελλάδα και κατοικούν παις παρά πατρός προ πολλών ετών και πολλών εκατονταετηρίδων την Ελλάδα; ...*». Αυτός προτείνει τη διατύπωση της διάταξης ως εξής: «§β'. Οι γεννημένοι και κατοικούντες την Ελλάδα είναι πολίται, και απολαύουν, δίχως καμμίαν διαφοράν όλα τα πολιτικά δικαιώματα, πλην των Μοναχών και των κατά πόλεις ιερωμένων...»³⁰.

4.3 Κατοχύρωση της αρχής της ισότητας. Θεωρεί ότι η νομική ισότητα μπορεί να θεραπεύσει την κοινωνική ή την φυσική ανισότητα³¹. Η γενεσιουργός δύναμη της ισότητας είναι ο νόμος, ο οποίος οφείλει να είναι δίκαιος και τονίζει ότι «*Η απροσωποληψία των νόμων είναι το μόνον στερεώτατον θεμέλιον της πολιτείας...*»³². Προτείνει δε την εξής διατύπωση, προκειμένου η αρχή της νομικής ισότητας να καθίσταται σαφέστερη: «*Όλοι οι Έλληνες, οποιονδήποτε βαθμόν ή τάξιν*

---

²⁸ Κοραή, op.cit., σ. 90

²⁹ Κοραή, op.cit., σ. 108

³⁰ Κοραή, op.cit., σ. 89 επ., 109.

³¹ Χαραλαμπίδη, op.cit, σ. 75 επ.

³² Κοραή, op.cit., σ. 101.

έχωσιν εις την πολιτείαν, είναι ίσοι έμπροσθεν του νόμου και όταν κολάζη και όταν ανταμείβη». Προτείνει δε, κατά τα πρότυπα της πρώτης Συντακτικής Συνέλευσης της Γαλλίας, την κατάργηση των τίτλων ευγενείας ή των εκ διαδοχής προνομίων. Αυτό προστέθηκε σε όλα τα συντάγματά μας και ισχύει έως σήμερα, ανήκει δε, βάσει του άρθρ. 110, στις μη αναθεωρήσιμες διατάξεις του Συντάγματος του 1975. Από τον κατάλογο των δικαιωμάτων ιδιαίτερη βαρύτητα δίνεται³³ στην πληρέστερη και σαφέστερη προστασία της προσωπικής ασφάλειας και ελευθερίας, της τιμής, της νομικής προστασίας καθώς και της ιδιοκτησίας

5. Επίλογος

Αντί επιλόγου ας μου επιτραπεί να παραθέσω ένα απόσπασμα του Γ. Φιλάρετου³⁴ (που έγραψε το 1924 και που αποδείχθηκε προφητικό, αλλά δυστυχώς όχι διδακτικό) στην εισαγωγή στην Α΄ έκδοση του προαναφερθέντος έργου του Αδ. Κοραή «Σημειώσεις εις το προσωρινόν πολίτευμα της Ελλάδος», *«Εις τους δύο προγόνους της Ελληνικής Δημοκρατίας των νεωτέρων χρόνων οφείλομεν πάντες αΐδιον ευγνωμοσύνην. Η εμφάνισις του Ρήγα ομοιάζει λαμπρόν διάττοντα αστέρα, όστις εφώτισεν ακαριαίως το εν Ανατολή έρεβος των υποδούλων χριστιανών της τουρκικής τυραννίας και εδημιούργησεν εις τους λαούς αυτής ελπίδας, πόθους, όνειρα διαρκούς φωτός της ελευθερίας. Αλλ' η πεφωτισμένη διάνοια του Κοραή σαφώς έκτοτε διέκρινεν ότι διά του φωτός της μαθήσεως της αρχαίας ελληνικής σοφίας-χάριν της οποίας εθυσίασεν ολόκληρον τον καρποφόρον βίον του-θα ήτο δυνατόν να κρημνισθή η τυραννική λαιμητόμος διά...βιβλίων....Η σύγχρονος γενεά οφείλει διά πάσης θυσίας να θεμελιώση επί ασφαλέτων βάσεων την αιωνόβιον Ελληνικήν Δημοκρατίαν, ίνα το φως της Ελευθερίας ταχέως εξαπλωθή δι' Ομοσπονδίας των λαών της Ανατολής και βραδύτερον ιδρυθώσι αι Ηνωμένα Πολιτείαί της Ευρώπης...»*

---

³³ Κοραή, *op.cit.*, σ. 109 επ..

³⁴ Κοραής, Αδ., *Σημειώσεις εις το Προσωρινόν Πολίτευμα της Ελλάδος*, Εισαγωγή-επιμέλεια Π. Κιτρομηλίδης (2018), Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, σ. 81

6. Βιβλιογραφικές πηγές

Α. Ελληνικές

- Αναστασιάδης, Γ. (2001), Πολιτική και Συνταγματική Ιστορία της Ελλάδας, 1821-1941, Αθήνα-Θεσσαλονίκη : Εκδ. Σάκκουλα
- Αντωνίου, Θ.- Γεραπετρίτης, Γ. (2014), Ευρωπαϊκή Συνταγματική Ιστορία, Η αγγλο-σαξονική επίδραση στην Ηπειρωτική Ευρώπη του 18^{ου} και 19^{ου} αιώνα, Νομική Βιβλιοθήκη
- Αξελός, Λ. Ρήγας Βελεστινλής, Σταθμοί και όρια στη διαμόρφωση της εθνικής και κοινωνικής συνείδησης στην Ελλάδα, Στοχαστής
- Γεωργόπουλος, Κ. (1996), Επίτομο Συνταγματικό Δίκαιο, 9^η έκδ., Αθήνα-Κομοτηνή: Εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα
- Δασκαλάκης Απ. (1965), Ο Αδαμάντιος Κοραΐς και η ελευθερία των Ελλήνων, Αθήναι
- Καλτσώνης, Δ. (2017), Συνταγματική Ιστορία της Ελλάδας, 1821-2001, Αθήνα: ΚΨΜ
- Κιτρομηλίδης, Π. (1999), Νεοελληνικός Διαφωτισμός, Αθήνα: εκδ.Μ.Ι.Ε.Τ.
- Κοντογιώργης, Γ. (2008), Η «Ελληνική Δημοκρατία» του Ρήγα Βελεστινλή, Παρουσία
- Κοραΐς, Αδ. Σημειώσεις εις το Προσωρινόν Πολίτευμα της Ελλάδος, Εισαγωγή-επιμέλεια Π. Κιτρομηλίδης (2018), Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία
- Κοραΐς, Σταντάλ, Σατωμπριάν, Η Αναγέννηση της Ελλάδας, Μετάφραση – Επιμέλεια Τ. Τσαλίκη- Μηλιώνη, 1821-2021, Νήσος
- Κορδάτος, Γ. Ο Ρήγας Φεραίος και η Βαλκανική Ομοσπονδία, Εκδόσεις Συλλογή
- Λεοντσίνη, Ελ. (2012), Έννοιες της ελευθερίας στο έργο του Ρήγα: αρχαία παράδοση, νέος πολιτισμός και κοινωνική ισότητα, σε Πρακτικά Στ' διεθνούς συνεδρίου «Φέραι-Βελεστίνο-Ρήγας» Βελεστίνο, 4-7 Οκτωβρίου 2012, σ. 877-897
- Μάνεσης, Α. (2014), Η Ελληνική Δημοκρατία του Ρήγα: πολυεθνική, δημοκρατική, φιλελεύθερη, σε http://aftercrisisblog.blogspot.com/2014/03/blog-post_25.html // προσπελάστηκε στις 30.10.2021
- Νασίκα, Ζ. (2004), Οι φιλοσοφικές επιδράσεις στο ιδεολογικό πλαίσιο των οραματισμών του Ρ. Φεραίου, διδ. διατριβή στο <https://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/22333> προσπελάστηκε στις 26.10.2021

- Νικολόπουλος , Ηλ. (1991), Οι Γαλλικές Διακηρύξεις των Δικαιωμάτων του 18^{ου} αιώνα, Αθήνα-Κομοτηνή: Εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα
- Παπαδοπούλου, Τ. (2015), Συνταγματικό δίκαιο.[ηλεκτρ. βιβλ.] Αθήνα: Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών. Διαθέσιμο στο: <http://hdl.handle.net/11419/4277> προσπελάστηκε στις 30.10.2021
- Περράκης Στ. (1999), Τα δίκαια του ανθρώπου και των Λαών. Από το Θούριο του Ρήγα στις αντιφάσεις της μετα-διπολικής διεθνούς δικαιοδοσίας, στο <https://dspace.lib.uom.gr/bitstream/2159/203/1/TaDikaiaTouAnthropou.pdf> προσπελάστηκε στις 28.10.2021
- Πέτσιος, Κ. (1999), Παρατηρήσεις στην πολιτική σκέψη του Ρήγα, Δωδώνη, στο <https://olympias.lib.uoi.gr/jspui/bitstream/123456789/6327/1/5.%20CE%A0CE%B1%CF%81CE%B1CF%84CE%B7CF%81CE%AE%CF%83CE%B5CE%B9CF%82%20CF%83CF%84CE%B7CE%BD%20CF%80CE%BFCE%B%CE%B9CF%84CE%B9CE%BA%CE%AE%20CF%83CE%BA%CE%AD%CF%88CE%B7%20CF%84CE%BF%CF%85%20CE%A1%CE%AE%CE%B3CE%B1.pdf> προσπελάστηκε στις 28.10.2021
- Ρήγας Βελεστινλής, Νέα Πολιτική Διοικήσεις, Πολιτικά κείμενα, Αργοναύτης
- Σπυρόπουλος, Φ. (2018), Συνταγματικό Δίκαιο, Αθήνα-Θεσσαλονίκη: Εκδ. Σάκκουλα
- Ταμπάκη, Αν. (2004), Περί νεοελληνικού Διαφωτισμού, Εκδόσεις Ergo
- Το Σύνταγμα και ο Θούριος του Ρήγα, επιμ. Ε. Σ. Στάθης, Εκδόσεις Αρμός
- Χαραλαμπίδης, Δ. (1998), Ο Αδαμάντιος Κοραΐς και η πολιτική, διδ. διατριβή στο <https://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/10194> προσπελάστηκε στις 26.10.2021
- Χριστοδουλίδης, Θ. (2004), Διπλωματική Ιστορία τριών αιώνων, τ. 2^{ος}, Εκδ. Σιδέρης
- Χρυσόγονος, Κ. (2020), Πολιτειολογία-Το κράτος ως μορφή οργάνωσης των ανθρώπινων κοινωνιών, 2^η επαυξ. έκδοση, Αθήνα-Θεσσαλονίκη: Εκδ. Σάκκουλα

B. Ξένες

- Berman, H. (1983), Law and Revolution, The Formation of the Western Legal Tradition, Harvard University Press

- Papadaki, P. (2018), “The idea of a Balkan Commonwealth or Confederation: A Realistic Perspective or a Utopia?”σε Annales Universitatis Mariae Curie-Skladowska, Sectio M, Balkaniensis et Carpathiensis, III, σ.σ. 9-20
- Scherger, G. L., The evolution of modern liberty στο <https://purl.dlib.indiana.edu/iudl/inauthors/VAB1855> προσπελάστηκε στις 2.11.2021
- Zippelius, R. (1994), Allgemeine Staatslehre, Politikwissenschaft, München: Verlag C. H. Beck

Γ. Ιστοσελίδες

- <https://constitution.congress.gov/>
- <https://www.hellenicparliament.gr/>
- <https://library.parliament.gr/%CE%A8%CE%B7%CF%86%CE%B9%CE%B1%CE%BA%CE%AE-%CE%92%CE%B9%CE%B2%CE%BB%CE%B9%CE%BF%CE%B8%CE%AE%CE%BA%CE%B7>

Φορολογικός Έλεγχος και Παράγοντες που επηρεάζουν την Φορολογική Συμμόρφωση των Επιχειρήσεων

Γκούμα Μαρίνα

Υπογύφια Διδάκτορας, Τμήμα Δημόσιας Διοίκησης Παντείου Πανεπιστημίου

Ιωάννης Φίλος

Καθηγητής, Τμήμα Δημόσιας Διοίκησης Παντείου Πανεπιστημίου

Σκοπός του παρόντος άρθρου είναι η εξέταση του φορολογικού ελέγχου και της σχετικής φορολογικής συμμόρφωσης των επιχειρήσεων, υπό το πρίσμα σημαντικών παραγόντων όπως οι φορολογικοί συντελεστές, η πολυπλοκότητα του φορολογικού συστήματος, οι ποινές κ.α.

1. Έννοια και σκοπός του φορολογικού ελέγχου

Με τον όρο φορολογικός έλεγχος νοείται ο έλεγχος που διενεργείται σε μια οντότητα από τη Φορολογική Διοίκηση. Η έννοια του φορολογικού ελέγχου περιλαμβάνει όλες τις ελεγκτικές ενέργειες και διαδικασίες, οι οποίες διενεργούνται από τα αρμόδια ελεγκτικά όργανα.

Σκοπός του Φορολογικού Ελέγχου αποτελεί η εξακρίβωση της τήρησης της ισχύουσας φορολογικής νομοθεσίας. Έχει ως στόχο να διαπιστωθεί η ορθή εφαρμογή των φορολογικών διατάξεων, η διαπίστωση της ορθής υποβολής των φορολογικών δηλώσεων, σύμφωνα με τις οικονομικές συναλλαγές της ελεγχόμενης οντότητας, αλλά και ο ακριβής προσδιορισμός των φορολογικών της υποχρεώσεων, σε περιπτώσεις όπου υποβλήθηκαν ανακριβή στοιχεία (δήλωση) ή εφαρμόστηκε λανθασμένα η φορολογική νομοθεσία.

Ο φορολογικός έλεγχος στοχεύει επίσης στην φορολογική συμμόρφωση των φορολογούμενων μέσω του εντοπισμού εκείνων οι οποίοι αποκρύπτουν είτε εκούσια τα εισοδήματά τους (φοροδιαφυγή) είτε ακούσια λόγω λανθασμένης εφαρμογής των φορολογικών διατάξεων. Όπως γίνεται αντιληπτό, ο φορολογικός έλεγχος συμβάλλει στην είσπραξη των κρατικών εσόδων από τη Φορολογική Διοίκηση, τα οποία αποτελούν την κύρια πηγή εσόδων, και με τον τρόπο αυτό διασφαλίζονται τα συμφέροντα του Δημοσίου.

Ο φορολογικός έλεγχος συμβάλλει ακόμη στη δίκαιη κατανομή των φορολογικών βαρών καθώς και στην προστασία των επιχειρήσεων από τον αθέμιτο ανταγωνισμό³⁵.

2. Συμβολή του φορολογικού ελέγχου στη φορολογική συμμόρφωση των επιχειρήσεων

Η φορολογική διοίκηση είναι επιφορτισμένη με τον έλεγχο και τη διασταύρωση της ακρίβειας των στοιχείων που υποβάλλει ο φορολογούμενος μέσω της φορολογικής του δήλωσης. Σύμφωνα με τον Ρόκα, Ι. (2002)³⁶, η ακρίβεια των φορολογικών δηλώσεων όπως και η εξακρίβωση των υποχρεωσεων που δεν υπέβαλλαν δήλωση, ελέγχεται σύμφωνα με τα άρθρα 66 και 69 του Ν. 2238/94, από τον προϊστάμενο της φορολογικής αρχής που δικαιούται να διενεργεί επιτόπια εξέταση για τον έλεγχο και την επαλήθευση των βιβλίων, στοιχείων και αποδεικτικών δαπανών, να ζητεί διευκρινήσεις από τους φορολογούμενους και τις αρχές, και να διορίζει υπαλλήλους για την άσκηση του ελέγχου. Ο φορολογούμενος μπορεί να αμφισβητήσει το δικαίωμα υπολογισμού και εκκαθάρισης του φόρου, που κοινοποιείται μετά τον έλεγχο, προς τον προϊστάμενο της δημόσιας οικονομικής υπηρεσίας ή το διοικητικό Πρωτοδικείο μέσα σε σχετική προθεσμία.

Σύμφωνα με το άρθρο 26 του Ν. 4174/2013, η Φορολογική Διοίκηση διεξάγει φορολογικούς ελέγχους με απόφαση του Διοικητή της Ανεξάρτητης Αρχής Δημοσίων Εσόδων (ΑΑΔΕ), η οποία εκδίδεται έως το τέλος κάθε έτους και η οποία δύναται να τροποποιηθεί οποτεδήποτε, και κατά την οποία καθορίζεται ο αριθμός των μερικών ή και πλήρων ελέγχων που θα διενεργούνται εντός του επόμενου έτους. Οι υποθέσεις προς έλεγχο επιλέγονται με βάση κριτήρια ανάλυσης κινδύνου, στοιχεία από εσωτερικές και εξωτερικές πηγές πληροφόρησης ή με βάση άλλα κριτήρια, λαμβανομένου υπόψη του αριθμού των ελεγκτών κατά το χρόνο έκδοσης της απόφασης και του αριθμού των διενεργηθέντων ελέγχων κατά τους προηγούμενους δώδεκα μήνες από τον μήνα έκδοσης της απόφασης. Τα κριτήρια ανάλυσης κινδύνου σχετίζονται με την επικινδυνότητα του φορολογούμενου και την ύπαρξη κάποιας παράβασης ή παράλειψης εφαρμογής των διατάξεων της φορολογικής νομοθεσίας καθώς και με το είδος και τη βαρύτητα της παράβασης.

---

³⁵ Σύνταγμα της Ελλάδος, Άρθρο 4, παρ. 5.

³⁶ Ρόκα, Ι. (2002). Εισαγωγή στο Δίκαιο των Επιχειρήσεων, 3η έκδοση, Εκδόσεις Γ. Μπένου, σελ. 389-429.

Η διενέργεια των φορολογικών ελέγχων που διεξάγει η Φορολογική Διοίκηση διαδραματίζει σπουδαίο ρόλο στη φορολογική συμμόρφωση των επιχειρήσεων. Οι έλεγχοι που πραγματοποιεί, αυξάνουν την πιθανότητα συμμόρφωσης των ελεγχόμενων οντοτήτων με τη φορολογική νομοθεσία καθώς γνωρίζουν ότι μπορεί να υπαχθούν σε έλεγχο.

Σύμφωνα με την έρευνα των Widuri, R., Devina, D., Marta, F. & Wati, Y. (2019)³⁷, η διεξαγωγή των φορολογικών ελέγχων από τη Φορολογική Διοίκηση ενθαρρύνει τους φορολογούμενους να συμπληρώνουν σωστά τη φορολογική τους δήλωση, να μην αποκρύπτουν εισόδημα και να ζητούν κάποιες διευκολύνσεις προκειμένου να μπορέσουν να ανταπεξέλθουν στις φορολογικές τους υποχρεώσεις. Η συμβολή των φορολογικών ελέγχων συμβάλλει στην καλλιέργεια και την ενδυνάμωση του κλίματος εκούσιας φορολογικής συμμόρφωσης.

Όπως γίνεται αντιληπτό, υπάρχει θετική συσχέτιση ανάμεσα στον φορολογικό έλεγχο και τη φορολογική συμμόρφωση των επιχειρήσεων. Με άλλα λόγια, όσο αυξάνεται η πιθανότητα να ελεγχθεί μια επιχείρηση από τις φορολογικές αρχές, τόσο πιο πιθανό είναι να υποβάλλει ορθή φορολογική δήλωση προκειμένου να αποφύγει την επιβολή προστίμου. Με αυτόν τον τρόπο, αυξάνεται η εκούσια φορολογική συμμόρφωση και περιορίζονται τα φαινόμενα φοροδιαφυγής.

Οι φορολογικοί έλεγχοι συμβάλλουν, επίσης, στην εκούσια φορολογική συμμόρφωση. Η διενέργεια φορολογικών ελέγχων από τη Φορολογική Διοίκηση και η επιβολή προστίμων σε περιπτώσεις απόκρυψης εισοδημάτων ή λανθασμένης υποβολής δήλωσης οδηγούν προς αυτή την κατεύθυνση. Αντιθέτως, όταν οι επιχειρήσεις θεωρούν ότι η πιθανότητα να ελεγχθούν είναι πολύ μικρή, τότε έχουν το κίνητρο να φοροδιαφύγουν. Το ίδιο συμβαίνει και στην περίπτωση που το ύψος της επιβολής προστίμου σε περίπτωση παράβασης είναι πολύ χαμηλό.

Ακόμη, τα ευρήματα που ενδέχεται να προκύψουν κατά τη διάρκεια ενός φορολογικού ελέγχου έχουν αντίκτυπο στη φήμη της ελεγχόμενης οντότητας και στις σχέσεις της με πελάτες, προμηθευτές, πιστωτές και το ευρύτερο περιβάλλον της. Επομένως, η επιχείρηση συμμορφώνεται φορολογικά εκούσια ώστε ο φορολογικός έλεγχος να μην εντοπίσει ευρήματα που θα επηρεάσουν την φήμη της.

Επίσης, αξίζει να σημειωθεί ότι υπάρχει το ενδεχόμενο μια επιχείρηση η οποία έχει ελεγχθεί φορολογικά σε μια χρονική περίοδο, να ελεγχθεί ξανά στο μέλλον. Ο κίνδυνος εντοπισμού κάποιας παράβασης μέσω του φορολογικού ελέγχου καθώς και η επιβολή προστίμου

---

³⁷ Widuri, R., Devina, D., Marta, F., & Wati, Y. (2019). The Influence of Penalties, the Trust on Authorities, and the Tax Audit Toward Tax Compliance, *Journal of Economics and Business*, Vol.2 No.2.

από τη Φορολογική Διοίκηση έχουν, σαν αποτέλεσμα, οι φορολογούμενοι να συμμορφώνονται με τους φορολογικούς νόμους καθώς προσπαθούν να αποφύγουν να τους επιβληθεί κάποιο πρόστιμο που μπορεί να προκύψει από κάποιο μελλοντικό έλεγχο.

Συνοψίζοντας, τόσο η άμεση όσο και η έμμεση συμβολή των Φορολογικών ελέγχων προς τη φορολογική συμμόρφωση των επιχειρήσεων είναι εξίσου σημαντική και επιδρά θετικά στην αύξηση των δημοσίων εσόδων.

3. Έννοια της φοροδιαφυγής και έρευνες για την σχέση της με τους φορολογικούς ελέγχους

Με τον όρο φοροδιαφυγή νοείται η μη καταβολή των νόμιμα οφειλόμενων φόρων ενώ αντίθετα με τον όρο φοροαποφυγή νοείται η αλλαγή στη συμπεριφορά ενός ατόμου, με τρόπο που του επιτρέπει να μειώσει τις φορολογικές του υποχρεώσεις³⁸. Η φοροδιαφυγή μπορεί να επιτευχθεί με διάφορους τρόπους:

- ✓ Τήρηση διπλών λογιστικών βιβλίων για την καταχώρηση των συναλλαγών της επιχείρησης, δηλαδή ύπαρξη βιβλίων που καταγράφονται οι πραγματικές συναλλαγές της εταιρείας και ύπαρξη βιβλίων με τις συναλλαγές που δηλώνονται στην εφορία
- ✓ Δεύτερη απασχόληση έναντι μετρητών, όπου δεν υπάρχει κάποια επίσημη καταγραφή του εισοδήματος
- ✓ Αντιπραγματισμός: Όταν γίνεται είσπραξη της αμοιβής σε είδος αντί σε χρήμα, τότε η αμοιβή αυτή φορολογείται, όμως σπάνια δηλώνεται το εισόδημα από τέτοιου είδους συναλλαγές
- ✓ Συναλλαγές σε μετρητά: Η πληρωμή για αγαθά και υπηρεσίες με μετρητά δυσχεραίνει τον εντοπισμό των συναλλαγών από τις φορολογικές αρχές

Σύμφωνα με την έρευνα της Lederman, L. (2019)³⁹, το τρίγωνο της απάτης είναι το κυρίαρχο πλαίσιο για την ανάλυση της απάτης όπως είναι η φοροδιαφυγή. Όπως αναφέρεται στο Διεθνές Ελεγκτικό Πρότυπο 240 (ISA 240)⁴⁰, με τον όρο Απάτη νοείται κάθε σκόπιμη ενέργεια ενός ή περισσότερων ατόμων (μέλη διοίκησης, υπάλληλοι, τρίτα μέρη) με σκοπό την παραπλάνηση των υπολοίπων μερών, ώστε να αποκομίσει ο ίδιος ή άλλος παράνομο όφελος. Ως

---

³⁸ Rosen, H., Gayer T., Ράπανος Β. & Καπλάνογλου Γ. (2009). Δημόσια Οικονομική, Τόμος Β', Εκδόσεις Κριτική, σελ. 163-166.

³⁹ Lederman, L. (2019). The Fraud Triangle and Tax Evasion, Indiana Legal Studies Research Paper No. 398, Indiana University.

⁴⁰ ΔΕΠ 240, Διεθνή Ελεγκτικά Πρότυπα

αίτια της απάτης θεωρούνται γεγονότα ή καταστάσεις που ευνοούν την ύπαρξη κινήτρου ή ευκαιρίας για διάπραξη απάτης.

4. Παράγοντες που επηρεάζουν την φορολογική συμμόρφωση των επιχειρήσεων

Πέρα από τον φορολογικό έλεγχο που διενεργούν οι Ορκωτοί Ελεγκτές, υπάρχουν κάποιοι ακόμη παράγοντες που συμβάλλουν στη φορολογική συμμόρφωση των επιχειρήσεων. Οι παράγοντες αυτοί σχετίζονται κυρίως με την πιθανότητα εντοπισμού της φορολογικής παράβασης, το ύψος των επιβαλλόμενων ποινών που θα τους επιβληθούν σε περίπτωση μη συμμόρφωσης, το ύψος των φορολογικών συντελεστών, το μέγεθος της επιχείρησης και τη διαχρονική εξέλιξη των οικονομικών της μεγεθών, την πηγή και το ύψος των φορολογητέων εισοδημάτων, την πολυπλοκότητα του φορολογικού συστήματος και το επίπεδο της διαφθοράς στο επιχειρηματικό περιβάλλον.

Στους παράγοντες αυτούς εντάσσονται ακόμη η αντίληψη που έχουν οι φορολογούμενοι για την φορολογική δικαιοσύνη και την φορολογική αποτελεσματικότητα καθώς και οι φορολογικές αμνηστίες. Οι παράγοντες αυτοί απεικονίζονται στο ακόλουθο διάγραμμα και αναλύονται εκτενώς στη συνέχεια.

4.1. Το μέγεθος των επιχειρήσεων και η δομή της αγοράς.

Τα κυριότερα χαρακτηριστικά της επιχείρησης που προσδιορίζουν το μέγεθος της είναι το σύνολο του ενεργητικού της, ο κύκλος εργασιών και ο μέσος όρος εργαζομένων που απασχολούνται στην επιχείρηση. Το μέγεθος της επιχείρησης συσχετίζεται θετικά με το κόστος συμμόρφωσης.

Σύμφωνα με τη θεωρία των Slemrod, J. και Venkatesh, V. (2002)⁴¹, το μέγεθος μιας επιχείρησης είναι ένας σημαντικός παράγοντας που διαμορφώνει το κόστος της φορολογικής συμμόρφωσης των επιχειρήσεων. Η έρευνα διεξήχθη σε εταιρείες των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής και διαπιστώθηκε ότι οι εταιρείες που είναι μεγαλύτερες σε μέγεθος και έχουν περισσότερα περιουσιακά στοιχεία, έχουν υψηλότερο κόστος συμμόρφωσης. Ωστόσο υπάρχουν οικονομίες κλίμακας, δηλαδή το κόστος συμμόρφωσης μειώνεται όσο αυξάνονται τα περιουσιακά στοιχεία της επιχείρησης.

Το κόστος συμμόρφωσης προσδιορίζεται στην έρευνα από τους εξής παράγοντες: α) κόστος τήρησης λογιστικών βιβλίων, β) κόστος για την παροχή συμβουλευτικών υπηρεσιών από εξειδικευμένες εταιρείες, γ) κόστος υποβολής της δήλωσης και δ) κόστος ευκαιρίας που προκύπτει από τη διάθεση πολλών ωρών για τη σωστή συμπλήρωση της φορολογικής δήλωσης. Το οριακό κόστος για τη φορολογική συμμόρφωση είναι δύσκολο να προσδιοριστεί ειδικότερα για τις μικρές επιχειρήσεις, οι οποίες δεν έχουν ξεχωριστό λογιστικό τμήμα.

Ακόμη, σύμφωνα με έρευνες που πραγματοποιήθηκαν σε άλλες χώρες, διαπιστώθηκαν παρόμοια αποτελέσματα αναφορικά με το κόστος συμμόρφωσης των επιχειρήσεων. Συγκεκριμένα, ενώ οι μεγαλύτερες σε μέγεθος εταιρείες είχαν υψηλότερο κόστος συμμόρφωσης συγκριτικά με τις μικρές και μεσαίου μεγέθους επιχειρήσεις, το κόστος συμμόρφωσης ήταν προοδευτικό, υπό την έννοια ότι οι μικρότερες επιχειρήσεις είχαν μεγαλύτερο κόστος συμμόρφωσης αναλογικά με τις πωλήσεις σε σχέση με τις μεσαίες και τις μεγάλες επιχειρήσεις. Επίσης, διαπιστώθηκε ότι οι μεγαλύτερες επιχειρήσεις ξοδεύουν μεγαλύτερη αναλογία από το σύνολο των δαπανών τους για φορολογική συμμόρφωση στον φορολογικό σχεδιασμό απ' ότι οι μικρές επιχειρήσεις (Slemrod, J. & Venkatesh, V. (2002)).

---

⁴¹ Slemrod, J., & Venkatesh, V. (2002). The income tax compliance cost of large and mid-size businesses, Ross School of Business Paper No. 914.

Επομένως, όσο αυξάνεται το μέγεθος της επιχείρησης αυξάνεται και το κόστος της συμμόρφωσης. Αυτό συνεπάγεται ότι οι επιχειρήσεις που έχουν μεγαλύτερο κόστος συμμόρφωσης είναι περισσότερο πιθανό να φοροδιαφύγουν σε σχέση με τις μικρές επιχειρήσεις, καθώς επιβαρύνονται με ένα σημαντικό κόστος για την φορολογική τους συμμόρφωση. Ωστόσο, αυτό εξαρτάται και από άλλους παράγοντες, όπως τη δομή της αγοράς στην οποία δραστηριοποιείται η επιχείρηση.

4.2. Οι Επιβαλλόμενες Ποινές.

Ένας παράγοντας που συμβάλλει στη φορολογική συμμόρφωση των επιχειρήσεων, είναι οι ποινές που επιβάλλονται από τη Φορολογική Διοίκηση σε εκείνους που δεν συμμορφώνονται με τις φορολογικές διατάξεις. Τα πρόστιμα λειτουργούν προληπτικά αλλά και κατασταλτικά. Επιβάλλονται ώστε να διασφαλίσουν ότι οι φορολογούμενοι συμμορφώνονται με τις φορολογικές διατάξεις και δεν φοροδιαφεύγουν. Ποινές επιβάλλονται για κάθε φορολογική παράβαση από την πιο ήπια μέχρι την πιο σοβαρή. Το ύψος της επιβαλλόμενης ποινής εξαρτάται από τη βαρύτητα της παράβασης (Widuri, R., Devina, D., Marta, F., & Wati, Y. (2019)).

Οι επιβαλλόμενες ποινές μπορεί να είναι είτε διοικητικές είτε ποινικές. Το φορολογικό νομικό πλαίσιο των διοικητικών και ποινικών κυρώσεων συγκεντρώνονται στο Νόμο 2523/1997 «Διοικητικές και ποινικές κυρώσεις στη φορολογική νομοθεσία» (Ρόκας, Ι. (2002)). Στην πρώτη κατηγορία εμπίπτουν τα διοικητικά πρόστιμα, οι τόκοι και οι προσαυξήσεις που επιβάλλονται από τη Φορολογική Διοίκηση στους φορολογούμενους είτε διότι το εισόδημα τους δεν έχει δηλωθεί σωστά (ανακριβής δήλωση) είτε για την εκπρόθεσμη υποβολή της φορολογικής δήλωσης είτε ακόμα για τη μη υποβολή της. Αντίθετα, στη δεύτερη κατηγορία, εμπίπτουν τα φορολογικά αδικήματα που επιφέρουν ποινικές διώξεις όπως φυλάκιση ή κάποιο άλλο περιορισμό. Οι ποινές είναι ανάλογες του βαθμού μη συμμόρφωσης.

Οι φορολογούμενοι ανάλογα με την συμπεριφορά που έχουν απέναντι στον κίνδυνο επιβολής κυρώσεων ανήκουν στις ακόλουθες τρεις κατηγορίες:

- ✓ Φορολογούμενοι με αποστροφή στον Κίνδυνο (Risk Averse), οι οποίοι επιλέγουν την πλήρη συμμόρφωση με την Φορολογική Διοίκηση
- ✓ Φορολογούμενοι που αναζητούν τον κίνδυνο (Risk Seekers), οι οποίοι αποκρύπτουν εισοδήματα προκειμένου να γλιτώσουν την πληρωμή φόρων

- ✓ Φορολογούμενοι που έχουν ουδέτερη στάση απέναντι στον κίνδυνο (Risk Neutral). Οι φορολογούμενοι που εμπίπτουν στην κατηγορία αυτή, έχουν ουδέτερη στάση απέναντι στον κίνδυνο επιβολής προστίμων από τη Φορολογική Διοίκηση λόγω μη συμμόρφωσης προς αυτή.

Σύμφωνα με τον Cowell, F. (2003)⁴², φορολογούμενοι που αποστρέφονται τον κίνδυνο, συμμορφώνονται με τη Φορολογική διοίκηση και δε φοροδιαφεύγουν. Όσο αυξάνεται η πιθανότητα ελέγχου από τη Φορολογική διοίκηση και όσο μεγαλύτερες είναι οι ποινές και οι προσαυξήσεις που επιβάλλονται πάνω στο διαφυγόντα φόρο, σε περίπτωση μη φορολογικής συμμόρφωσης, τόσο μειώνεται η φοροδιαφυγή.

Είναι λογικό ότι όσο αυξάνεται το ύψος του επιβαλλόμενου προστίμου, τόσο ο φορολογούμενος που αποστρέφεται τον κίνδυνο προσπαθεί να είναι συνεπής με τις φορολογικές του υποχρεώσεις ώστε να μην του καταβληθεί κάποιο πρόστιμο. Σύμφωνα με την ίδια έρευνα, υποστηρίζεται ότι οι φορολογούμενοι που έχουν υψηλό εισόδημα τείνουν να φοροδιαφεύγουν περισσότερο και γενικότερα ότι όταν η απόδοση του φορολογούμενου από την πράξη της φοροδιαφυγής είναι θετική, τότε σίγουρα θα φοροδιαφύγει.

Ακόμη, σύμφωνα με την έρευνα των Nosenzo, D., Offerman, T., Sefton, M., & van de Veen, A. (2014)⁴³, οι επιβαλλόμενες ποινές αποτελούν ένα παράγοντα που αποτρέπει την συμπεριφορά της μη συμμόρφωσης. Ακόμη, η συμμόρφωση ενθαρρύνεται από επιβραβεύσεις (bonuses) που δίνονται σε εκείνους που συμμορφώνονται ωστόσο αποδεικνύεται ότι το μέτρο αυτό δεν είναι τόσο αποτελεσματικό όσο πιστεύεται ότι είναι.

4.3. Οι Συντελεστές Φορολογίας.

Στην Ελλάδα εφαρμόζεται το σύστημα έμμεσης φορολογίας από το οποίο απορρέει το μεγαλύτερο ποσό φορολογικών εσόδων. Ο πιο διαδεδομένος και ίσως ο πιο σημαντικός έμμεσος φόρος είναι Φόρος Προστιθέμενης Αξίας (ΦΠΑ). Οι συντελεστές ΦΠΑ υπάγονται στον Νόμο 2859/2000⁴⁴, σύμφωνα με τον οποίο υπάρχουν οι εξής τρεις κατηγορίες: ένας πολύ χαμηλός

---

⁴² Cowell, F. (2003). Sticks and Carrots, London School of Economics STICERD, Research Paper No. 68.

⁴³ Nosenzo, D., Offerman, T., Sefton, M., & van de Veen, A. (2014). Encouraging Compliance: Bonuses Versus Fines in Inspection Games, *Journal of Law, Economics & Organization*, Vol. 30, No. 3, pp. 623-648.

⁴⁴ Ν. 2859/2000 Κύρωση Κώδικα Φόρου προστιθέμενης Αξίας, άρθρο 21.

συντελεστής ΦΠΑ 6%, ένας μειωμένος συντελεστής 13% και ο κανονικός συντελεστής που είναι 24%. Ο συντελεστής ΦΠΑ που εφαρμόζεται στα περισσότερα αγαθά και υπηρεσίες είναι ο κανονικός.

Εκτός όμως από τον Φόρο Προστιθέμενης Αξίας που αναφέρθηκε ανωτέρω, τα μεγάλο μέρος των δημοσίων εσόδων προέρχεται από τους έμμεσους φόρους κατανάλωσης και τους δασμούς. Οι ειδικοί φόροι κατανάλωσης επιβάλλονται κυρίως σε κατηγορίες αγαθών όπως ο καπνός, τα αλκοολούχα ποτά, τα υγρά καύσιμα. Αντίθετα, οι δασμοί είναι φόροι οι οποίοι επιβαρύνουν μόνο τα προϊόντα που διακινούνται μέσω του διεθνούς εμπορίου. Συγκεκριμένα αφορούν μόνο τα προϊόντα που εισάγονται από τρίτες χώρες (εκτός Ευρωπαϊκής Ένωσης).

Η Ελλάδα συγκαταλέγεται μεταξύ των χωρών του ΟΟΣΑ με τους υψηλότερους συντελεστές φορολόγησης της μισθωτής εργασίας και του εισοδήματος των νομικών προσώπων, σε συνδυασμό με εξαιρετικά υψηλούς συντελεστές ΦΠΑ. Οι φορολογούμενοι επιβαρύνονται με έκτακτους φόρους επί ήδη δηλωθέντων εισοδημάτων, όπως η εισφορά αλληλεγγύης.

Ένα φορολογικό σύστημα που έχει σχεδιαστεί με άριστο τρόπο, συνεπάγεται ότι η κοινωνική ευημερία δεν μπορεί να βελτιωθεί με την επιβολή διαφορικών φόρων επί των αγαθών. Εάν όμως για κάποιο λόγο δεν έχει σχεδιαστεί αποτελεσματικά, τότε η διαφοροποίηση των φορολογικών συντελεστών μπορεί να βελτιώσει την κοινωνική ευημερία. Για παράδειγμα, εάν στόχος της φορολόγησης είναι η μείωση της ανισοκατανομής του εισοδήματος, τότε η κοινωνική ευημερία μπορεί να βελτιωθεί με την φορολόγηση πολυτελών αγαθών με σχετικά υψηλούς φορολογικούς συντελεστές. Η εξίσωση όλων των συντελεστών είναι σχεδόν βέβαιο ότι δεν είναι αποτελεσματική, ωστόσο δεν έχει προσδιοριστεί ακόμα το άριστο επίπεδο των αποτελεσματικών φόρων. (Rosen, H., Gayer, T., Ράπανος, Β., & Καπλάνογλου, Γ. (2009)).

Σύμφωνα με τον οικονομολόγο Arthur Laffer ⁴⁵, το ύψος των φορολογικών συντελεστών επηρεάζει το φορολογικό έσοδο και μεταβάλλει την οικονομική ευημερία. Η μεταβολή της συνολικής ευημερίας συνίσταται από την μεταβολή του πλεονάσματος του καταναλωτή, του παραγωγού και του κράτους. Όσο αυξάνεται το μέγεθος του φόρου, τόσο το πλεόνασμα του καταναλωτή όσο και το πλεόνασμα του παραγωγού μειώνεται. Από την άλλη πλευρά, το πλεόνασμα του κράτους αυξάνεται, όσο υψηλότερο είναι το μέγεθος του φόρου. Με άλλα λόγια, όσο μεγαλύτερο είναι το μέγεθος του φόρου, τόσο μεγαλύτερη είναι η μη αντισταθμιζόμενη

---

⁴⁵ Mankiew, G. (2001). Αρχές της Οικονομικής, Τόμος Α', Εκδόσεις Τυπωθητώ, σελ. 287-315.

απώλεια (deadweight loss), δηλαδή η μείωση του συνολικού πλεονάσματος που απορρέει από ένα φόρο.

Ακόμη, από την θεωρία αυτή προκύπτει ότι όταν το μέγεθος του φόρου αυξάνει, το φορολογικό έσοδο αρχικά αυξάνεται και αυτό. Ωστόσο, μετά από κάποιο σημείο, παρόλο που το μέγεθος του φόρου συνεχίζει να αυξάνεται, το φορολογικό έσοδο αρχίζει να μειώνεται. Η θεωρία αυτή ονομάστηκε καμπύλη Laffer, προς τιμήν του οικονομολόγου Arthur Laffer, και απεικονίζεται στο ακόλουθο σχήμα.

Διάγραμμα 2: Καμπύλη Laffer

Το ύψος φορολογικών συντελεστών αποτελεί ένα σημαντικό παράγοντα που επηρεάζει την φορολογική συμμόρφωση των επιχειρήσεων. Σύμφωνα με την έρευνα των Lorenz, J. & Diller, M. (2015)⁴⁶, η φοροδιαφυγή παρομοιάζεται με μια επένδυση υπό συνθήκες αβεβαιότητας. Οι φορολογούμενοι επωμίζονται ένα κόστος που σχετίζεται με την προσπάθεια τους να βρουν κενά ή παραλείψεις στη φορολογική νομοθεσία για φοροαποφυγή καθώς και το κόστος νομικών συμβούλων ενώ λαμβάνουν ένα φορολογικό όφελος που σχετίζεται με τα αποτελέσματα από τον φορολογικό σχεδιασμό, τα οποία δεν μπορούν να προσδιοριστούν με βεβαιότητα.

Ο φορολογικός σχεδιασμός έχει σαν αποτέλεσμα την εξοικονόμηση φόρου, για την οποία γίνεται η υπόθεση ότι είναι θετική αλλά βαίνει φθίνουσα. Υποθέτοντας ότι οι φορολογούμενοι αξιολογούν την κατανάλωση με μια εκθετική συνάρτηση χρησιμότητας και ότι τα φορολογικά οφέλη είναι κανονικά κατανεμημένα, διαπιστώνεται ότι η προσπάθεια φοροαποφυγής αυξάνεται όταν το κόστος είναι χαμηλό, όταν οι φορολογούμενοι έχουν χαμηλό εισόδημα, όταν το φορολογικό όφελος από την εξοικονόμηση φόρου αυξάνεται και όταν η μεταβολή από την εξοικονόμηση φόρου μειώνεται. Η επίδραση μιας αύξησης των φορολογικών συντελεστών δεν

⁴⁶ Lorenz, J. & Diller, M. (2015). The Epidemiology of Tax Avoidance and Tax Evasion, SSRN.

έχει ξεκάθαρα αποτελέσματα. Εάν η οριακή μεταβολή της εξοικονόμησης φόρου είναι κάτω από ένα όριο, τότε οι φορολογούμενοι επενδύουν περισσότερο στον φορολογικό σχεδιασμό και αντίστροφα.

4.4. Η πολυπλοκότητα του φορολογικού συστήματος.

Η πολυπλοκότητα του φορολογικού συστήματος είναι ένας παράγοντας που επηρεάζει τη φορολογική συμμόρφωση. Η δαιδαλώδης φορολογική νομοθεσία δημιουργεί σύγχυση στους φορολογούμενους, οι οποίοι, συχνά, αδυνατούν να παρακολουθήσουν τις αλλαγές και να ανταποκριθούν στις υποχρεώσεις τους. Οι νόμοι που διέπουν τη φορολόγηση, κυρίως στις αναπτυγμένες χώρες, είναι πολυάριθμοι και πολύπλοκοι και το γεγονός αυτό δυσχεραίνει την λειτουργία του φορολογικού συστήματος. Σύμφωνα με τους Liapis, K., Galanos, C., Politis, E., & Kantianis, D. (2014)⁴⁷, υπάρχει διαφοροποίηση στο φορολογικό καθεστώς μεταξύ των χωρών και η υιοθέτηση κάποιας ανταγωνιστικής φορολογικής πολιτικής επιτυγχάνει την προσέλκυση πόρων, επενδύσεων καθώς και αύξηση της παραγωγικότητας.

Σύμφωνα με τον Tanzi, V. (2018)⁴⁸, τα φορολογικά συστήματα έχουν γίνει πολύ πιο πολύπλοκα από ότι θα έπρεπε να είναι. Η πολυπλοκότητα τους έχει προέλθει από την ανάπτυξη των δραστηριοτήτων του δημοσίου, από τις αυξημένες δημόσιες δαπάνες, διάφορα κυβερνητικά προγράμματα και γενικότερα την αυξανόμενη ανάμιξη του δημοσίου στις δραστηριότητες των επιχειρήσεων αλλά και των πολιτών. Η παγκοσμιοποίηση έδωσε την δυνατότητα σε ιδιώτες αλλά και σε επιχειρήσεις που δραστηριοποιούνται διεθνώς να εκμεταλλευτούν ευκαιρίες για φοροαποφυγή ή φοροδιαφυγή, οι οποίες είναι άμεσα συνυφασμένες με την διαφθορά, η οποία προκύπτει από την πολυπλοκότητα του φορολογικού συστήματος.

Σύμφωνα με το IMF & OECD (2019)⁴⁹, οι πολυσύνθετες φορολογικές διατάξεις του φορολογικού συστήματος μιας χώρας έχουν αρνητική επίδραση στην οικονομική της ανάπτυξη. Σύμφωνα με έρευνες που έχουν γίνει στο παρελθόν, η πολυπλοκότητα του φορολογικού συστήματος πηγάζει από την πληθώρα των φορολογικών διατάξεων και το ποσό λεπτομερείς

---

⁴⁷ Liapis, K., Galanos, C., Politis, E., & Kantianis, D. (2014). A Quantitative Approach to Measure Tax Competitiveness Between EU Countries, Vol 7 (3), pp. 7-23.

⁴⁸ Tanzi, V. (2018). Corruption, Complexity and tax evasion, Ekonomicheskaya Politika, Vol. 13, Issue 6, p.36-53.

⁴⁹ International Monetary Fund (IMF) & Organization for Economic Co-operation and Development (OECD). (2019). Progress Report on Tax

είναι. Ωστόσο, σύμφωνα με πιο πρόσφατες μελέτες όπως για παράδειγμα την έρευνα του Slemrord, J. (2005)⁵⁰, εξετάζεται η επίδραση διαφόρων πτυχών της πολυπλοκότητας του φορολογικού συστήματος όπως το πλήθος των πεδίων που καλούνται να συμπληρώσουν οι φορολογούμενοι στη δήλωση φορολογίας εισοδήματος καθώς και ο αριθμός των σελίδων στα εγχειρίδια με τις οδηγίες για την συμπλήρωσή τους, τα οποία αποκαλύπτουν σημαντικές πληροφορίες για την πολυπλοκότητα του.

Σύμφωνα με την έρευνα των Hoppe, T., Schanz, D., Sturm, S. & Sureth-Sloane, C. (2019)⁵¹, οι διατάξεις για την τιμολόγηση των ενδοομιλικών συναλλαγών (transfer pricing) και οι φορολογικοί έλεγχοι που διεξάγει η Φορολογική Διοίκηση αποτελούν δύο παράγοντες που οδηγούν σε ένα σύνθετο και περίπλοκο φορολογικό σύστημα. Η πολυπλοκότητα των διατάξεων για τις ενδοομιλικές συναλλαγές προκύπτει από την τεκμηρίωση τους και από την διφορούμενη ερμηνεία των σχετικών διατάξεων ενώ των φορολογικών ελέγχων προέρχεται κυρίως από την ασυνέπεια των αποφάσεων που λαμβάνονται από τις φορολογικές αρχές.

Από την έρευνα προκύπτει ότι οι χώρες που έχουν χαμηλότερο Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν (ΑΕΠ), χαμηλότερο επίπεδο ανάπτυξης, χειρότερη υποδομή και ποιότητα διακυβέρνησης, τείνουν να έχουν πιο πολύπλοκο φορολογικό σύστημα. Επομένως, η διακυβέρνηση μιας χώρας είναι αρνητικά συσχετισμένη με την πολυπλοκότητα του φορολογικού συστήματος. Προκύπτει ακόμη ότι οι χώρες που έχουν υψηλούς φορολογικούς συντελεστές τείνουν να έχουν πιο περίπλοκες φορολογικές διατάξεις. Τέλος, η έρευνα καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η πολυπλοκότητα του φορολογικού συστήματος είναι ένα χαρακτηριστικό που διαφέρει από χώρα σε χώρα και θα πρέπει να εξετάζεται συνδυαστικά με άλλους παράγοντες της οικονομίας της, όπως για παράδειγμα πολιτικούς και νομικούς παράγοντες.

4.5. Η έννοια της φορολογικής δικαιοσύνης και της φορολογικής αποτελεσματικότητας.

Οι κυριότεροι στόχοι του φορολογικού συστήματος είναι η φορολογική δικαιοσύνη και η φορολογική αποτελεσματικότητα. Σύμφωνα με την αρχή των οφελών (benefits principle), οι

---

⁵⁰ Slemrord, J. (2005). The Etiology of Tax Complexity: Evidence from U.S State Income Tax Systems, Public Finance Review 33 (3): 279-299.

⁵¹ Hoppe, T., Schanz, D., Sturm, S. & Sureth-Sloane, C. (2019). Measuring Tax Complexity Across Countries: A survey study on MNCs, TRR 266, Accounting for Transparency Working Paper Series, No.5.

φορολογούμενοι θα πρέπει να καταβάλλουν φόρους οι οποίοι θα πρέπει να στηρίζονται στα οφέλη που αποκομίζουν από τα δημόσια αγαθά. Η αρχή αυτή προσπαθεί να προσδώσει παρόμοιο χαρακτήρα με εκείνον των ιδιωτικών αγαθών (Mankiew, G. (2001)).

Η έννοια της φορολογικής δικαιοσύνης σχετίζεται με το εάν το φορολογικό βάρος επιμερίζεται δίκαια μεταξύ των φορολογούμενων. Ένας τρόπος να αξιολογήσουμε το κατά πόσο είναι δίκαιο ένα φορολογικό σύστημα είναι σύμφωνα με την αρχή της φοροδοτικής ικανότητας ή φορολογικής δικαιοσύνης (ability to pay principle). Σύμφωνα με την αρχή αυτή, προκειμένου το φορολογικό σύστημα να είναι δίκαιο, θα πρέπει οι φόροι να επιβάλλονται ανάλογα με την ικανότητα του κάθε φορολογούμενου να φέρει το φορολογικό βάρος.

Η δικαιοσύνη διακρίνεται σε δύο κατηγορίες:

- ✓ την οριζόντια δικαιοσύνη και
- ✓ την κάθετη δικαιοσύνη

Σύμφωνα με την έννοια της οριζόντιας δικαιοσύνης, οι φορολογούμενοι που έχουν την ίδια φοροδοτική ικανότητα, θα πρέπει να πληρώνουν το ίδιο ποσό σε φόρους. Αντίθετα, σύμφωνα με την έννοια της κάθετης δικαιοσύνης, οι φορολογούμενοι που έχουν μεγαλύτερη φοροδοτική ικανότητα, θα πρέπει να συνεισφέρουν περισσότερο στην καταβολή των φόρων.

Ανάλογα με τον βαθμό που αυξάνονται οι φόροι όσο αυξάνεται το εισόδημα των φορολογούμενων, υπάρχουν τρία φορολογικά συστήματα κάθετης δικαιοσύνης. Τα συστήματα αυτά είναι τα εξής: α) αναλογικό, β) προοδευτικό και γ) αντίστροφα προοδευτικό, και απεικονίζονται στον ακόλουθο πίνακα:

Φορολογικό Σύστημα	Έννοια Φορολογικού Συστήματος
Αναλογικό (Proportional)	Όλοι οι φορολογούμενοι πληρώνουν φόρους ανάλογα με τη φορολογική τους ικανότητα.
Προοδευτικό (Progressive)	Οι φορολογούμενοι υψηλού εισοδηματικού επιπέδου πληρώνουν μεγαλύτερο ποσοστό του εισοδήματός τους σε φόρους.
Αντίστροφα Προοδευτικό (Regressive)	Οι φορολογούμενοι υψηλού εισοδηματικού επιπέδου πληρώνουν μικρότερο ποσοστό του εισοδήματός τους σε φόρους (αν και σε απόλυτο ποσό είναι υψηλότερο).

Πίνακας 1: Φορολογικά Συστήματα κάθετης δικαιοσύνης

Η αποτελεσματικότητα του φορολογικού συστήματος αφορά το κόστος που επιβάλλει στους φορολογούμενους. Με τον όρο κόστος νοείται το διαχειριστικό κόστος της συμμόρφωσης με την φορολογική νομοθεσία αλλά και από την στρέβλωση της κατανομής των πόρων που δημιουργείται. Η στρέβλωση αυτή προκύπτει καθώς οι φόροι μεταβάλλουν την συμπεριφορά αλλά και τα κίνητρα των φορολογούμενων. Πολλές φορές, η αποτελεσματικότητα έρχεται σε σύγκρουση με την δικαιοσύνη καθώς κάποιες φορολογικές διατάξεις αυξάνουν την αποτελεσματικότητα σε βάρος της φορολογικής δικαιοσύνης. Σε άλλες πάλι περιπτώσεις επικρατεί το αντίθετο, δηλαδή η δικαιοσύνη υπερισχύει της αποτελεσματικότητας. Επομένως, η φορολογική δικαιοσύνη συνδέεται αντίστροφα με τη φορολογική αποτελεσματικότητα.

Όταν ένα φορολογικό σύστημα είναι δίκαιο, δηλαδή όταν οι φόροι που πληρώνουν οι πολίτες είναι ανάλογοι με τα οφέλη που αποκομίζουν από το Δημόσιο, τότε συμμορφώνονται με τις διατάξεις της φορολογικής νομοθεσίας. Στην αντίθετη περίπτωση, όταν δηλαδή πιστεύουν ότι το κράτος δεν θα κατανείμει αποδοτικά τους πόρους, τότε παρατηρούνται φαινόμενα μη συμμόρφωσης με το φορολογικό σύστημα και αυξημένη φοροδιαφυγή.

4.6. Οι Φορολογικές αμνηστίες.

Οι φορολογικές αμνηστίες είναι ένα μέτρο που χρησιμοποιούν οι Φορολογικές Διοικήσεις προκειμένου να αυξήσουν τα φορολογικά της έσοδα. Οι φορολογικές αμνηστίες δίνουν τη δυνατότητα στους φορολογούμενους που είχαν παραλείψει να δηλώσουν εισοδήματα και να καταβάλλουν τον αντίστοιχο φόρο, να πράξουν αυτό εκ των υστέρων πληρώνοντας ένα ειδικό χαμηλό φορολογικό συντελεστή, χωρίς να δοθεί πληροφόρηση στις σχετικές αρχές αναφορικά με το κεφάλαιο που αποκρύφθηκε. Οι φορολογικές αμνηστίες διαφέρουν από τους διακανονισμούς. Οι διακανονισμοί αφορούν την ρύθμιση των ληξιπρόθεσμων οφειλών προς το Δημόσιο, με την τμηματική καταβολή των οφειλών σε δόσεις. Αυτό βοηθάει της φορολογούμενους ώστε να μπορούν να ανταποκριθούν στις φορολογικές τους υποχρεώσεις.

Σύμφωνα με τις Sudarna, M. & Darmayasa, N. (2017)⁵², η χορήγηση φορολογικής αμνηστίας από το κράτος δεν μπορεί από μόνη της να αυξήσει τη φορολογική συμμόρφωση των

---

⁵² Sudarna, M., & Darmayasa, N. (2017). Does Voluntary Tax Compliance Increase after Granting Tax Amnesty?, *Accounting and Finance Review*, Vol 2(3), p. 11-17.

πολιτών. Αυτό συμβαίνει διότι οι φορολογούμενοι αποφεύγουν το ενδεχόμενο να ελεγχθούν από το κράτος και επομένως δεν συμμορφώνονται οικειοθελώς. Η χορήγηση φορολογικής αμνηστίας σε συνδυασμό με της ηθικές αξίες των πολιτών, μπορούν να αυξήσουν τη φορολογική συμμόρφωση. Η Φορολογική διοίκηση θα πρέπει να πείσει της φορολογούμενους ότι οι φορολογικές αμνηστίες προάγουν δικαιοσύνη για όλους τους φορολογούμενους και να δημιουργήσει μαζί τους μια σχέση εμπιστοσύνης.

Σύμφωνα με την έρευνα του Franzoni, L.A. (2000)⁵³, οι φορολογικές αμνηστίες βοηθούν στην φορολογική συμμόρφωση των φορολογούμενων και τη διευθέτηση των φορολογικών τους υποχρεώσεων και υπερτερούν σαν μέθοδος σε σχέση με την προσέγγιση των φορολογούμενων ατομικά ύστερα από δειγματοληπτική επιλογή τους για έλεγχο.

Οι φορολογικές αμνηστίες έχουν ένα βραχυπρόθεσμο όφελος, που είναι η είσπραξη των φόρων από τα κεφάλαια που έχουν αποκρύψει οι φορολογούμενοι, ωστόσο οι μακροπρόθεσμες επιπτώσεις από την εφαρμογή αυτού του μέτρου είναι πολύ σοβαρές. Ελλοχεύει ο κίνδυνος οι φορολογούμενοι να ενθαρρυνθούν να αποκρύπτουν συνεχώς εισοδήματα λόγω της πεποίθησης ότι κάθε μερικά χρόνια το κράτος θα επαναλαμβάνει το μέτρο των φορολογικών αμνηστιών και με αυτόν τον τρόπο θα αμνηστεύεται η φορολογική της παράβαση, δηλαδή θα γλιτώνουν τον έλεγχο από τη φορολογική διοίκηση και τις συνέπειες από την απόκρυψη εισοδήματος.

Σύμφωνα με την έρευνα του Le Borgne, E. (2006)⁵⁴, σε χώρες που έχουν υψηλούς φορολογικούς συντελεστές, είναι περισσότερο πιθανό να προκύψει μια φορολογική αμνηστία. Οι φορολογικές αμνηστίες θεωρούνται ως ένα μέτρο για να αυξήσει το κράτος τα έσοδα του και συναντώνται περισσότερο όταν το χρέος μιας χώρας είναι υψηλό. Παρατηρήθηκε ότι η ύπαρξη των φορολογικών αμνηστιών καθώς και η χρονική περίοδος κατά την οποία θα εμφανιστούν, επηρεάζονται σημαντικά από πολιτικούς παράγοντες. Συνήθως, εμφανίζονται σε προεκλογικές περιόδους καθώς αποτελούν ένα τρόπο να συλλέξει το κράτος έσοδα. Λειτουργεί ως εναλλακτική πηγή εσόδων καθώς η κυβέρνηση δεν επιθυμεί να αυξήσει τους φόρους πριν από τις εκλογές και να διακινδυνεύσει να χάσει ενδεχόμενους ψηφοφόρους, οι οποίοι σίγουρα θα δυσαρεστηθούν από τη λήψη αυτού του μέτρου.

---

⁵³ Franzoni, L.A. (2000). Amnesties, Settlements and Optimal Tax Enforcement, *Economica*, Vol. 67, No. 266, p. 153-174.

⁵⁴ Le Borgne, E. (2006). Economic and Political Determinants of Tax Amnesties in the U.S. States, *International Monetary Fund (IMF), Working Paper No. 06/222*.

Ωστόσο, σύμφωνα με την ίδια έρευνα, η επιβολή μιας φορολογικής αμνηστίας μπορεί να επιφέρει ακριβώς το αντίθετο αποτέλεσμα καθώς μπορεί να θεωρηθεί άδικη από κάποιους φορολογούμενους και τελικά να οδηγήσει στη μη επανεκλογή της.

4.7. Φορολογική Συμμόρφωση και Διαφθορά.

Η διαφθορά είναι ένας σημαντικός παράγοντας που επηρεάζει τη φορολογική συμμόρφωση των επιχειρήσεων. Σύμφωνα με την θεωρία του Shleifer, A. (2004)⁵⁵, η διαφθορά εμφανίζεται με δύο μορφές: με κλοπή ή χωρίς. Στην πρώτη περίπτωση, η διαφθορά εμφανίζεται υπό τη μορφή δωροδοκίας των ελεγκτών της Φορολογικής Διοίκησης με σκοπό να παραβλέψουν τις φορολογικές παραβάσεις της επιχείρησης και να μειωθούν οι φόροι που υποχρεούνται να πληρώσουν ή να μην τους επιβληθεί κάποιο πρόστιμο. Αντίθετα, η δεύτερη περίπτωση αφορά δωροδοκία κάποιου ατόμου που απασχολείται στο δημόσιο τομέα προκειμένου να του χορηγηθεί κάποια άδεια, την οποία δικαιούται. Η πρώτη μορφή διαφθοράς εμφανίζεται όταν η αγορά είναι ανταγωνιστική, δηλαδή υπάρχουν πολλές επιχειρήσεις στην αγορά. Όσο μεγαλύτερος είναι ο ανταγωνισμός, τόσο μεγαλύτερη είναι η διαφθορά των επιχειρήσεων.

Σύμφωνα με την έρευνα των Collins, J., Uhlenbruck, K., & Rodriguez, P. (2009)⁵⁶, η διαφθορά των διευθυντικών στελεχών είναι μια συμπεριφορά που πηγάζει από τις πεποιθήσεις και τις αντιλήψεις τους, τις κοινωνικές τους σχέσεις αλλά και τα κίνητρα που έχουν. Μέσα σε ένα επιχειρηματικό περιβάλλον, οι διευθυντές καλούνται να λάβουν αποφάσεις ως εντολοδόχοι των μετόχων. Οι αποφάσεις που λαμβάνουν, επηρεάζονται από το μακροοικονομικό περιβάλλον, από το ρυθμιστικό πλαίσιο αλλά και από τις διαπροσωπικές τους σχέσεις με τρίτα μέρη (πελάτες, προμηθευτές, πιστωτές κ.α). Αποδεικνύεται ότι το μέγεθος της διαφθοράς είναι συνυφασμένο με την ενασχόληση των διευθυντικών στελεχών με την πολιτική ή όταν ενυπάρχουν συγγενικοί δεσμοί με κάποιο πολιτικό πρόσωπο. Οι διευθυντές εκλογικεύουν την διαφθορά σαν μια αναγκαία πράξη για να είναι ανταγωνιστικοί στην αγορά.

Η διαφθορά μπορεί να λάβει διάφορες μορφές, όπως για παράδειγμα η δωροδοκία των ελεγκτών της Φορολογικής Διοίκησης, με σκοπό να παραβλέψουν τις φορολογικές παραβάσεις

---

⁵⁵ Shleifer, Andrei. (2004). Does competition destroy ethical behavior?, Harvard University, American Economic Review, Vol. 94, No. 2, p.414-418.

⁵⁶ Collins, J., Uhlenbruck, K., & Rodriguez, P. (2009). Why Firms Engage in Corruption: A Top Management Perspective, Journal of Business Ethics, Vol. 87, No. 1, pp. 89-108.

της επιχείρησης ή ακόμα και εκφοβισμό των ελεγκτών για να μην ελεγχθεί η επιχείρηση φορολογικά και για να μην της επιβληθεί κάποιο πρόστιμο.

Επομένως, η φοροδιαφυγή συνδέεται άμεσα με την διαφθορά. Όσο αυξάνεται η διαφθορά στο δημόσιο τομέα, τόσο αυξάνεται και η μη συμμόρφωση των φορολογούμενων με τις φορολογικές διατάξεις. Με άλλα λόγια, οι πολίτες φοροδιαφεύγουν και αυτό συνεπάγεται την μείωση των κρατικών εσόδων. Είναι λογικό ότι σε χώρες που παρατηρείται διαφορά σε μεγάλη έκταση, τα έσοδα της Φορολογικής Διοίκησης πηγάζουν κυρίως από τους έμμεσους φόρους κατανάλωσης και όχι από τους άμεσους φόρους. Η Φορολογική Διοίκηση προκειμένου να αυξήσει τα κρατικά έσοδα, επιβάλλει στους φορολογούμενους έμμεσους φόρους.

5. Συμπεράσματα – Περαιτέρω έρευνα

Από την ανωτέρω ανάλυση γίνεται κατανοητό ότι υπάρχουν αρκετοί σημαντικοί παράγοντες που επηρεάζουν τη Φορολογική Συμμόρφωση των επιχειρήσεων, όπως οι φορολογικοί συντελεστές, η πολυπλοκότητα του φορολογικού συστήματος, οι ποινές, η διαφθορά και άλλοι, εκ των οποίων κάποιοι εκτίθενται ανωτέρω. Η βαθύτερη μελέτη επί του φαινομένου της Φορολογικής Συμμόρφωσης μπορεί να περιλαμβάνει τον Φορολογικό Έλεγχο των επιχειρήσεων από ορκωτούς ελεγκτές (υποχρεωτικό σε αρκετές περιπτώσεις) καθώς και τη χρήση της τεχνολογίας για διασταυρώσεις στοιχείων και αυτοματοποιημένες διαδικασίες. Το πεδίο αυτό μπορεί να αποτελέσει ξεχωριστό αντικείμενο έρευνας.

Η διοικητική οργάνωση των νησιωτικών περιφερειών

Ασπρίδης Γιώργος

Τμήμα Δασολογίας, Επιστημών Ξύλου και Σχεδιασμού, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Μέλος ΣΕΠ
ΕΑΠ

email : aspridis@uth.gr

Περίληψη

Σκοπός του άρθρου είναι να παρουσιάσει τη διαχρονική εξέλιξη της διοικητικής ιστορίας και τη διοικητικής οργάνωσης των νησιωτικών περιφερειών της Ελλάδας. Οι ιστορικές αναφορές ξεκινούν από την προεπαναστατική περίοδο και καταλήγουν στις πιο πρόσφατες διοικητικές μεταρρυθμίσεις. Η «*Εκθεσις του τοπικού συστήματος της Σάμου*» δημοσιεύθηκε λίγα χρόνια νωρίτερα από τα Συντάγματα της Επανάστασης και ήταν ένα από τα πρωτοπόρα κείμενα της εποχής. Ακολούθησε η Ηγεμονία της Σάμου, ένα αυτόνομο κράτος υπό την επικυριαρχία του Σουλτάνου. Από την εποχή των πρώτων μετεπαναστατικών χρόνων έως και σήμερα έχουν πραγματοποιηθεί πολλές διοικητικές μεταρρυθμίσεις με επίκεντρο την αυτοδιοίκηση και την αποκέντρωση. Οι διοικητικές μεταρρυθμίσεις στο χώρο των ΟΤΑ και της Αποκέντρωσης που υιοθετήθηκαν με τα Προγράμματα «*Ιωάννης Καποδίστριας*» (Ν. 2539/1997), «*Καλλικράτης*» (Ν. 3852/2010), «*Κλεισθένης*» (Ν. 4555/2018) είχαν στόχο την αντιμετώπιση των γραφειοκρατικών δυσλειτουργιών, τη βελτίωση των παρεχόμενων υπηρεσιών, τη μείωση των ιεραρχικών δομών και την καλύτερη επικοινωνία των επιπέδων της τοπικής αυτοδιοίκησης και της αποκεντρωμένης διοίκησης με την κεντρική διοίκηση. Θα παρουσιαστούν οι κυριότερες μεταρρυθμίσεις όλων αυτών των ετών και οι επιπτώσεις στην οικονομική, κοινωνική, πολιτική και πολιτισμική ζωή των νησιωτικών Περιφερειών (*Βόρειο Αιγαίο, Νότιο Αιγαίο και Ιόνια Νησιά*). Τα συμπεράσματα είναι σημαντικά και θα συμβάλλουν στην αναβάθμιση της διοικητικής ιστορίας στην Ελλάδα και ειδικά σε θέματα που αφορούν την Αυτοδιοίκηση και την Αποκέντρωση καθώς και σε προτάσεις για την περαιτέρω ανάπτυξη των νησιωτικών περιφερειών.

Λέξεις κλειδιά : Αποκέντρωση, Αποσυγκέντρωση, Αρχή της Επικουρικότητας, Αυτοδιοίκηση, Νησιωτικές Περιφέρειες, Νησιωτικότητα

1. Εισαγωγή

Τα νησιά αποτελούν για την Ελλάδα ένα από τα βασικά συστατικά στοιχεία της Ελληνικής Επικράτειας και έχουν συμβάλει διαχρονικά στην οικονομία, στην κοινωνία, στον πολιτισμό και στην παράδοση της Ελλάδας. Στην Ελλάδα υπάρχουν 6.000 μεγάλα και μικρά νησιά αλλά και νησίδες εκ των οποίων μόνο 170 κατοικημένα. Αντίστοιχο φαινόμενο δεν εμφανίζεται σε άλλη χώρα της Ευρώπης. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα την πολυδιάσπαση των οικονομικών, ανθρώπινων πόρων αλλά και το πόσο δύσκολο να προσφέρονται αποτελεσματικές υπηρεσίες στους κατοίκους των νησιών και ειδικά στα μικρότερα νησιά (ΙΤΑ-ΚΕΔΕ, 2016). Οι τρεις νησιωτικές Περιφέρειες της Ελλάδας αποτελούν το 15% της έκτασης και σύμφωνα με την απογραφή του 2011 ο πληθυσμός ανέρχεται σε 1.339.166 κατοίκους (ή το 12,4% του πληθυσμού της χώρας) (ΙΤΕ-ΚΕΔΕ, 2016).

Κοινό χαρακτηριστικό γνώρισμα της διοικητικής οργάνωσης της χώρας από την ανεξαρτησία έως και σήμερα ήταν και συνεχίζει να είναι, κατά πολλούς, ο συγκεντρωτισμός και το πελατειακό σύστημα. Παρά τις όποιες προσπάθειες δεν έγινε πραγματικότητα η αποφυγή του κρατικού συγκεντρωτισμού, του συστήματος, της λήψης των αποφάσεων σε κεντρικό επίπεδο (ιδίως στο πλαίσιο της πρωτεύουσας), δεν ενισχύθηκε όσο θα έπρεπε η τοπική αυτοδιοίκηση αυτοδιοίκησης, η αποσυγκέντρωση της κρατικής εξουσίας και η εφαρμογή της αρχής της επικουρικότητας (Μακρυδημήτρης κ.ά., 2000).

2. Ιστορική ανασκόπηση

Η Ελλάδα διακρίνεται για τη μεγάλη ιστορία στο χώρο της τοπικής αυτοδιοίκησης. Στην αρχαιότητα ο Κλεισθένης είχε χωρίσει την Αθήνα σε Δήμους, με εκλεγμένα όργανα, διοίκηση και ορισμένη περιφέρεια (Mosse και Schnapp-Gourbeillon, 2015).

Στη νησιωτική Ελλάδα, στα επαναστατικά χρόνια διακρίνουμε τα Συνταγματικά Σχέδια της Σάμου και της Κρήτης. Τον Μάιο του 1821, επικυρώθηκε η «*Έκθεσις του Τοπικού Συστήματος της Σάμου*» και τον Μάιο του 1822 το «*Προσωρινόν Πολίτευμα της Νήσου Κρήτης*». Η ίδρυση αυτών των πολιτευμάτων στα νησιά ήταν σημαντική γιατί συμπεριελάμβαναν βασικές αρχές πολιτικής αυτοδιάθεσης και ατομικής ελευθερίας και αποκάλυπταν την έφεση για διοίκηση τοπικούς άρχοντες εκλεγμένους από το λαό (Ανδρονόπουλος και Μαθιουδάκης, 1988).⁵⁷

---

⁵⁷[Online] διαθέσιμο στην ιστοσελίδα <https://www.hellenicparliament.gr/Vouli-ton-Ellinon/To-Politevma/Syntagmatiki-Istoria/>, ανακτήθηκε στις 4/8/2021.

Η πρώτη ολοκληρωμένη προσπάθεια για την αποκέντρωση και την τοπική αυτοδιοίκηση και αφορούσε το σύνολο της ελληνικής Επικράτειας αναφέρεται στο Προσωρινό Πολίτευμα της Επιδάουρ στις 20/12/1821. Η αποκέντρωση και η αυτοδιοίκηση είχαν καθιερωθεί από τα επαναστατικά χρόνια και συστηματοποιήθηκε στη συνέχεια από τον Ι. Καποδίστρια και αργότερα στα χρόνια της Βασιλείας (Μπαμπαλιούτας Α', 2021· Χλέπας, 2000).

Ο Καποδίστριας διαίρεσε την Ελληνική Επικράτεια σε 13 Τμήματα (7 στην Πελοπόννησο και 6 στη νησιωτική Ελλάδα). Οι περισσότερες από τις επαρχίες ήταν στα νησιά του Αιγαίου και του Ιονίου Πελάγους και στην Κρήτη. Συγκεκριμένα, πριν την κατάργησή τους έφτασαν να λειτουργούν 46 επαρχίες στα νησιά (Ανδρονόπουλος και Μαθιουδάκης, 1988).

Η ανάπτυξη των νησιωτικών περιφερειών περιορίστηκε στα πρώτα χρόνια μετά το τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου και του Εμφυλίου Πολέμου (*μετανάστευση, συρρίκνωση των δραστηριοτήτων στα νησιά έλλειψη βασικών υποδομών και υπηρεσιών τόσο από τον δημόσιο όσο και στον ιδιωτικό τομέα*), αλλά και τα ιδιαίτερα προβλήματα που αντιμετωπίζουν τα μικρά νησιά. Η τουριστική ανάπτυξη και προβολή των νησιών στη δεκαετία του 1960 ανέτρεψε ως ένα σημείο αυτή την κατάσταση αλλά διακρίνεται για την εποχικότητα (Σπιλάνης κ.ά., χχ).⁵⁸

3. Εννοιολογικές οριοθετήσεις

Ο όρος «αποκεντρωτικό σύστημα» είναι ευρύτερος και εμφανίστηκε για πρώτη φορά στο άρθρο 105 του Συντάγματος 1925 όπου αναφέρεται στη «*Σύσταση περιφερειακών κρατικών οργάνων και την ανάθεση σε αυτά αποφασιστικών αρμοδιοτήτων*» (Χλέπας, 2000).

Σύμφωνα με τον ΕΧΤΑ (2021 : 12) ως Τοπική Αυτοδιοίκηση ορίζεται «*το δικαίωμα και την ικανότητα των τοπικών αρχών, μέσα στα πλαίσια του νόμου, να ρυθμίζουν και να διαχειρίζονται σημαντικό μερίδιο των δημόσιων υποθέσεων με ιδίαν ευθύνη και για το συμφέρον του τοπικού πληθυσμού*».

Ο όρος «νησιωτικότητα» αφορά βασικά χαρακτηριστικά που αφορούν το σύνολο των νησιών και αναφέρονται στο μέγεθος αυτών, στον πληθυσμό, στο επίπεδο ανάπτυξης, στην απομόνωση από την ηπειρωτική Ελλάδα, στα ιδιαίτερα πολιτιστικά, φυσικά και γεωγραφικά στοιχεία των νησιών (ΙΤΑ-ΚΕΔΕ, 2016). Στην Ελλάδα οι αποκλειστικά νησιωτικές περιφέρειες, για τις οποίες θα πραγματοποιούνται αναφορές στο παρόν, είναι το Βόρειο και το Νότιο Αιγαίο, η Κρήτη και τα Ιόνια Νησιά.

---

⁵⁸Ευχαριστώ τον συνάδελφο κ. Λάμπρο Μπαμπαλιούτα για τα σχόλια, τις παρατηρήσεις και τις διορθώσεις.

Η αρχή της επικουρικότητας διασφαλίζει ως ένα σημείο τον βαθμό ανεξαρτησίας μιας τοπικής αρχής έναντι της κεντρικής κυβέρνησης. Αναφέρεται στην κατανομή των αρμοδιοτήτων μεταξύ όλων των επιπέδων εξουσίας και αποτελεί κυρίως τη θεσμική βάση των κρατών που χαρακτηρίζονται από ομοσπονδιακή δομή.⁵⁹

4. Η υφιστάμενη κατάσταση

Οι Συνταγματικές ρυθμίσεις – Θεσμικό πλαίσιο

Το ισχύον Σύνταγμα πραγματοποιεί αναφορές, τόσο για την αποκέντρωση, όσο και για την τοπική αυτοδιοίκηση. Το άρθρο 101 (για τη Διοικητική Αποκέντρωση) αναφέρει ότι «1. Η διοίκηση του Κράτους οργανώνεται σύμφωνα με το αποκεντρωτικό σύστημα. 2. Η διοικητική διαίρεση της Χώρας διαμορφώνεται με βάση τις γεωοικονομικές, κοινωνικές και συγκοινωνιακές συνθήκες. 3. Τα περιφερειακά όργανα του Κράτους έχουν γενική αποφασιστική αρμοδιότητα για τις υποθέσεις της περιφέρειάς τους. Τα κεντρικά όργανα του Κράτους, εκτός από ειδικές αρμοδιότητες, έχουν τη γενική κατεύθυνση, το συντονισμό και τον έλεγχο νομιμότητας των πράξεων των περιφερειακών οργάνων, όπως νόμος ορίζει. 4. Ο κοινός νομοθέτης και η Διοίκηση, όταν δρουν κανονιστικά, υποχρεούνται να λαμβάνουν υπόψη τις ιδιαίτερες συνθήκες των νησιωτικών και ορεινών περιοχών, μεριμνώντας για την ανάπτυξή τους» (Μπαμπαλιούτας Α', 2021· Ραμματά, 2011· Ακριβοπούλου και Ανθόπουλος, 2015).

Παρά τις σχετικές ρυθμίσεις που παρουσιάζονται στην παρ. 2 του άρθρου 101 παρατηρείται το εξής παράδοξο. Τα Κύθηρα γεωγραφικά ανήκουν στα Επτάνησα και ως νησί βρίσκεται στο σημείο που συναντώνται το Ιόνιο, το Κρητικό και το Αιγαίο Πέλαγος. Διοικητικά υπάγονται στην ΠΕ Νήσων Αττικής, ενώ σε σχέση με την υπόλοιπη χώρα βρίσκονται πολύ κοντά στη Νεάπολη η οποία ανήκει στην ΠΕ Λακωνίας. Ως εκ τούτου, και ενώ η όποια βοήθεια (διοικητική και μη) μπορεί να σταλεί πολύ πιο γρήγορα και αποτελεσματικά από την ΠΕ Λακωνίας, οφείλει σε έκτακτες καταστάσεις να αναμένει τη βοήθεια από την ΠΕ Νήσων Αττικής, στην οποία υπάγεται διοικητικά, η οποία σε απόλυτη ευθεία είναι 193 χιλιόμετρα. Αντίστοιχα η απόσταση Κύθηρα – Νεάπολη Λακωνίας είναι 27 χιλιόμετρα και από την Κέρκυρα 465 χιλιόμετρα (λαμβάνοντας υπόψη ότι αριθμητικά –και όχι διοικητικά- εντάσσονται στα Επτάνησα. Ιστορικά τα Κύθηρα ακολουθούσαν τη διαδρομή των Επτανήσων έως και την Ένωση με την Ελλάδα το

---

⁵⁹[Online] διαθέσιμο στην ιστοσελίδα <https://eur-lex.europa.eu/summary/glossary/subsidiarity.html?locale=el>, ανακτήθηκε στις 5/8/2021.

1864. Την περίοδο 1867 - 1929 εντάχθηκαν διοικητικά στο Νομό Αργολίδας - Κορινθίας και δικαστικά στο Πρωτοδικείο Γυθείου.⁶⁰

Το άρθρο 102 του Συντάγματος (για τους Οργανισμούς της Τοπικής Αυτοδιοίκησης) αναφέρεται στην έννοια της τοπικής υποθέσεως, η οποία διαφοροποιείται από εκείνη της κρατικής υποθέσεως (*παρ. 1 : Η διοίκηση των τοπικών υποθέσεων ανήκει στους οργανισμούς τοπικής αυτοδιοίκησης πρώτου και δεύτερου βαθμού. Υπέρ των οργανισμών τοπικής αυτοδιοίκησης συντρέχει τεκμήριο αρμοδιότητας για τη διοίκηση των τοπικών υποθέσεων*).

Δεν ορίζει όμως ποιες είναι οι τοπικές υποθέσεις και ποια ιδιαίτερα χαρακτηριστικά γνωρίσματα έχουν, δίνοντας είτε στον κοινό νομοθέτη την εξουσιοδότηση να καθορίζει, τόσο τις κατηγορίες των τοπικών υποθέσεων, όσο και την κατανομή τους, είτε στον πρώτο, είτε στο δεύτερο βαθμό τοπικής αυτοδιοίκησης (*παρ 1 : Νόμος καθορίζει το εύρος και τις κατηγορίες των τοπικών υποθέσεων, καθώς και την κατανομή τους στους επί μέρους βαθμούς*), είτε στη δικαστική λειτουργία τον χαρακτηρισμό τους, σε περίπτωση δικαστικής διαφοράς (Καρβούνης, 2021· Μπαμπαλιούτας Β', 2021· Μακρυδημήτρης και Πραβίτα, 2012).

Με Νόμο μπορεί να ανατίθεται στους οργανισμούς τοπικής αυτοδιοίκησης η άσκηση αρμοδιοτήτων που συνιστούν αποστολή του Κράτους. Ουσιαστικά στηρίζεται στην αρχή της επικουρικότητας και της εγγύτητας λήψης των τοπικών υποθέσεων. Οι ΟΤΑ καταρτίζουν τους δικούς τους προϋπολογισμούς, τη δική τους περιουσία, τη δική τους Ταμειακή Υπηρεσία, με βάση τα έσοδα και τα έξοδά τους, έχοντας προς τούτο οικονομική αυτοτέλεια (*παρ. 2*), ενώ κάθε μεταβίβαση σ' αυτούς αρμοδιοτήτων συνεπάγεται και την μεταβίβαση των απαραίτητων οικονομικών πόρων (*παρ. 5*). Το Κράτος ασκεί εποπτεία σε θέματα νομιμότητας (*παρ. 4*). Τέλος, στην *παρ. 3* ορίζεται ότι «*Με νόμο μπορεί να προβλέπονται για την εκτέλεση έργων ή την παροχή υπηρεσιών ή την άσκηση αρμοδιοτήτων των οργανισμών τοπικής αυτοδιοίκησης αναγκαστικοί ή εκούσιοι σύνδεσμοι οργανισμών τοπικής αυτοδιοίκησης που διοικούνται από αιρετά όργανα*» (Μακρυδημήτρης και Πραβίτα, 2012).

Στην Ελλάδα οι μεταρρυθμίσεις στην Τοπική Αυτοδιοίκηση που υιοθετήθηκαν με την εφαρμογή των τελευταίων Προγραμμάτων (Ι. Καποδίστριας, Καλλικράτης, Κλεισθένης) συνέβαλαν στη διαμόρφωση νέων πολιτικών για τα νησιά με στόχο την ανάπτυξή τους (Μπαμπαλιούτας Β', 2021). Οι μεταρρυθμίσεις στην Τοπική Αυτοδιοίκηση και ειδικά το Πρόγραμμα Καλλικράτης και το Πρόγραμμα Κλεισθένης ενίσχυσαν τους θεσμούς και ειδικά το

---

⁶⁰[Online] διαθέσιμο στην ιστοσελίδα <https://kythira.gr/istorika-stoicheia/>, ανακτήθηκε στις 5/8/2021.

σε διοικητικό επίπεδο. Με αυτές τις μεταρρυθμίσεις οι Δήμοι των νησιωτικών περιφερειών έχουν αποκτήσει περισσότερες αρμοδιότητες (παράρτημα 1). Οι πρωτεύουσες των τριών νησιωτικών περιφερειών - Σύρος, Μυτιλήνη, Κέρκυρα - θα μπορούσαν να αποτελέσουν διοικητικά κέντρα και να ενισχύουν τα υπόλοιπα νησιά των Περιφερειών (παράρτημα 2) (Χλέπας, 2014).

Η νομολογία έχει ασχοληθεί με το θέμα των νησιωτικών περιφερειών. Η ΣτΕ 37/2013 ορίζει ότι «τοπική υπόθεση υπό την έννοια αυτή είναι εκείνη η οποία δύναται ή οφείλει να αποφασίζεται από την ίδια την τοπική κοινωνία με κριτήρια που προσιδιάζουν στο οικείο τοπικό σύστημα».⁶¹ Το Ε' Τμήμα του ΣτΕ στο Πρακτικό Επεξεργασίας 273/1998, αναδεικνύει τα οικοσυστήματα των μικρών νησιών του Ν. Αιγαίου και ειδικά των Κυκλάδων. Αυτά χαρακτηρίζονται από ικανό ανάπτυγμα ακτών, ιδιαίτερη βιοποικιλότητα και με ελάχιστες επιλογές ανάπτυξης. Ως εκ τούτου οφείλουν να διαμορφώνουν στρατηγικά σχέδια βιώσιμης και αειφόρου ανάπτυξης (Σακελλαροπούλου, 2015).

Ο ρόλος της Ευρωπαϊκής Ένωσης

Η ΕΕ αποδίδει ιδιαίτερη σημασία στη νησιωτικότητα. Έχουν γίνει προτάσεις ώστε τα νησιά να απολαμβάνουν ιδιαίτερα μέτρα για τη στήριξή τους και την ανάπτυξη τους ώστε να μειωθούν οι οικονομικές και κοινωνικές ανισότητες και να αντιμετωπισθούν τα προβλήματα που εμφανίστηκαν την πρώτη δεκαετία της τρίτης χιλιετίας (Maupertuis, 2017).⁶² Το άρθρο 174 της ΣΛΕΕ ορίζει ότι οι νησιωτικές περιοχές έχουν ανάγκη ιδιαίτερης προσοχής από την ΕΕ, η οποία είναι αναγκαίο να συμβάλλει στη μείωση των διαφορών μεταξύ των επιπέδων ανάπτυξης των διαφόρων περιοχών τόσο εντός των κρατών μελών όσο και διακρατικά. Συγκεκριμένα, αναφέρει ότι «Η Ένωση, προκειμένου να προαχθεί η αρμονική ανάπτυξη του συνόλου της, αναπτύσσει και εξακολουθεί τη δράση της με σκοπό την ενίσχυση της οικονομικής, κοινωνικής και εδαφικής της συνοχής. Η Ένωση αποσκοπεί, ιδιαίτερα, στη μείωση των διαφορών μεταξύ των επιπέδων ανάπτυξης των διαφόρων περιοχών και στη μείωση της καθυστέρησης των πλέον μειονεκτικών περιοχών. Μεταξύ των εν λόγω περιοχών, δίδεται ιδιαίτερη προσοχή στις αγροτικές περιοχές, τις περιοχές που συντελείται βιομηχανική μετάβαση και τις περιοχές που πλήττονται από σοβαρά και μόνιμα φυσικά ή δημογραφικά προβλήματα, όπως οι υπερβόρειες περιοχές που είναι ιδιαίτερα

---

⁶¹[Online] διαθέσιμο στην ιστοσελίδα https://www.ypes.gr/UserFiles/f0ff9297-f516-40ff-a70e-eca84e2ec9b9/StE-2013_37.pdf, προσπελάστηκε στις 5/12/2021.

⁶²[Online] διαθέσιμο στην ιστοσελίδα <https://cor.europa.eu/el/news/Pages/integration-clause-insularite-dans-politiques-cohesion-ue.aspx>, ανακτήθηκε στις 5/8/2021.

αραιοκατοικημένες και οι νησιωτικές, διασυνοριακές και ορεινές περιοχές» (Ηλιάδου, 2020· Σκιαδάς, 2017).

Η Ευρωπαϊκή Επιτροπή των Περιφερειών, σύμφωνα με τη ΣΛΕΕ (άρθρα 300, 305 και 307), αποτελείται από αντιπροσώπους των ΟΤΑ και της περιφερειακής διοίκησης και ως κύριο στόχο έχει να συμβάλλει στη διαμόρφωση στρατηγικών πολιτικών (Ρωσσίδης, 2014) που αφορούν τις τοπικές και τις περιφερειακές ενότητες στο σύνολο της ΕΕ, συμβάλλοντας μεταξύ άλλων και στην μείωση των περιφερειακών ανισοτήτων, μέσα από την ενεργή συμμετοχή της στην άσκηση της περιφερειακής πολιτικής της Ε.Ε. (Πετράκος και Ψυχάρης, 2016).

5. Συμπεράσματα – Προτάσεις

Η Ελλάδα έχει το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό του κατακερματισμού λόγω της ύπαρξης των δεκάδων μικρών και μεγάλων νησιών. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα τον αυξημένο χρόνο μετακίνησης, την αύξηση των τελικών τιμών των προϊόντων και την πρόσβαση σε βασικές υπηρεσίες (ΙΤΑ-ΚΕΔΕ, 2016). Το γεγονός ότι οι Δήμοι κατηγοριοποιούνται με βάση τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά συμβάλλει στο σχεδιασμό ενός στρατηγικού πλάνου και διαμόρφωσης δημόσιων πολιτικών για τους ΟΤΑ και ειδικά τα νησιά. Για παράδειγμα, θα βελτιωθεί η πρόσβαση των κατοίκων των νησιών στην υγεία, στην εκπαίδευση, στη δημόσια διοίκηση, περιβαλλοντικές πολιτικής και σε πολλές υπηρεσίες του ιδιωτικού τομέα (ΙΤΑ-ΚΕΔΕ, 2016).

Το σύστημα της Τοπικής Αυτοδιοίκησης χαρακτηρίζεται ως «Δημαρχο-κεντρικό» ή «Περιφερειάρχο-κεντρικό», λόγω της υπερβολικής συγκέντρωσης πολιτικής και διοικητικής εξουσίας, μέσω της άσκησης αρκετών αρμοδιοτήτων στο πρόσωπο του Δημάρχου ή του Περιφερειάρχη, αντίστοιχα, και της υπερβολικής κομματικοποίησης σημαντικής μερίδας των αιρετών. Είναι αναγκαίο να διαμορφωθούν οι κατάλληλες πολιτικές αξιολόγησης και μέτρησης απόδοσης των υπηρεσιών των ΟΤΑ με βάση τον Ν. 3230/2004, για την καλύτερη λειτουργία αυτών και ειδικά στις νησιωτικές περιοχές. Ιδανικά θα μπορούσε να διαμορφωθεί ένα νέο σύστημα διακυβέρνησης στα νησιά, στα οποία θα μπορούσαν να δοθούν καινούριες αρμοδιότητες και ταυτόχρονα οι μεγαλύτεροι νησιωτικοί δήμοι να εξυπηρετούν διοικητικά τους μικρότερους (Χλέπας, 2021).

Είναι απαραίτητο για κάθε νησί, οι Δήμοι του να είναι ακόμη πιο ισχυροί. Οι συνενώσεις μπορεί να είναι αποτελεσματικές και ειδικά για τα μικρά νησιά που αυτοβούλως μπορούν να συνενωθούν και να είναι πιο αποτελεσματικά στην εξυπηρέτηση των πολιτών, αλλά οι

υπάρχουσες νησιωτικές περιφέρειες είναι αναγκαίο να ενισχυθούν με οικονομικούς πόρους και το απαραίτητο ανθρώπινο δυναμικό. Απαραίτητη, επιπλέον, προϋπόθεση είναι η αποφυγή πελατειακών σχέσεων, η απο-κομματικοποίηση της Τοπικής Αυτοδιοίκησης, η ορθολογική χρήση των βασικών αρχών management σε τοπικό επίπεδο και η χρήση των νέων τεχνολογιών, με σκοπό την ενίσχυση της εξυπηρέτησης των πολιτών στα νησιά (Τζεμπούλου, 2021· Μακρυδημήτρης, κ.ά., 2000).⁶³

Ο Χ. Χρυσανθάκης (2000) παρουσιάζει μια σειρά αρχών που θα συμβάλλουν στη δημιουργία νέων και αποτελεσματικών ΟΤΑ, αρχές οι οποίες είναι της συντονισμένης δράσης, της κοινωνικής συναίνεσης, της αποτελεσματικής διοίκησης, της δημοκρατικής αντιπροσώπευσης, της ενδοδημοτικής αναπτυξιακής ισορροπίας και της εγγυημένης αντιπροσώπευσης. Αρχές οι οποίες θα είναι χρήσιμες να εφαρμοσθούν και ειδικά στις νησιωτικές περιφέρειες και θα βοηθήσουν στην περαιτέρω ανάπτυξη αυτών.

Για την αποφυγή αλληλοεπικαλύψεων και κοινών δράσεων είναι αναγκαίο να μειωθούν τα διοικητικά όργανα και τα ιεραρχικά επίπεδα, αλλά και να βελτιωθεί η επικοινωνία μεταξύ των διαφόρων ιεραρχικών επιπέδων. Διότι όσο λιγότερα διοικητικά όργανα -και ιεραρχικά επίπεδα αντίστοιχα- εμφανίζονται τόσο καλύτερα μπορούν να οριοθετηθούν οι αρμοδιότητες και οι δράσεις που οφείλουν να πραγματοποιήσουν (Μακρυδημήτρης κ.ά., 2000). Τα διοικητικά επίπεδα οφείλουν να συνεργάζονται αρμονικά μεταξύ τους και να προσαρμόζονται στις απαιτήσεις της εποχής της παγκοσμιοποίησης και της 4^{ης} Βιομηχανικής Επανάστασης.

6. Βιβλιογραφία

- Ακριβοπούλου, Χ., και Ανθόπουλος, Χ., (2015). *Εισαγωγή στο διοικητικό δίκαιο*. Αθήνα : Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών.
- Ανδρονόπουλος, Β., και Μαθιουδάκης, Μ., (1988). *Νεοελληνική διοικητική ιστορία : Περιφερειακή διοίκηση / Τοπική αυτοδιοίκηση*. Αθήνα : Διοικητική Μεταρρύθμιση.
- Goldammer, G., κ.ά., (2019). *Επιτροπή για τις προοπτικές διαχείρισης πυρκαγιών δασών και υπαίθρου στην Ελλάδα*. Αθήνα : GFMC.

---

⁶³Είναι χαρακτηριστικό ότι στην έκθεση Ανεξάρτητης Επιτροπής υπό την Προεδρία του Καθηγητή G. Goldammer (2019) για την πρόληψη και την καταπολέμηση των πυρκαγιών εμφανίζεται ότι υπάρχουν 45 φορείς που θεωρούνται συναρμόδιοι αλλά δεν έχουν αποτελεσματική επικοινωνία και συνεργασία μεταξύ τους.

- Ηλιάδου, Αικ., (2020) σε Β. Σκουρή (επιμ.). *Συνθήκη της Λισσαβώνας - Ερμηνεία κατ' άρθρον*. Αθήνα – Θεσσαλονίκη : Σάκκουλας.
- Ινστιτούτο Τοπικής Αυτοδιοίκησης – ΚΕΔΕ, (2016). *Νησιωτική πολιτική. Τοπική Αυτοδιοίκηση και νησιωτικότητα*. Αθήνα : ΙΤΑ.
- Καρβούνης, Αντ., (2021). «*Τοπική Αυτοδιοίκηση : Οι Δήμοι*», στο Σωτηρόπουλος, Δ., και Νταλάκου, Β., (2021). *Το σύγχρονο διοικητικό σύστημα στην Ελλάδα*. Πάτρα : ΕΑΠ.
- Κογκρέσο των Τοπικών και Περιφερειακών Αρχών του Συμβουλίου της Ευρώπης (2021). «*Ευρωπαϊκός Χάρτης Τοπικής Αυτοδιοίκησης*». Στρασβούργο : Συμβούλιο της Ευρώπης.
- Μακρυδημήτρης, Αντ., και Πραβίτα, Μ.-Η., (2012). *Δημόσια διοίκηση*. 5^η έκδοση. Αθήνα – Θεσσαλονίκη : Σάκκουλας.
- Μακρυδημήτρης, Αντ., Χρυσανθάκης, Χ., Χλέπας, Ν.-Κ., Λιβεράκος, Π., Μιχαλόπουλος, Ν., Οικονόμου, Θ., και Ασπρίδης, Γ., (2000). *Αποκέντρωση και Αυτοδιοίκηση. Διαπιστώσεις – Προτάσεις*. Αθήνα : Ακαδημία Αθηνών.
- Maupertuis, M.-A., (2017). *Σχέδιο γνωμοδότησης. Νησιωτική επιχειρηματικότητα : Συμβάλλοντας στην εδαφική συνοχή*. Βρυξέλλες : Ευρωπαϊκή Επιτροπή των Περιφερειών.
- Mosse, Cl., και Schnapp-Gourbeillon, A., (2015). *Επίτομη ιστορία της Αρχαίας Ελλάδας*. Αθήνα : Παπαδήμας.
- Μπαμπαλιούτας, Λ., (2021). *Το σύγχρονο θεσμικό πλαίσιο της ελληνικής δημόσιας διοίκησης*. Τομ. Α' και Β', 3^η έκδοση, Αθήνα-Θεσσαλονίκη : Σάκκουλας.
- Πετράκος, Γ., και Ψυχάρης, Γ., (2016). *Περιφερειακή Ανάπτυξη στην Ελλάδα*. 2^η Αθήνα : Κριτική.
- Ραμματά, Μ., (2011). *Σύγχρονη ελληνική δημόσια διοίκηση*. Αθήνα : Κριτική.
- Ρωσσίδης, Ι., (2014). *Αρχές του επιχειρησιακού μάνατζμεντ στην ελληνική δημόσια διοίκηση*. Αθήνα : Σταμούλης.
- Σακελλαροπούλου, Αικ., (2015). Η στάση του Συμβουλίου της Επικρατείας και η φέρουσα ικανότητα. *Εισήγηση στην εσπερίδα της Ελληνικής Εταιρείας Περιβάλλοντος και Πολιτισμού*.
- Σκιαδάς, Δ., (2017). Νομική Διάσταση Νησιωτικότητας : ερμηνεία των ρυθμίσεων του Συντάγματος και της Συνθήκης για τη Λειτουργία της Ε.Ε. ΕφΔΔ 2/2017.
- Σπιλάνης, Ι., Ακριβοπούλου, Ι., Γάκης, Κ., Μιχαηλίδης, Γ., και Νιάρχος, Αθ., (χχ). *Ο Καλλικράτης στα νησιά*. Αθήνα : ΕΕΤΑΑ.

- Τζεμπούλου, Δ., (2021). «*Η αποσυγκέντρωση της δημόσιας διοίκησης : Οι αποκεντρωμένες διοικήσεις*», στο Σωτηρόπουλος, Δ., και Νταλάκου, Β., (2021). «*Το σύγχρονο διοικητικό σύστημα στην Ελλάδα*». Πάτρα : ΕΑΠ.
- Χλέπας, Ν.-Κ., (2021). *Η τοπική αυτοδιοίκηση στη μετα-κορωνοϊό εποχή*. Αθήνα : Διανέοσις.
- Χλέπας, Ν.-Κ., (2014). *Δομή και λειτουργία των Δήμων στην Ελλάδα. Μια επισκόπηση της Ελληνογερμανικής Συνέλευσης*. Αθήνα : KS-DGV.
- Χλέπας, Ν.-Κ., (2000). Αυτοδιοίκηση και αποκέντρωση : Προς αναδιάταξη της «ανταγωνιστικής συναλληλίας;». *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 15, 36 - 67.
- Χρυσανθάκης, Χ., (2000). Η νέα διοικητική «πραγματικότητα» στην πρωτοβάθμια τοπική αυτοδιοίκηση : Ο Ν. 2539/1997. *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 15, 24 - 35.

Νομοθετικά Κείμενα

- Κείμενο του Συντάγματος, όπως μεταφέρθηκε στη δημοτική γλώσσα με το Β' Ψήφισμα της 6ης Μαρτίου 1986 της ΣΤ' Αναθεωρητικής Βουλής των Ελλήνων και όπως αναθεωρήθηκε με το Ψήφισμα της 6ης Απριλίου 2001 της Ζ' Αναθεωρητικής Βουλής των Ελλήνων, το Ψήφισμα της 27ης Μαΐου 2008 της Η' Αναθεωρητικής Βουλής των Ελλήνων και το Ψήφισμα της 25ης Νοεμβρίου 2019 της Θ' Αναθεωρητικής Βουλής των Ελλήνων, που δημοσιεύθηκε στο Φ.Ε.Κ. 187/Α'/28.11.2019.
- Ενοποιημένη απόδοση της Συνθήκης για την Ευρωπαϊκή Ένωση και της Συνθήκης για τη λειτουργία της ΕΕ - Ενοποιημένη απόδοση της Συνθήκης για την ΕΕ - Ενοποιημένη απόδοση της Συνθήκης για τη λειτουργία της ΕΕ - Πρωτόκολλα - Παραρτήματα - Δηλώσεις οι οποίες προσαρτώνται στην Τελική Πράξη της Διακυβερνητικής Διάσκεψης η οποία υιοθέτησε τη Συνθήκη της Λισσαβόνας που υπογράφηκε στις 13 Δεκεμβρίου 2007 - Πίνακας αντιστοιχίας.
- Ν. 4555/2018 «*Μεταρρύθμιση του θεσμικού πλαισίου της Τοπικής Αυτοδιοίκησης Εμβάθυνση της Δημοκρατίας Ενίσχυση της Συμμετοχής Βελτίωση της οικονομικής και αναπτυξιακής λειτουργίας των Ο.Τ.Α. [Πρόγραμμα «ΚΛΕΙΣΘΕΝΗΣ Ι»] Ρυθμίσεις για τον εκσυγχρονισμό του πλαισίου οργάνωσης και λειτουργίας των ΦΟΔΣΑ Ρυθμίσεις για την αποτελεσματικότερη, ταχύτερη και ενιαία άσκηση των αρμοδιοτήτων σχετικά με την απονομή ιθαγένειας και την πολιτογράφηση Λοιπές διατάξεις αρμοδιότητας Υπουργείου Εσωτερικών και άλλες διατάξεις*» (ΦΕΚ Α' 133/19-7-2018).

- Ν. 3852/2010 «*Νέα Αρχιτεκτονική της Αυτοδιοίκησης και της Αποκεντρωμένης Διοίκησης - Πρόγραμμα Καλλικράτης*» (ΦΕΚ Α' 87/7-6-2010).
- Ν. 3230/2004 «*Καθιέρωση συστήματος διοίκησης με στόχους, μέτρηση της αποδοτικότητας και άλλες διατάξεις*» (ΦΕΚ Α' 44/11-2-2004).
- Ν. 2539/1997 «*Συγκρότηση της Πρωτοβάθμιας Τοπικής Αυτοδιοίκησης*» (ΦΕΚ Α' 244/4-12-1997).

Διαδικτυακές πηγές

- [Online] διαθέσιμο στην ιστοσελίδα https://www.ypes.gr/UserFiles/f0ff9297-f516-40ff-a70e-eca84e2ec9b9/StE-2013_37.pdf, προσπελάσθηκε στις 5/12/2021.
- [Online] διαθέσιμο στην ιστοσελίδα <https://www.ypes.gr/perifereies/>, ανακτήθηκε στις 27/9/2021.
- [Online] διαθέσιμο στην ιστοσελίδα <https://eur-lex.europa.eu/summary/glossary/subsidiarity.html?locale=el>, ανακτήθηκε στις 5/8/2021.
- [Online] διαθέσιμο στην ιστοσελίδα <https://cor.europa.eu/el/news/Pages/integration-clause-insularite-dans-politiques-cohesion-ue.aspx>, ανακτήθηκε στις 5/8/2021.
- [Online] διαθέσιμο στην ιστοσελίδα <https://kythira.gr/istorika-stoicheia/>, ανακτήθηκε στις 5/8/2021.
- [Online] διαθέσιμο στην ιστοσελίδα <https://kede.gr/#>, ανακτήθηκε στις 4/8/2021.
- [Online] διαθέσιμο στην ιστοσελίδα <https://www.hellenicparliament.gr/Vouli-ton-Ellinon/To-Politevma/Syntagmatiki-Istoria/>, ανακτήθηκε στις 4/8/2021.

Παραρτήματα

Παράρτημα 1 : Οι Νησιωτικές Περιφέρειες και οι Δήμοι⁶⁴

Α/Α	ΑΠΟΚΕΝΤΡΩ-ΜΕΝΗ ΔΙΟΙΚΗΣΗ	ΠΡΩΤΕΥΟΥΣΑ ΑΠΟΚΕΝΤΡΩ-ΜΕΝΗΣ ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ	ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΔΙΟΙΚΗΣΗ	ΠΡΩΤΕΥΟΥΣΑ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ-ΚΗΣ ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΠΕ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΔΗΜΩΝ
1.	ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ, ΔΥΤ. ΕΛΛΑΔΑΣ και ΙΟΝΙΩΝ ΝΗΣΩΝ	ΠΑΤΡΑ	ΙΟΝΙΩΝ ΝΗΣΩΝ	ΚΕΡΚΥΡΑ	4	11
2.	ΑΙΓΑΙΟΥ	ΠΕΙΡΑΙΑΣ	ΒΟΡΕΙΟΥ ΑΙΓΑΙΟΥ	ΜΥΤΙΑΗΝΗ	3	11
3.			ΝΟΤΙΟΥ ΑΙΓΑΙΟΥ	ΕΡΜΟΥΠΟΛΗ	2	34
4.	ΚΡΗΤΗΣ	ΗΡΑΚΛΕΙΟ	ΚΡΗΤΗΣ	ΗΡΑΚΛΕΙΟ	4	24

Πηγή : [Online] διαθέσιμο στην ιστοσελίδα <https://kede.gr/#>, ανακτήθηκε στις 4/8/2021.

Παράρτημα 2 : Οι Περιφέρειες της Ελλάδας⁶⁵

Πηγή : [Online] διαθέσιμο στην ιστοσελίδα <https://www.ypes.gr/perifereies/>, ανακτήθηκε στις 27/9/2021.

⁶⁴Υφίστανται τουλάχιστον άλλοι 22 νησιωτικοί Δήμοι (για παράδειγμα Θάσος, Σαμοθράκη, τα νησιά που υπάγονται στην Περιφερειακή Ενότητα Νήσων της Περιφέρειας Αττικής και άλλα) που υπάγονται σε Περιφέρειες με έδρα την ηπειρωτική Ελλάδα (συμπεριλαμβανομένης και της ΠΕ Εύβοιας). [Online] διαθέσιμο στην ιστοσελίδα <https://kede.gr/#>, ανακτήθηκε στις 4/8/2021.

⁶⁵Ο χάρτης δημοσιεύεται μετά από σχετική άδεια της Διεύθυνσης Ηλεκτρονικής Διακυβέρνησης του Υπουργείου Εσωτερικών (Τμήμα Υποστήριξης Χρηστών και Πληροφοριακών Συστημάτων).

Το τέλος του Μάνατζμεντ και η ανάδυση της Κοινωνιοκρατίας: προς μια αλλαγή παραδείγματος στην Οργανωσιακή Κουλτούρα

Δρ. Σπύρος Πολυμέρης – Βασιλική Χατζή (M.Sc./PhD(c))

Εισαγωγή

Το μάνατζμεντ των οργανισμών βρίσκεται σε μια μεταβατική φάση ενώ έχει διατυπωθεί ακόμα κι ο αφορισμός ότι έχει έλθει το τέλος του⁶⁶. Είμαστε σε ένα τέλμα και σε φάση αναζήτησης ή εξελίσσεται ήδη μια διαδικασία αλλαγής παραδείγματος; Κυρίαρχα αιτήματα που προβάλλονται είναι ο σεβασμός της ανθρώπινης διάστασης του εργαζόμενου, η ανάπτυξη των ειδολογικών του χαρακτηριστικών και η μέγιστη εμπλοκή του στον εργασιακό χώρο, μέσα από διαδικασίες συμμετοχής στη λήψη αποφάσεων καθώς και της δυνατότητας να επιλέξει τον ρόλο του μέσα στην επιχείρηση ή τον οργανισμό, αλλά κυρίως στην απελευθέρωση και ενδυνάμωση των προσωπικών του φιλοδοξιών, προσδοκιών, προθέσεων και ταλέντων.

Συμπυκνώνοντας και σχηματοποιώντας τα παραπάνω, μπορούμε να διατυπώσουμε το ερώτημα. Αν η εποχή του παραδοσιακού μάνατζμεντ τελείωσε, είμαστε σε μια διαδικασία όπου η λήψη αποφάσεων θα εμπλέκει τους εργαζόμενους, οι οποίοι ταυτόχρονα θα μπορούν να επιλέγουν τον ρόλο τους μέσα στον οργανισμό ή την επιχείρηση; Ποια είναι η μορφή του νέου οργανωσιακού μοντέλου που αναδύεται;

Το ερώτημα αυτό επιχειρείται να απαντηθεί στο άρθρο που ακολουθεί το οποίο διαρθρώνεται σε τρεις ενότητες. Στην πρώτη ενότητα θα παρουσιάσουμε εκείνες τις απόψεις που υποστηρίζουν ότι οδεύουμε προς το τέλος του μάνατζμεντ, σε ένα τελεολογικό αναπόφευκτο. Χρήσιμο εργαλείο τεκμηρίωσης των απόψεων αυτών είναι μια σύντομη περιοδολόγηση των οργανωσιακών παραδειγμάτων, έτσι όπως τις κατέταξε και χρονολόγησε ο Frederick Laloux. Στη δεύτερη ενότητα θα επιχειρήσουμε να εντοπίσουμε με μεγαλύτερη ακρίβεια εκείνα τα στοιχεία και χαρακτηριστικά που συνηγορούν ότι σήμερα το σύστημα των οργανωσιακών αρχών βρίσκεται σε κρίση και σε τέλμα. Και στην τρίτη ενότητα του άρθρου θα αναδείξουμε το πλαίσιο των αρχών

---

⁶⁶ *Goodman L.*, (2012«The End of Management», εκδ. Management Technologies Press, New Mexico.

που διέπουν ένα «άλλου τύπου» μανάτζμεντ που είναι γνωστό ως Κοινωνιοκρατία (Sociocracy), ουσιαστικά πρόκειται για ένα ολόκληρο κίνημα, γεγονός που ενισχύει την άποψη ότι κινούμαστε σε ένα «paradigm shift». Ας ξεκινήσουμε, όμως, τη συζήτηση σχετικά με το τέλος αλλά και το μέλλον του μανάτζμεντ.

Το τέλος και το μέλλον του μανάτζμεντ

Πολλοί άνθρωποι αισθάνονται ότι ο τρόπος με τον οποίο οι οργανισμοί λειτουργούν στις μέρες μας έχει φτάσει στα όρια του. Έρευνες δείχνουν με σαφήνεια ότι οι εταιρείες είναι τόποι που εδρεύει ο φόβος και οι κακές συνθήκες εργασίας αντί να κυριαρχεί το πάθος και το αίσθημα του σκοπού⁶⁷. Αυτό το κλίμα απογοήτευσης πλήττει εξίσου κρατικές υπηρεσίες, μη κερδοσκοπικούς οργανισμούς, σχολεία ακόμα και νοσοκομεία. Η απάντηση σε αυτό το αδιέξοδο θεωρείται ότι είναι ο οργανωσιακός μετασχηματισμός των χώρων εργασίας, με έμφαση στη συνεργασία, στην ανάδειξη του ατομικού ταλέντου με στόχο την ικανοποίηση των βαθύτερων φιλοδοξιών των εργαζομένων και εν τέλει στη διαμόρφωση ενός περισσότερο «ανθρώπινου» περιβάλλοντος.

Ο Peter Drucker⁶⁸, στη δεκαετία του '70 μίλησε για τους μανάτζερ και το παράδοξο ότι, ενώ με πάθος ισχυρίζονται ότι το μεγαλύτερο πλεονέκτημα τους είναι οι άνθρωποι τους, δεν αντιλαμβάνονται ότι μόνο ένα ελάχιστο ποσοστό από τις ικανότητες τους χρησιμοποιείται προς όφελος του οργανισμού. Στις αρχές της δεκαετίας του '80, οι Tom Peters⁶⁹ και Robert Waterman αναγνώρισαν ότι πολλές επιχειρήσεις δεν προόδευσαν εξαιτίας της εφαρμογής αδύναμων μοντέλων διοίκησης που άφηναν το μεγαλύτερο μέρος του δυναμικού τους να «περιμένει την παρακίνηση», ενώ στα τέλη της δεκαετίας του '90, οι Sumantra Ghoshal και Chris Bartlett⁷⁰ κατήγγειλαν την επιμονή στα παραδοσιακά μοντέλα μανάτζμεντ στα οποία «χιλιάδες ικανά άτομα» συνέχισαν να συνθλίβονται και να περιορίζονται από τους ίδιους τους οργανισμούς που

---

⁶⁷ <http://www.sarahjtracy.com/wp-content/uploads/2013/07/Lutgen-Tracy-Alberts-Burned-by-bullying.pdf>, [πρόσβαση 15-06-2018].

⁶⁸ Drucker P., «Drucker Management», Εκδ. Allied Publishers, 1974, σ. 308

⁶⁹ Peters T., «In search of excellence : lessons from America's best-run companies.», Εκδ. Harper & Row, New York, 1982.

⁷⁰ Bartlett C. A. & Ghoshal S., (1998), «Managing Across Borders: The Transnational Solution.» Harvard Business School Pr. doi:10.2307/258620.

δημιουργήθηκαν για να αξιοποιήσουν την ενέργεια και την τεχνογνωσία τους. Και παίρνοντας τη σκυτάλη ο Gary Hamel⁷¹ μας ζητά να εξετάσουμε κατά πόσον το μάνατζμεντ, όπως το γνωρίζουμε, έχει αγγίξει τα όρια της εξέλιξής του. Η σύγχρονη διαχείριση, αν και αρχικά ήταν μια κοινωνική τεχνολογία που εξελίχθηκε, πρωτίστως για την επίλυση του προβλήματος της αναποτελεσματικότητας, αυτό δεν είναι πλέον το πιεστικότερο ζήτημα. Σε ένα περιβάλλον μέσα στο οποίο ο ρυθμός των αλλαγών συνεχίζει να επιταχύνεται, οι εταιρείες θα πρέπει στο μέλλον να μάθουν πώς να γίνουν στρατηγικά προσαρμόσιμες όπως είναι και λειτουργικά αποτελεσματικές.

Όπως χαρακτηριστικά, επισημαίνει ο Hamel, η σύγχρονη διαχείριση είναι κάτι παραπάνω από μια σειρά εργαλείων και τεχνικών. Είναι ένα παράδειγμα⁷², οπότε δεν απαιτείται τίποτα λιγότερο από μια μετατόπιση του παραδείγματος. Οι ιδέες του Taylor, του Weber και των άλλων πρωτοπόρων της διοίκησης, στις οποίες βασίζεται το σημερινό πρότυπο, ήταν επαναστατικές στις πρώτες δεκαετίες του περασμένου αιώνα.

Σήμερα όμως, και κατά την άποψη του Hamel, οι τρεις πιο σημαντικές προκλήσεις που αντιμετωπίζουν οι εταιρείες και οι οργανισμοί είναι:

1. να επιταχύνουν δραματικά τους ρυθμούς της στρατηγικής ανανέωσης,
2. να καταστήσουν την καινοτομία καθημερινή υπόθεση και
3. να δημιουργήσουν ένα εργασιακό περιβάλλον που θα εμπλέκει και θα εμπνέει τους εργαζόμενους ώστε να δώσουν τον καλύτερο τους εαυτό.

Η συζήτηση σχετικά με το τέλος του μάνατζμεντ θα καταστεί περισσότερο κατανοητή και θα διερευνηθεί πληρέστερα αν προχωρήσουμε σε μια σύντομη περιοδολόγηση των διαφόρων μορφών μάνατζμεντ, έτσι όπως διαμορφώθηκαν στο πέρασμα των αιώνων.

Μια περιοδολόγηση των Οργανωσιακών Παραδειγμάτων

Όπως ισχυρίζεται ο F. Laloux⁷³, οι οργανισμοί κινούνται κατά μήκος ενός εξελικτικού φάσματος, προς την αυτοδιαχείριση, προς την ολότητα και προς την εκπλήρωση μιας βαθύτερης αίσθησης σκοπού. Ένας μεγάλος αριθμός επιστημόνων - ψυχολόγοι, φιλόσοφοι και ανθρωπολόγοι

---

⁷¹ Hamel G., (2007), « The Future of Management.», Mass: Harvard Business School Press, σ. 7.

⁷² Κατά τη διάσταση της έννοιας του παραδείγματος, όπως την περιγράφει ο Thomas Kuhn. <http://www.webpages.uidaho.edu/~rfrey/PDF/220/220%20Thomas%20Kuhn.pdf> , [πρόσβαση 10-06-2018].

⁷³ <https://www.strategy-business.com/article/00344?gko=10921>, [πρόσβαση 10-06-2018].

μεταξύ άλλων - έχουν επιχειρήσει να ταξινομήσουν το ταξίδι της ανθρώπινης συνείδησης. Στην προσπάθεια αυτή, διαπίστωσαν ότι στην ιστορία περίπου 100.000 ετών της ανθρωπότητας έχουμε περάσει από μια σειρά διαδοχικών σταδίων. Σε όλα τα στάδια κάναμε ένα άλμα στις ικανότητές μας - νοητικό, ηθικό και ψυχολογικό - ώστε να προσαρμοστούμε και να είμαστε σε συμφωνία με την αντίληψη μας για τον κόσμο. Υπάρχει μια σημαντική πτυχή που μέχρι τώρα οι ερευνητές έχουν παραβλέψει: κάθε φορά που η ανθρωπότητα έχει μετατοπιστεί σε ένα νέο στάδιο, ταυτόχρονα έχει εφεύρει έναν νέο τρόπο συνεργασίας, ένα νέο οργανωσιακό μοντέλο⁷⁴. Η αλλαγή παραδείγματος λοιπόν, η μετάβαση σε μια νέα εποχή για την ανθρώπινη συνείδηση, που μπορεί να προσεγγιστεί είτε ως αλλαγή στις ανθρώπινες σχέσεις (από τους δεσμούς της οικογένειας, στη φυλή, στην αυτοκρατορία, στο έθνος), είτε ως αλλαγή του μοντέλου της οικονομίας (από την αναζήτηση τροφής, στην καλλιέργεια, στην εκβιομηχάνιση και σήμερα στην ψηφιοποίηση και την τεχνητή νοημοσύνη) ταυτόχρονα σημαίνει αλλαγή στη δομή και τη λειτουργία των οργανισμών, καθώς οι οργανωσιακές δομές δεν αποτελούν παρά έκφραση του τρόπου που βλέπουμε τον κόσμο.

Ο Laloux προχωράει σε μια περιοδολόγηση της οργανωσιακής κουλτούρας των κοινωνιών αντλώντας έμπνευση αρχικά από τον ψυχολόγο Wilber⁷⁵ και επιστημολογικά όσον αφορά στην εξέλιξη της συνείδησης του ανθρώπου από την Wade⁷⁶. Τα πέντε στάδια εξέλιξης αποδίδονται με διαφορετικά χρώματα Red, Amber, Orange, Green, και Teal, τα οποία και θα παρουσιάσουμε συνοπτικά στη συνέχεια.

Red - της Αγέλης Λύκων

Εν αρχή εμφανίζεται ο Homo sapiens, ο οποίος οργανώθηκε σε μικρές φυλές, ενώ, πριν από περίπου 10000 χρόνια η ανθρωπότητα άρχισε να οργανώνεται σε επικράτειες με αρχηγό. Η απομάκρυνση από τις μικρές φυλές οδήγησε στον καταμερισμό της εργασίας, μια πραγματική επανάσταση⁷⁷. Συνέπεια του καταμερισμού εργασίας είναι η εμφάνιση των πρώτων οργανισμών, που δεν είναι παρά μικροί κατακτητικοί στρατοί, οι «red» οργανισμοί, που συγκροτήθηκαν αυθόρμητα και μπορεί να τους αποδοθεί ο χαρακτηρισμός αγέλη λύκων, καθώς ήταν ακατέργαστες και συχνά βίαιες ομάδες. Αλλά αυτή ήταν και η προέλευση της αρχής της διοίκησης.

---

⁷⁴ Laloux F., (2014), «Reinventing Organizations.», NELSON PARKER, Brussels, σ. 17

⁷⁵ Wilbert K., (2001), «Theory of Everything: An Integral Vision for Business, Politics, Science and Spirituality.» Shambhala.

⁷⁶ Wade J., (1996), «Changes of mind: A holonomic theory of the evolution of consciousness.» Albany, NY, US, State University of New York Press.

⁷⁷ Harari Yuval N., (2015), «Sapiens : a brief history of humankind», Harper, New York.

Amber - του Στρατού

Γύρω στο 4000 π.Χ. στη Μεσοποταμία, η ανθρωπότητα εισήλθε στην εποχή της γεωργίας, της κρατικής γραφειοκρατίας και της οργανωμένης θρησκείας. Ψυχολογικά, αυτό το άλμα ήταν τεράστιο καθώς οι άνθρωποι εξασκήθηκαν στην αυτοπειθαρχία και στον αυτοέλεγχο, εσωτερικοποιώντας τους ισχυρούς ομαδικούς κανόνες όλων των γεωργικών κοινωνιών. Οι αγροτικές κοινωνίες χωρίζονται σε σαφώς οριοθετημένες κάστες και βασίζονται στην τάξη, τον έλεγχο και την ιεραρχία, τη στατικότητα και τη στρωματοποιημένη ιεραρχικά πυραμίδα. Μια δεύτερη σημαντική ανακάλυψη ήταν η εφεύρεση σταθερών και επαναληπτικών διεργασιών, όπως ο ετήσιος κύκλος φύτευσης, καλλιέργειας και συγκομιδής στη γεωργία.

Σήμερα, αυτό το ιεραρχικό μοντέλο που βασίζεται στις διαδικασίες, παρατηρείται σε μεγάλες γραφειοκρατικές επιχειρήσεις, σε πολλές κυβερνητικές υπηρεσίες και στις περισσότερες εκπαιδευτικές και στρατιωτικές οργανώσεις. Σε οργανώσεις τύπου Amber, η σκέψη και η εκτέλεση είναι αυστηρά διαχωρισμένες. Οι άνθρωποι στη βάση της πυραμίδας πρέπει να διδαχθούν με εντολή και έλεγχο. Στη σημερινή όμως, ταχέως μεταβαλλόμενη οικονομία βασισμένη στη γνώση, ο στατικός αυτός σχεδιασμός της διαχείρισης, από την κορυφή προς τα κάτω, έχει αποδειχθεί αναποτελεσματικός καθώς καταστρέφει το ταλέντο, τη δημιουργικότητα και την ενέργεια των περισσότερων ανθρώπων.

Orange - της Μηχανής

Ξεκινώντας από την Αναγέννηση και περνώντας από τον Διαφωτισμό και την πρόωμη Βιομηχανική Επανάσταση, εμφανίστηκε μια νέα ιδέα διαχείρισης που αντιπαρατέθηκε στον αγροτικό προκάτοχό της. Τώρα πια, ο κόσμος δεν διέπεται από απόλυτους, δοσμένους από τον Θεό κανόνες, αλλά είναι ένας πολύπλοκος μηχανισμός που μπορεί να κατανοηθεί και να αξιοποιηθεί μέσω της επιστημονικής και εμπειρικής έρευνας. Η αποτελεσματικότητα αντικαθιστά την ηθική, ως κριτήριο για τη λήψη αποφάσεων καθώς η καλύτερη απόφαση είναι αυτή που οδηγεί στην υψηλότερη ανταμοιβή. Επιτυχία και πρόοδος αλλά σύμφωνα με κοινωνικά αποδεκτούς κανόνες.

Το άλμα, κατά την Orange περίοδο, συνέπεσε με τρεις σημαντικές ανακαλύψεις της διοίκησης που μας έδωσαν τη σύγχρονη οργάνωση. Πρώτον, την έννοια της καινοτομίας, τη διαχείριση προϊόντων και το μάρκετινγκ, καθώς και τις ομάδες έργων και τις διαλειτουργικές πρωτοβουλίες. Δεύτερον ήταν η λογοδοσία, η οποία παρείχε στους ηγέτες μια εναλλακτική λύση

για να διοικούν τους ανθρώπους δίνοντάς τους στόχους, κίνητρα, ελευθερία και ανταμοιβή. Επιπλέον, εμφανίστηκε η Διοίκηση μέσω Στόχων, η Διαχείριση Ανθρώπινου Δυναμικού, και οι αξιολογήσεις. Τρίτον, εμφανίστηκε μια ριζοσπαστική αντίληψη, η αξιοκρατία, η ιδέα ότι ο καθένας θα μπορούσε να ανέλθει σε οποιαδήποτε θέση με βάση τα προσόντα και τις δεξιότητές του.

Green - της Οικογένειας

Η μεταμοντερνικότητα μας έφερε μια άλλη θέαση του κόσμου. Τώρα πια, αντιπαραβάλλεται η συνεργασία απέναντι στον ανταγωνισμό και επιδιώκεται η ισότητα, η αλληλεγγύη και η ανοχή. Ιστορικά, αυτή η προοπτική ενέπνευσε τους αγώνες για την κατάργηση της δουλείας και την ισότητα των φύλων. Σήμερα, συμβάλλει στην καταπολέμηση του ρατσισμού, της ομοφοβίας και άλλων μορφών διακρίσεων. Εδώ, συμπεριλαμβάνονται μη κερδοσκοπικοί οργανισμοί αλλά και εταιρείες όπως η Microsoft, η Sony και η Apple, που ενσωματώνουν την κοινωνική ευθύνη στον πυρήνα της αποστολής τους. Ομαδική εργασία, coaching και mentoring συμπεριλαμβάνονται στην οργανωσιακή κουλτούρα και η οικογένεια είναι το ισοδύναμο από τον κοινωνικό χώρο. Η φωνή όλων πρέπει να ακουστεί και να γίνει σεβαστή. Οι μορφωμένοι εργάτες δεν είναι πλέον τα γρανάζια μιας μηχανής και αυτό απαιτεί ενδυνάμωση και ισότιμη διαχείριση.

Όλα τα οργανωσιακά παραδείγματα που προαναφέραμε συνυπάρχουν σήμερα, όπως μια πρόχειρη ματιά γύρω μας μπορεί να καταδείξει. Αλλά πλέον, με αργό αλλά αυξανόμενο ρυθμό, η ηγεσία εξελίσσεται στο επόμενο στάδιο της συνείδησης, πέρα από το Green στάδιο που εν συντομία περιγράψαμε, καθώς ενσωματώνουν νέες συμπεριφορές, αποκτούν γρήγορα αντανακλαστικά, δεν χρειάζεται να ελέγχουν το περιβάλλον τους και εκείνους που βρίσκονται μέσα σε αυτό. Αναπτύσσουν μια ηθική αμοιβαίας εμπιστοσύνης και στηρίζουν τη λήψη αποφάσεων σε ένα εσωτερικό μέτρο ακεραιότητας. Είναι έτοιμοι για το επόμενο οργανωτικό παράδειγμα, το Teal.

Teal - του Ζωντανού Οργανισμού

Στο επόμενο στάδιο της εξέλιξης της ανθρώπινης συνείδησης και κατά συνέπεια της οργανωσιακής κουλτούρας, στην Teal περίοδο ή την περίοδο του Ζωντανού Οργανισμού, θα επικεντρωθούμε στη συνέχεια του άρθρου μας. Συνοπτικά, τα κύρια χαρακτηριστικά αυτής της περιόδου, που βρίσκονται υπό διαμόρφωση, είναι:

1. **η Αυτοδιαχείριση:** Οι οργανώσεις τύπου Teal λειτουργούν αποτελεσματικά, ακόμη και σε μεγάλη κλίμακα, με ένα σύστημα βασισμένο σε ομότιμες σχέσεις. Δημιουργούν δομές και πρακτικές στις οποίες οι άνθρωποι έχουν μεγάλη αυτονομία στον τομέα τους και είναι υπεύθυνοι για το συντονισμό με τους άλλους. Η δύναμη και ο έλεγχος είναι βαθιά ενσωματωμένα στοιχεία σε όλη τη δομή του οργανισμού, χωρίς να συνδέονται απευθείας με τις λίγες συγκεκριμένες θέσεις των ανώτερων στελεχών του.
2. **η Ολότητα.** Ενώ οι οργανώσεις τύπου Orange και Green ενθαρρύνουν τους ανθρώπους να επιδεικνύουν μόνο την αυστηρά επαγγελματική τους πλευρά, οι οργανώσεις τύπου Teal προτρέπουν τους ανθρώπους να αξιοποιήσουν την εσωτερική τους ολότητα. Δημιουργούν ένα περιβάλλον όπου οι άνθρωποι αισθάνονται ελεύθεροι να εκφράζονται πλήρως, φέρνοντας πρωτοφανή επίπεδα ενέργειας, πάθους και δημιουργικότητας στη δουλειά.
3. **ο Εξελικτικός Σκοπός.** Οι οργανισμοί τύπου Teal βασίζονται στις στρατηγικές τους σε αυτό που αισθάνονται ότι ο κόσμος ζητά από αυτούς. Ευέλικτες πρακτικές που έχουν νόημα και ανταπόκριση, αντικαθιστούν το μηχανιστικό σχεδιασμό των πλάνων, των προϋπολογισμών, των στόχων και των κινήτρων. Παραδόξως, εστιάζοντας λιγότερο στα καθαρά κέρδη και τις προσδοκίες των μετόχων, παράγουν οικονομικά αποτελέσματα που ξεπερνούν εκείνα των ανταγωνιστών.

Στη συνέχεια θα ασχοληθούμε με τις αιτίες και τις προϋποθέσεις που δημιουργούν τις συνθήκες και οδηγούν, όπως η τάση δείχνει, σε αλλαγή παραδείγματος. Συνιστώσες της αλλαγής είναι το κίνημα της κοινωνιοκρατίας και κυρίως το αδιέξοδο στις οργανωσιακές σχέσεις με το οποίο θα καταπιαστούμε αμέσως τώρα.

Η κρίση του συστήματος στη διοίκηση των οργανισμών

Στον κύκλο ζωής όλων των πραγμάτων, υπάρχουν περίοδοι αλλαγών που αφορούν μόνο στις διαδικασίες και εποχές που απαιτούν ριζοσπαστικές αλλαγές. Στον κόσμο της διοίκησης επιχειρήσεων και της ηγεσίας, ζούμε σε μια εποχή όπου η επανάσταση είναι απαραίτητη⁷⁸. Η παραδοσιακή πρακτική διαχείρισης έχει σχεδιαστεί πολύ σκόπιμα για να ελαχιστοποιήσει τη

---

⁷⁸ Goodman L., (2012), «*The End of Management.*», Management Technologies Press, New Mexico, σ. vii

συνεισφορά των εργαζομένων. Αλλά σε μια εποχή υψηλού κόστους για όλα τα ταλέντα - επαγγελματίες, ειδικευμένους ή ανειδίκευτους - καμία εταιρεία δεν μπορεί να αντέξει οικονομικά να σπαταλάει την αξία των ανθρώπων της. Οι Αμερικανοί επινόησαν τη «σύγχρονη επιστημονική διοίκηση», το θεμέλιο πάνω στο οποίο χτίστηκε όλη η σύγχρονη διοίκηση και, ενώ από τη μια πλευρά αυτό αύξησε γεωμετρικά την παραγωγικότητα, από την άλλη, κατέστησε τη μεγαλύτερη οικονομία του πλανήτη δέσμια της πρωτοπορίας της.

Από τις συνθήκες μέσα στις οποίες ο Frederick Winslow Taylor ανέπτυξε τη θεωρία του, τα πάντα έχουν αλλάξει. Ο κόσμος έχει ψηφιοποιηθεί, η παγκοσμιοποίηση έχει απλωθεί σχεδόν στο σύνολο του πλανήτη ενώ και οι οικονομίες σε συντριπτικό βαθμό υιοθετούν τους κανόνες της ελεύθερης αγοράς ή μάλλον υποκλίνονται σε αυτήν. Κατά συνέπεια, από τη σκοπιά του σχεδιασμού θα πρέπει να συνειδητοποιήσουμε ότι με τις σημερινές, πρωτόγνωρες οικονομικές συνθήκες, οι υποθέσεις, οι αρχές και οι πρακτικές της «παραδοσιακής» διαχείρισης είναι εξαιρετικά αναποτελεσματικές. Απαιτείται πνευματική, συναισθηματική και πολιτισμική ευελιξία ώστε να επαναπροσδιορίσουμε τον εαυτό μας ως επιχειρηματίες, ηγέτες, διευθυντές και εργαζόμενοι. Χρειάζεται να εντοπίσουμε τι είναι αυτό που εμποδίζει τους ανθρώπους να είναι ευτυχισμένοι και να δείχνουν αφοσίωση στη δουλειά τους. Τι είναι αυτό τελικά, που τους εμποδίζει να είναι δημιουργικοί ή τι είναι αυτό που καταστρέφει τη δημιουργικότητά τους. Η ανάγκη για μια νέα σειρά υποθέσεων, αρχών και πρακτικών της διοίκησης είναι πειστική.

Οι θεμελιώδεις αλλαγές στα ανθρώπινα συστήματα απαιτούν, ως γνωστόν, ένα ελάχιστο χρόνο προσαρμογής που κινείται μεταξύ δύο έως τριών χρόνων. Είναι το αναγκαίο διάστημα για την επεξεργασία και την ενσωμάτωση του νέου κώδικα, ενώ οι ίδιες προϋποθέσεις συντρέχουν και στις αλλαγές κουλτούρας στους οργανισμούς. Σε έναν κόσμο όμως, όπου η τεχνολογία μετρά τον χρόνο σε picoseconds, όπου σκεφτόμαστε σε «χρόνια web», τα δύο με τρία χρόνια είναι μεγάλο διάστημα. Η κουλτούρα των οργανισμών, δημόσιων και ιδιωτικών, δύσκολα μεταβάλλεται. Η αλλαγή γεννά μια αίσθηση αβεβαιότητας, καθώς και το πολύ πραγματικό ερώτημα για τους εργαζόμενους για το αν θα έχουν θέση στη νέα τάξη πραγμάτων. Η προσαρμογή είναι η αναγκαία και ικανή προϋπόθεση για να επιβιώσουν οι οργανισμοί. Το αποτέλεσμα είναι μια αλλαγή στο οικοσύστημα στο οποίο πρέπει να προσαρμοστούν τα μέλη του οργανισμού. Και ο συνολικός χρόνος προσαρμογής για την πλήρη ενσωμάτωση στον οργανισμό και την προσαρμογή στις αλλαγές δε θα είναι μικρότερος από τα δύο χρόνια.

Αυτές οι υποθέσεις, οι αρχές και οι πρακτικές που θα υιοθετηθούν, μπορούν να δημιουργήσουν πολύ διαφορετικούς τύπους εργασιακών χώρων. Ο στόχος βέβαια είναι μέσα σε αυτούς τους χώρους οι οργανισμοί να αντλούν από τους εργαζόμενους όλη την αξία τους και ταυτόχρονα οι εργαζόμενοι να αισθάνονται πολύτιμοι, να αναλαμβάνουν τις ευθύνες τους και να αντιμετωπίζονται ως «ενήλικες». Οι περισσότεροι οργανισμοί έχουν περάσει από πολλές διαδικασίες αλλαγής, από συγχωνεύσεις και ενοποιήσεις, έχουν υιοθετήσει νέα συστήματα πληροφορικής, έχουν δηλώσει νέους στόχους ή νέα συστήματα παροχής κινήτρων. Αυτές οι πρακτικές δείχνουν να έχουν αγγίξει το όριο τους και υπάρχει μια αναζήτηση για ριζικά νέους τρόπους διοίκησης. Είναι τελικά δυνατόν να δομηθούν οργανισμοί έτσι ώστε να αξιοποιούν περισσότερο το ανθρώπινο δυναμικό και ποια είναι τα χαρακτηριστικά τους;

Η ιεραρχική πυραμίδα θεωρείται ξεπερασμένη⁷⁹, αλλά τι άλλο θα μπορούσε να την αντικαταστήσει; Τι γίνεται με τη λήψη αποφάσεων; Όλοι πρέπει να λαμβάνουν σημαντικές αποφάσεις, αλλά μήπως αυτό οδηγεί στο χάος; Πώς μπορούμε να έχουμε συναντήσεις παραγωγικές και αναζωογονητικές, όπου μιλάμε από την καρδιά μας και όχι με το εγώ μας; Πώς μπορούμε να φέρουμε τον σκοπό μας στο προσκήνιο και σε κάθε δράση μας και να αποφύγουμε τον κυνισμό που συχνά εμπνέουν οι τυπικές δηλώσεις αποστολής (mission statement); Αυτό που χρειαζόμαστε δεν είναι μόνο ένα μεγάλο όραμα για ένα νέο είδος οργάνωσης. Χρειαζόμαστε συγκεκριμένες απαντήσεις σε δεκάδες πρακτικές ερωτήσεις όπως οι παραπάνω.

Στον πυρήνα αυτής της προβληματικής βρίσκεται η έννοια της ιεραρχίας και τίθεται το ερώτημα αν το βεμπεριανό μοντέλο με όλες τις προσαρμογές και εξελίξεις του, της μεταφοράς δηλαδή εντολών από πάνω προς τα κάτω είναι λειτουργικό στις σημερινές συνθήκες.

Ένας κύριος λόγος των συγκρούσεων μεταξύ των διαφόρων ομάδων εντός των οργανισμών οφείλεται στους περιορισμένους πόρους. Και ενώ αυτές οι συγκρούσεις ενώνουν τα μέλη μιας ομάδας και μειώνουν τις διαμάχες τους για την εξουσία, ταυτόχρονα, αυξάνουν τους ανταγωνισμούς και τις εντάσεις μεταξύ των διαφορετικών ομάδων, σύμφωνα με τη θεωρία της διάχυσης των συγκρούσεων⁸⁰. Από την άλλη μεριά, η διαφορετική ιεραρχική δομή στο εσωτερικό

---

⁷⁹ Laloux F., (2014), «*Reinventing Organizations.*», NELSON PARKER, Brussels.

⁸⁰ Bunderen L. V., Leura Greer L. & Van Knippenberg D., (2017), « When Inter-Team Conflict Spirals Into Intra-Team Power Struggles: The Pivotal Role of Team Power Structures.», *Academy of Management Journal*.

των ομάδων αποτελεί έναν παράγοντα ενίσχυσης των διαφορετικών απόψεων και των συγκρουσιακών συμπεριφορών. Αλλά, σύμφωνα πάντα με τους Bunderen κ. ά. η διαμάχη για τους πόρους μεταξύ των ομάδων εντός του οργανισμού επηρεάζει κυρίως τις ιεραρχικά δομημένες ομάδες και όχι τις ομότιμες.

Μία από τις πιο διαδεδομένες φράσεις του Weber πάνω στις μελέτες του για τους οργανισμούς είναι ο «σιδερένιος κλωβός»⁸¹. Η μεταφορά αυτή, του σιδερένιου κλωβού, γίνεται όλο και περισσότερο αποδεκτό ότι δεν καλύπτει τις σύγχρονες οργανωσιακές σπουδές. Έχει προταθεί δε, ότι ο κλωβός θα πρέπει να σχεδιαστεί περισσότερο διαφανής, αλλά ακόμα άκαμπος, ως γυάλινος κλωβός⁸² ή ότι πρέπει να μετασχηματιστεί σε ένα πνευματικό κλουβί⁸³, ίσως ακόμη και βελούδινο ή από καουτσούκ: ο βελούδινος κλωβός υπόσχεται στους ανθρώπους την εκπλήρωση των ονείρων τους, ενώ το ελαστικό μπορεί να «τεντωθεί για να επιτρέψει τον κατάλληλο τρόπο διαφυγής»⁸⁴.

Ξεπερνώντας τα παραπάνω σχήματα, ο Bauman⁸⁵ υιοθετεί την έννοια της ρευστότητας, όπου συζητείται η άνοδος του ρευστού κεφαλαίου, δηλαδή η ελεύθερη κυκλοφορία του κεφαλαίου και του χρήματος. Δεδομένου ότι το ρευστό κεφάλαιο κινείται προς όλες τις κατευθύνσεις, η εργασία αποκτά μεγαλύτερη ευελιξία σε σχέση με τις απρόβλεπτες δυνάμεις της αγοράς. Αυτές οι συνθήκες οδήγησαν στην αναμόρφωση της νεωτερικότητας και στην σταδιακή εξαφάνιση των βασικών και στέρεων χαρακτηριστικών της. Για τον Bauman «η παροδικότητα έχει αντικαταστήσει την ανθεκτικότητα στην κορυφή του πίνακα των αξιών. Αυτό που αποτιμάται σήμερα (τόσο από επιλογή όσο και από αναγκαιότητα) είναι η δυνατότητα να βρίσκεσαι σε κίνηση, να ταξιδεύεις χωρίς προγραμματισμό και χωρίς αποσκευές. Η ισχύς αποτιμάται με την ταχύτητα με την οποία μπορούμε να αποδράσουμε από τις υποχρεώσεις μας. Οποιος επιταχύνει κερδίζει, όποιος παραμένει στη θέση του, χάνει»⁸⁶. «Στην καταναλωτική κοινωνία, η μεταβατικότητα ευνοεί την καινοτομία, την αναζήτηση για νέα πράγματα που τυγχάνουν

---

⁸¹ Clegg S. R. & Lounsbury M., (2009), « Sintering the iron cage.», στο P. S. Adler (Επιμ.), «*The relevance of the classics for organization theory*», Oxford University Press, Oxford, σ.σ. 118-145.

⁸² Gabriel Y., (2005), « Glass cages and glass palaces: Images of organization in image-conscious times.» *Organization*, 12(1), 9–27. doi: <https://doi.org/10.1177/1350508405048574> , [πρόσβαση 10-06-2018].

⁸³ Courpasson D., (2000), « Managerial strategies of domination: Power in soft bureaucracies.», *Organization Studies*, 21(1), σ.σ. 141–161.

⁸⁴ Ritzer G., (1996), «*The McDonaldisation of society.*» Thousands Oaks: Pine Forge Press/Sage, σ. 177.

⁸⁵ Bauman Z., (1998), «*Globalization: The human consequences.*» , Polity, Cambridge.

⁸⁶ Bauman Z. & Tester K., (2001), « *Conversations with Zygmunt Bauman.*», Polity press, Cambridge, σ. 95.

θαυμασμού, που καταναλώνονται και εξαντλούνται, δεδομένης της αφθονίας επιλογών του καταναλωτή»⁸⁷.

Σε μια περισσότερο ψυχολογική προσέγγιση της σημερινής κοινωνίας σε συνάρτηση με τη λειτουργία της οικονομίας, η Lindner⁸⁸ θέτει με σαφήνεια το καίριο ερώτημα αν θα επιλέξουμε ανάμεσα στην αξιοπρέπεια ή στον εξευτελισμό της ανθρώπινης προσωπικότητας και εστιάζει σε πέντε προβληματικές που οφείλονται στον τρόπο που λειτουργεί η σύγχρονη οικονομία. Αυτές είναι: α) η σπάνη και η περιβαλλοντική υποβάθμιση που καθίστανται συστημικές, β) η δυσπιστία που διαχέεται παντού, γ) η κατάχρηση που καθίσταται το μέσο για να επιτυγχάνονται οι σκοποί, δ) ο φόβος που συντρίβει και εξουθενώνει, ε) οι λάθος επιλογές που περιθωριοποιούν τις σημαντικές επιλογές και τέλος, στ) οι ψυχές μας που πληγώνονται από το μοντέλο του Homo economicus. Αντιπροτείνει δε, τη δημιουργία μιας ολοκληρωμένης στρατηγικής για την αξιοπρέπεια, τον εξανθρωπισμό της παγκοσμιοποίησης την εξισορρόπηση και τέλος, τη συμμετοχή πολλών περισσότερων φωνών στη λήψη αποφάσεων με σαφείς κατευθύνσεις.

Παρατηρούμε λοιπόν, ότι μέσα σ' αυτό το ρευστό περιβάλλον της μετανεωτερικότητας, όπου οι μηχανισμοί διοίκησης, το ασταθές εργασιακό περιβάλλον και οι απαιτήσεις για μεγαλύτερη αποδοτικότητα και παραγωγικότητα συνθλίβουν την ανθρώπινη υπόσταση, έχουμε οδηγηθεί σε ένα αδιέξοδο και σε ένα τέλμα, αλλά ταυτόχρονα προβάλλονται θέσεις και προτάσεις για άμβλυνση των ιεραρχικών δομών και μεγαλύτερη συμμετοχή των εργαζομένων στη λήψη αποφάσεων. Οι εξουσιαστικές δομές και οι μορφές συνεργασίας μέσα στις επιχειρήσεις και τους οργανισμούς είναι πλέον φανερό ότι έχουν αρνητικές συνέπειες στους ίδιους τους οργανισμούς. Οι εργαζόμενοι νιώθουν μικρότερη ικανοποίηση από το περιβάλλον εργασίας, ενώ η δημιουργικότητα δε βρίσκει το κατάλληλο έδαφος για να ξεδιπλωθεί. Όλοι οι παραπάνω λόγοι που ακροθιγώς αναπτύξαμε, μας οδηγούν στο συμπέρασμα ότι είμαστε στο πέρασμα σε μια νέα εποχή για τη διοίκηση των οργανισμών, στην εποχή του Teal μανάτζμεντ. Μια ειδική έκφραση της οργανωσιακής δομής στην Teal εποχή είναι το μοντέλο Sociocracy (Κοινωνιοκρατία) το οποίο θα συζητήσουμε στην επόμενη ενότητα.

---

⁸⁷ Bauman Z., (2000), « Liquid modernity. », Polity Press, Cambridge, UK, σ. 89.

⁸⁸ Lindner E., (2012), « A Dignity Economy: Creating an Economy that Serves Human Dignity and Preserves Our Planet. », Dignity Press, σ. 77

Κοινωνιοκρατία (Sociocracy)

Σύμφωνα με τον Federick Laloux, οι Teal οργανισμοί μετακινούνται από εξωτερικά σε εσωτερικά κριτήρια στη λήψη αποφάσεων, δεν έχουν περιγραφή των θέσεων εργασίας - μια αξία που είναι εγγενής σε εξωγενή κίνητρα- υπογραμμίζουν την εσωτερική δικαιοσύνη, δεν χρειάζεται τα πάντα να ποσοτικοποιηθούν για να κριθεί αν μια πορεία είναι σωστή, επιδιώκεται αποκεντρωμένη εξουσία, ενώ αφετηρία και προϋπόθεση είναι ότι οι άνθρωποι έχουν υπερηφάνεια, θέλουν να κάνουν καλή δουλειά και να βλέπουν τα κέρδη ως παράγωγο μιας καλά εκτελεσμένης εργασίας⁸⁹.

Η ετυμολογία της λέξης «κοινωνιοκρατία (sociocracy)» προέρχεται από τη λατινική λέξη socius που σημαίνει σύντροφος ή συνάδελφος και από το cratia που αναφέρεται στην κυρίαρχη τάξη, όπως η αριστοκρατία, η πλουτοκρατία ή η δημοκρατία⁹⁰. Η έννοια της «κοινωνιοκρατίας» είναι δημιούργημα του Γάλλου φιλόσοφου Auguste Comte, σε παραλληλία με τον όρο κοινωνιολογία, την επιστήμη που μελετά τον τρόπο με τον οποίο οι άνθρωποι οργανώνονται σε κοινωνικά συστήματα. Ο Comte⁹¹ πίστευε ότι μια κυβέρνηση με επικεφαλής κοινωνιολόγους θα μπορούσε να εφαρμόζει επιστημονικές μεθόδους για να καλύπτει τις ανάγκες όλων των ανθρώπων και όχι μόνον της κυρίαρχης τάξης. Ο Ward^{92 93} επέκτεινε την έννοια της κοινωνιοκρατίας, καθώς υποστήριξε ότι μια κοινωνία υψηλού μορφωτικού επιπέδου ήταν απαραίτητη για την αποτελεσματική διακυβέρνηση μιας χώρας και προέβλεψε ότι σε κάποια χρονική στιγμή ο συναισθηματικός και κομματικός χαρακτήρας της σύγχρονης πολιτικής θα αντικατασταθεί από μια πιο αποτελεσματική, ψυχραιμη και επιστημονική συζήτηση των θεμάτων και προβλημάτων. Η δημοκρατία τελικά θα εξελιχθεί σε μια πιο προηγμένη μορφή διακυβέρνησης, την κοινωνιοκρατία.

---

⁸⁹ Laloux F., (2014), « Reinventing Organizations.», NELSON PARKER, Brussels, σ.σ.46, 94, 135,172.

⁹⁰ Oxford English Dictionary, www.oed.com , [πρόσβαση 16-06-2018].

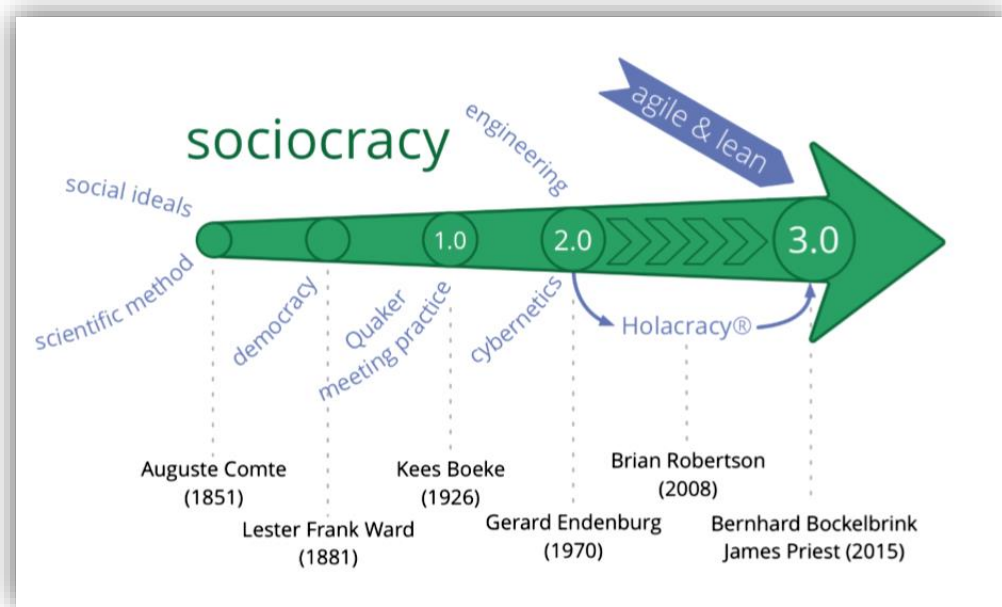
⁹¹ Comte A., (1896), « *The Positive Philosophy of Auguste Comte.*», (H. Martineau, Μεταφρ.), Bell & Sons, London.

⁹² Ward L. F., (1883), « Dynamic sociology, or Applied social science, as based upon stational sociology and the less complex sciences.»

⁹³ Ward L. F., (1893), « *The Psychic Factors of Civilization.*», Ginn, Boston.

Το γράφημα που ακολουθεί μας προσφέρει μια πυκνή αλλά σαφή εικόνα της χρονικής εξέλιξης της κοινωνιοκρατίας, από τον Auguste Comte, στον Ward, στον Boeke, στον Endenburg, στον Robertson, έως τον πλέον πρόσφατο, τον Bockelbrink.

Γράφημα 1: Η εξελικτική πορεία της κοινωνιοκρατίας

Ο Endenburg⁹⁴, ο οποίος εμπνέεται από τον Boeke, με το βιβλίο του «*Sociocracy: The organization of decision-making : "no objection" as the principle of sociocracy*» θέτει τις βασικές αρχές του συστήματος Sociocracy, το οποίο αισίως, έχει φθάσει στην έκδοση 3.0 (Sociocracy 3.0).

Το κοινωνιοκρατικό τοπίο

Η Κοινωνιοκρατία στη σύγχρονη μορφή της, όπως διατυπώθηκε από τον Gerard Endenburg στη δεκαετία του '80, διαμορφώθηκε από τρεις μεγάλες ιδέες:

- την **Ισοδυναμία**: ο Endenburg ήταν φοιτητής σε ένα σχολείο που λειτουργούσε με τις αρχές των Quaker, όπου βίωσε το πώς είναι όταν λαμβάνονται υπόψη οι ανάγκες του καθενός.

⁹⁴ Endenburg G., (1988), « Sociocracy: The organization of decision-making: "no objection" as the principle of sociocracy. », Stichting Sociocratisch Centrum , Rotterdam.

- τα **Συστήματα διαβίωσης**: οι ένθετοι κύκλοι οργανώνονται όπως οι κλασματομορφικές επαναλήψεις στη φύση (fractals patterns), μέσω αλληλολεξαρτόμενων ημιαυτόνομων συστημάτων.
- την **Κυβερνητική**: ο Enderburg, ως ηλεκτρολόγος μηχανικός, αντιλήφθηκε ότι η ανατροφοδότηση είναι απαραίτητη για την κατανόηση της αλληλεπίδρασης μας με το περιβάλλον, για τον αντίκτυπο των δράσεων μας και τη δυνατότητα βελτίωσης.

Η εμπειρία της Κοινωνιοκρατίας

Η Κοινωνιοκρατία είναι σχεδόν αόρατη επειδή η καλή διακυβέρνηση είναι σιωπηρή. Σε ένα διοικητικό σχήμα που λειτουργεί με τις αρχές της Κοινωνιοκρατίας και όπου αντί της ιεραρχικής δομής οργανώνουμε κύκλους που υπηρετούν συγκεκριμένους σκοπούς, καθήκοντα και υποχρεώσεις, μπορούμε να δούμε τη ροή αλλά δύσκολα θα αντιληφθούμε τις πηγές προέλευσης αυτής τη ροής. Στις συναντήσεις των εργαζομένων, υπό την προϋπόθεση ότι είναι καλά οργανωμένες, δύσκολα θα εντοπίσουμε ένα συγκεκριμένο είδος διακυβέρνησης. Σκοπός είναι να συνδεθούν οι άνθρωποι μεταξύ τους και να φροντίσουν ώστε να φέρουν σε πέρας αυτό που πρέπει να γίνει. Η προσοχή πρέπει να εστιάζει στα καθήκοντα και στην αλληλοβοήθεια.

Ένα πράγμα που μπορεί να παρατηρήσουμε σε μια κοινωνιοκρατική συνάντηση (meeting) είναι ότι οι άνθρωποι μιλούν με κυκλική ροή, όχι κατά βούληση αλλά διατηρώντας μια τάξη και σειρά, ο ένας μετά τον άλλον. Τελικά, η ομάδα με το πέρασμα του χρόνου αποκτά μια εμπειρία ροής της συζήτησης, γεγονός που οδηγεί στη λήψη καλών αποφάσεων.

Οι Αξίες της Κοινωνιοκρατίας

Η Κοινωνιοκρατία⁹⁵ αναπτύχθηκε στη δεκαετία του '80 και από τότε εξαπλώθηκε σε όλες τις ηπείρους. Είναι πλέον ένα παγκόσμιο κίνημα με ισχυρή παρουσία στην πατρίδα του στις Κάτω Χώρες, αλλά και σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες, τις ΗΠΑ, τη Νότια Αμερική, την Ινδία, την Αυστραλία, την Αφρική και την Ασία. Στη συνέχεια θα προσδιορίσουμε τις αξίες και τις αρχές της κοινωνιοκρατίας και θα περιγράψουμε εν συντομία το τοπίο του σημερινού κοινωνιοκρατικού κινήματος.

⁹⁵ <https://sociocracy30.org> , [πρόσβαση 16-06-2018].

Βάση της κοινωνιοκρατίας αποτελούν δύο οικουμενικές για τους αυτοοργανωμένους οργανισμούς αξίες:

1. **Αποτελεσματικότητα:** συμμετέχουμε σε οργανισμούς με την ελπίδα ότι θα είναι αποτελεσματικοί στην επίτευξη του στόχου τους (σκοπός).
2. **Ανήκουμε:** συνεργαζόμαστε με οργανισμούς για να συνδεθούμε με τους άλλους επειδή είμαστε μέρος ενός μεγαλύτερου συνόλου.

και ένα ιδιαίτερο χαρακτηριστικό:

3. **Ισοδυναμία.** Η φωνή του καθενός έχει την ίδια αξία και αποφασίζουμε συλλογικά πώς να υποστηρίξουμε τις ανάγκες που προκύπτουν.

Αυτό δεν σημαίνει ότι όλοι αποφασίζουν τα πάντα μαζί, και ούτε ότι οι ανάγκες όλων θα ικανοποιούνται πάντοτε. Σημαίνει ότι οι ανάγκες θα ακουστούν και θα ληφθούν υπόψη. Αλλά οι ανάγκες των επενδυτών έχουν την ίδια αξία με αυτές των εργαζομένων. Οι ανάγκες του ιδιοκτήτη μιας επιχείρησης έχουν την ίδια αξία με τις ανάγκες του Διευθύνοντος Συμβούλου. Όλοι είναι ίσοι, αν και όλοι έχουν διαφορετικούς ρόλους στο συνολικό σύστημα. Κανείς δεν μπορεί να αγνοηθεί ή να παραμεριστεί.

Οι Αρχές της Κοινωνιοκρατίας

Η Κοινωνιοκρατία είναι ένα σύνολο αρχών σχεδιασμού που ενσωματώνουν την ισοδυναμία σε όλους τους τομείς ενός οργανισμού, όπως για παράδειγμα:

- Πώς διαρθρώνουμε το έργο

Η εξουσία κατανέμεται στο κατά το δυνατόν πιο «αποκεντρωμένο» επίπεδο και η διαχείρισή της γίνεται από κύκλους (οργανωτική μονάδα ή ομάδα) οι οποίοι «κατέχουν» περιοχές αυτής της εξουσίας. Υπάρχει σαφήνεια σχετικά με τον σκοπό και τον τομέα της εξουσίας κάθε κύκλου, που δίνει σε κάθε κύκλο εργαζομένων την ελευθερία να διαμορφώσει το άμεσο περιβάλλον της εργασίας του. Οποιοιδήποτε δύο σχετιζόμενοι κύκλοι είναι διπλής σύνδεσης, δηλαδή υπάρχουν δύο άτομα που είναι πλήρη μέλη και των

δύο κύκλων, έτσι ώστε οι πληροφορίες να μπορούν να ρέουν και τα μέρη να γίνονται ένα σύνολο. Αυτό διατηρεί την ισοδυναμία σε πολυεπίπεδες και πολύπλοκες οργανώσεις.

- Πώς μαθαίνουμε και πώς εξελισσόμαστε

Η μάθηση ενσωματώνεται με τη χρήση διάφορων εργαλείων που παρέχουν ένα περιβάλλον πλούσιο σε επανατροφοδότηση και δυνατότητα άμεσης ανταπόκρισης (ανοιχτές εκλογές, αξιολογήσεις συνεδριάσεων, βελτίωση ρόλων, ανασκόπηση πολιτικής).

- Πώς παίρνουμε αποφάσεις

Οι αποφάσεις χάραξης πολιτικής γίνονται με συγκατάθεση. Μια απόφαση λαμβάνεται όταν κανείς στον κύκλο δεν έχει αντίρρηση. Η συναίνεση είναι ο στυλοβάτης της κοινωνιοκρατίας, ένα ακόμα δείγμα ενσωμάτωσης της ισοδυναμίας. Όποιος ανήκει σε έναν εργασιακό κύκλο μπορεί να εκφράσει τις θέσεις του και τις ανάγκες του στη διαδικασία χάραξης πολιτικής, είτε με προτάσεις, είτε με αντιρρήσεις πάνω σε προτάσεις. Με αυτόν τον τρόπο, οι ανάγκες των εργαζομένων μπορούν να ακουστούν και να διευθετηθούν τοπικά και με ευέλικτο τρόπο. Οι ρόλοι μπορούν να καθοριστούν και να λειτουργούν με κοινή συμφωνία, παρέχοντας στα άτομα την ελευθερία να δρουν με γρήγορο και αυτοματοποιημένο τρόπο.

Χάρη σε αυτές τις αρχές και την αλληλεπίδρασή τους, η Κοινωνιοκρατία έχει την ευελιξία ενός οργανισμού βασισμένου σε ρόλους, που μοιράζεται την αίσθηση του «μαζί» και του «ανήκειν» γύρω από μια ομάδα ομοτίμων. Όλη η συνεργασία βασίζεται στις σχέσεις και οι σχέσεις υποστηρίζονται από μικρές ομάδες που λειτουργούν με συνέχεια και εμπιστοσύνη.

Συμπεράσματα

Συμπερασματικά, στο παρόν άρθρο επιχειρήσαμε να πραγματευτούμε δύο ερωτήματα που σχετίζονται με το μάνατζμεντ. Το πρώτο ερώτημα ήταν αν το παραδοσιακό μάνατζμεντ έχει ολοκληρώσει τον κύκλο του και βρισκόμαστε σε διαδικασία αλλαγής παραδείγματος. Για να το τεκμηριώσουμε δανειστήκαμε στοιχεία κυρίως από τις μελέτες σχετικά με την αλλαγή σταδίων στην ανθρώπινη συνείδηση και την αντίστοιχη μετάβαση οργανωσιακής κουλτούρας. Στο δεύτερο

μέρος του άρθρου, αναδείξαμε ένα σχετικά νέο, πρωτοποριακό και «πειραματικό» μοντέλο μάνατζμεντ, το Sociocracy, του οποίου περιγράψαμε τα βασικά χαρακτηριστικά και τα οποία θεωρούμε ότι το κατατάσσουν στη νέα εποχή οργανωσιακής κουλτούρας, την Teal εποχή. Είναι βέβαιο ότι στη φάση αλλαγής παραδείγματος κανένα συμπέρασμα δεν μπορεί να διατυπωθεί με βεβαιότητα. Ελπίζουμε όμως να συνεισφέραμε με ικανοποιητικό τρόπο και επιστημονική επάρκεια στην πραγμάτευση ενός ενδιαφέροντος επιστημονικού θέματος.

Αναφορές

- Barke, R. J. (1993). Tightening the Iron Cage: Concertive Control in Self-Managing Teams. *Administrative Science Quarterly*, 38(3), 408-437. doi:10.2307/2393374
- Bartlett, C. A., & Ghoshal, S. (1998). *Managing Across Borders: The Transnational Solution*. Harvard Business School Pr. doi:10.2307/258620.
- Bauman, Z. (1998). *Globalization: The human consequences*. Cambridge: Polity.
- Bauman, Z. (2000). *Liquid modernity*. Cambridge, UK:: Polity Press.
- Bauman, Z., & Tester, K. (2001). *Conversations with Zygmunt Bauman*. Cambridge: Polity press.
- Bunderen, L. V., Leura Greer, L., & Van Knippenberg, D. (2017). When Inter-Team Conflict Spirals Into Intra-Team Power Struggles: The Pivotal Role of Team Power Structures. *Academy of Management Journal*.
- Clegg, S. R., & Lounsbury, M. (2009). Sintering the iron cage. Στο P. S. Adler (Επιμ.), *The relevance of the classics for organization theory* (σσ. 118-145). Oxford: Oxford University Press.
- Comte, A. (1896). *The Positive Philosophy of Auguste Comte*. (H. Martineau, Μεταφρ.) London: Bell & Sons.
- Courpasson, D. (2000). Managerial strategies of domination: Power in soft bureaucracies. *Organization Studies*, 21(1), 141–161.
- Drucker, P. (1974). *Drucker Management*. Allied Publishers.

- Endenburg, G. &. (1988). *Sociocracy: The organization of decision-making : "no objection" as the principle of sociocracy*. Rotterdam: Stichting Sociocratisch Centrum.
- Gabriel, Y. (2005). Glass cages and glass palaces: Images of organization in image-conscious times. *Organization*, 12(1), 9–27. doi:<https://doi.org/10.1177/1350508405048574>
- Goodman, L. (2012). *The End of Management*. New Mexico: Management Technologies Press.
- Hamel, G. (2007). *The Future of Management*. Mass: Harvard Business School Press.
- Laloux, F. (2014). *Reinventing Organizations*. Brussels: NELSON PARKER.
- Lindner, E. (2012). *A Dignity Economy: Creating an Economy that Serves Human Dignity and and Preserves Our Planet*. Dignity Press.
- Peters, T. (1982). *In search of excellence : lessons from America's best-run companies*. New York: Harper & Row.
- Ritzer, G. (1996). *The McDonaldization of society*. Thousands Oaks: Pine Forge Press/Sage.
- Wade, J. (1996). *Changes of mind: A holonomic theory of the evolution of consciousness* . Albany, NY, US: State University of New York Press.
- Ward, L. F. (1883). *Dynamic sociology, or Applied social science, as based upon statical sociology and the less complex sciences*.
- Ward, L. F. (1893). *The Psychic Factors of Civilization*. Boston: Ginn.
- Wilbert, K. (2001). *Theory of Everything: An Integral Vision for Business, Politics, Science and Spirituality*. Boston, MA, US: Shambhala Publications.

Η ΔΙΑΝΕΜΗΤΙΚΗ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗ ΚΑΙ ΤΟΝ JOHN RAWLS ΚΑΙ Η ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΗΣ ΣΤΟΝ 21^Ο ΑΙΩΝΑ⁹⁶

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΑ ΜΠΑΡΔΑΚΑ

Υποψήφια Διδάκτωρ

Περίληψη

Στην ελληνική φιλοσοφία η έννοια της δικαιοσύνης έτυχε ιδιαίτερης προσοχής και αποτέλεσε αντικείμενο χιλιάδων ετών ανθρώπινης διανοητικής αναζήτησης. Ένας από τους λόγους αυτής της αναζήτησης είναι και η ανάγκη να εξασφαλιστούν οι υλικές συνθήκες διαβίωσης του ανθρώπου, σε συνδυασμό με τις κοινωνικές, οικονομικές, πολιτικές και πολιτιστικές συντεταγμένες που ορίζουν το βίο του. Στην εποχή μας, η διανεμητική δικαιοσύνη, όπως αυτή αναπτύχθηκε αρχικά από τον Αριστοτέλη και πρόσφατα από πολλούς πολιτικούς φιλοσόφους, αναβιώνει δυναμικά με θετικό πνεύμα ως κοινωνική δικαιοσύνη. Έτσι, από τις αρχές της δεκαετίας του '70, με τη δημοσίευση της *Θεωρίας της Δικαιοσύνης* του πολιτικού φιλοσόφου John Rawls, η διανεμητική δικαιοσύνη έγινε επίκεντρο των φιλοσοφικών συζητήσεων στο πλαίσιο των ανθρωπίνων δικαιωμάτων.

Με την παρούσα εργασία επιχειρείται η παρουσίαση της αντίληψης για τη διανεμητική δικαιοσύνη στο έργο του Αριστοτέλη και του John Rawls, καθώς και η ανάδειξη της σημασίας της στον 21^ο αιώνα.

ΛΕΞΕΙΣ – ΚΛΕΙΔΙΑ: Αριστοτέλης, John Rawls, διανεμητική δικαιοσύνη, αξιοπρεπής διαβίωση.

I. Η διανεμητική δικαιοσύνη κατά τον Αριστοτέλη

Σε όλη την αρχαία ελληνική φιλοσοφία και πολιτειολογία η δικαιοσύνη αποτελεί κορυφαία και δεσπόζουσα αρετή. Ο Αριστοτέλης πραγματεύεται τη δικαιοσύνη ως ηθική αρετή στο Ε'

---

⁹⁶ Το κείμενο αυτό έχει αφητηρία ομότιτλη εισήγηση, η οποία έγινε στο πλαίσιο του επιστημονικού συμποσίου για τον Αριστοτέλη, με θέμα «Ο Αριστοτέλης σήμερα: Κράτος, Δίκαιο, Οικονομία, Πολιτική», που διοργάνωσε το Τμήμα Δημόσιας Διοίκησης του Παντείου Πανεπιστημίου Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, στις 15.12.2016. Μετά τον εμπλουτισμό του, δημοσιεύεται με αφορμή τη συμπλήρωση 100 ετών από τη γέννηση του μεγάλου Αμερικανού πολιτικού φιλοσόφου του 20^{ου} αιώνα John Rawls (1921-2002).

Βιβλίο των *Ηθικών Νικομαχείων* και ως πολιτικό θεσμό στα *Πολιτικά* Γ', Δ και Ε.⁹⁷ Διάφορες αναπτύξεις ή εκφράσεις συναντώνται στη *Ρητορική*, αλλά και σε άλλα έργα του. Κατά τον Κων/νο Δεσποτόπουλο,⁹⁸ ο Αριστοτέλης, ακολουθώντας την παράδοση του Πλάτωνα, ο οποίος αφιέρωσε το έργο του *Πολιτεία* στη δικαιοσύνη, είχε συγγράψει έργο ειδικό με τίτλο «*Περί δικαιοσύνης*», όταν ήταν ακόμη τριάντα πέντε έως τριάντα οκτώ ετών, το οποίο όμως δεν έχει διασωθεί.

Για τη μελέτη της έννοιας της δικαιοσύνης στην παρούσα εργασία αφετηριακό σημείο αποτελεί η πρακτική φιλοσοφία του Αριστοτέλη και συγκεκριμένα τα κλασσικά χωρία των *Ηθικών Νικομαχείων*, στα οποία ο Αριστοτέλης επισημαίνει ότι η δικαιοσύνη εντάσσεται στο σύστημα των ηθικών αξιών, οι οποίες έχουν όλες ως κοινό στοιχείο την αρχή της μεσότητας: «*το δίκαιον μέσον τι αν είη*»,⁹⁹ «*η δικαιοσύνη μεσότης τις αν είη υπεροχής και ελλείψεως και πολλού και ολίγου, ο τε γαρ άδικος τω αδικείν πλείον έχει, και ο αδικούμενος δε τω αδικείσθαι έλαττον, το δε γε μέσον τούτων δίκαιον εστί*»,¹⁰⁰ «*και μέσον το δίκαιο τούτ' εστί του παρά το ανάλογον, το γαρ ανάλογον μέσον, το δε δίκαιον ανάλογον*»¹⁰¹ και «*μέσον άρα τι το δίκαιον, είπερ και ο δικαστής... και ζητούσι δικαστήν μέσον*». ¹⁰² Επιπλέον, ο Αριστοτέλης ταυτίζει το δίκαιον με το ίσον: «*Ει ουν το άδικον άνισον, το δίκαιον ίσον, όπερ και άνευ λόγου δοκεί πάσιν*». ¹⁰³ Για το λόγο αυτό, στη σύγχρονη βιβλιογραφία πάντα συμβαίνει, ταυτόχρονα με την αναφορά στην έννοια της δικαιοσύνης, να γίνεται αναφορά και στην ισότητα, είτε σε συνάρτηση με αυτή,¹⁰⁴ είτε εναλλακτικά.¹⁰⁵ Ο Αριστοτέλης, ως μαθητής του Πλάτωνα ο οποίος εννοεί τη δικαιοσύνη ως αρετή συνυφασμένη με την εσωτερική άρθρωση και ευκοσμία της ψυχής του ανθρώπου και ρυθμιστική της όλης συμπεριφοράς του,¹⁰⁶ δίδει στη δικαιοσύνη μία πρώτη έννοια σύστοιχη προς την *όλην αρετήν*, δηλαδή προς τη συνολική ηθική αρετή: «*η ...κατά την όλην αρετήν τεταγμένη δικαιοσύνη*»,¹⁰⁷ αλλά διαφορίζεται από τον Πλάτωνα, παρουσιάζοντας ως αναγκαίο στοιχείο της

⁹⁷ Αριστοτέλους, *Πολιτικά*, Γ' 12 1282b14 - 1284a4, Δ' Π 1295a 25 - 1297a13, Ε' 1303a25 - 1302a8.

⁹⁸ Κων/νου Δεσποτόπουλου, «Δικαιοσύνη και Ισότης κατά Πλάτωνα και Αριστοτέλη», στο: Κ. Boudouris (ed.), *Περί δικαιοσύνης*, Εκδόσεις Ελληνική Φιλοσοφική Εταιρεία, Αθήνα 1989, σελ. 142.

⁹⁹ Αριστοτέλους, *Ηθικά Νικομάχεια*, 1131a 15-16.

¹⁰⁰ Αριστοτέλους, *Μεγάλα Ηθικά*, 1193b 25-29.

¹⁰¹ Αριστοτέλους, *Ηθικά Νικομάχεια*, 1131b 13-15.

¹⁰² Ε.α., 1131a 24-29.

¹⁰³ Αριστοτέλους, *Ηθικά Νικομάχεια*, 1131a 13-14.

¹⁰⁴ Βλέπε Gregory Vlastos, «Justice and Equality», στον τόμο του Jeremy Waldron (ed), *Theories of Rights*, Oxford University Press 1984, σελ. 41-76.

¹⁰⁵ Βλέπε Antony Flew, «Equality or Justice», στον τόμο *Midwest Studies in Philosophy* Vol. III Studies in Ethical Theory, University of Minnesota Press, Minneapolis 1978, σελ. 176-194.

¹⁰⁶ Πλάτωνος, *Πολιτεία*, 443c-e.

¹⁰⁷ Αριστοτέλους, *Ηθικά Νικομάχεια*, 1130b18-19.

δικαιοσύνης το *προς έτερον* ή την *χρήσιν προς άλλον*, κάτι το οποίο είναι απλώς ενδεχόμενο και παρεπόμενο στον εκφρασμένο στην *Πολιτεία* πλατωνικό ορισμό. Έτσι, εκφραστικά της βασικής έννοιας της δικαιοσύνης κατά τον Αριστοτέλη είναι τρία χωρία στα Ηθικά Νικομάχεια: «*αύτη μεν ουν η δικαιοσύνη αρετή μεν εστί τελεία, αλλ' ουχ απλώς, αλλά προς έτερον... και παροιμαζόμενοι φαμεν: εν δε δικαιοσύνη συλλήβδην πάσ' αρετή 'στιν*»,¹⁰⁸ «*τι δε διαφέρει η αρετή και η δικαιοσύνη αύτη, δήλον εκ των ειρημένων, έστι μεν γαρ η αυτή, το δ' είναι ου το αυτό, αλλ' η μεν προς έτερον, δικαιοσύνη, ή δε τοιάδε έξις απλώς, αρετή ... της όλης αρετής ούσα χρήσις προς άλλον*»,¹⁰⁹ και «*αύτη μεν ουν η δικαιοσύνη ου μέρος αρετής, αλλ' όλη αρετή εστί*»,¹¹⁰ καθώς και ένα χωρίο στα *Πολιτικά*: «*κοινωνικήν γαρ αρετήν είναι φαμεν την δικαιοσύνην*». ¹¹¹ Δηλαδή, ο Αριστοτέλης μας λέγει ότι η δικαιοσύνη δεν είναι μόνο η ύψιστη αρετή, αλλά ότι σε αυτή συσσωρεύεται ολόκληρη η αρετή, περαιτέρω δε διακρίνει τη δικαιοσύνη, κατά την ουσία της, σε υποκειμενική αρετή, η οποία χαρακτηρίζεται από την έξη εσωτερικών επιλογών της βούλησης, με μέτρο την αρχή της μεσότητας και σε αντικειμενική ιδέα, η οποία έχει την έννοια της μεσότητας προς έτερον.

Στη συνέχεια, ο Αριστοτέλης, κατά τη θεώρηση της δικαιοσύνης πάντοτε ως αρετή *προς έτερον*, διακρίνει δύο είδη της: την *όλην δικαιοσύνην* (στα λατινικά *justitia totalis*)¹¹² και την *εν μέρει δικαιοσύνην* (στα λατινικά *justitia particularis*),¹¹³ η οποία χαρακτηρίζεται ρητά ως *μέρος της «κατά την όλην αρετήν ...δικαιοσύνης»*.¹¹⁴ Η αντίστοιχη αξία της *όλης δικαιοσύνης* παρουσιάζει το *δίκαιον* ως *νόμιμον*, χωρίς καμία αναφορά στην ισότητα, αφού τα νόμιμα ενέχουν απλώς συμμόρφωση προς τα ηθικά πρότυπα συμπεριφοράς και αποφυγή της συμπεριφοράς που υπαγορεύεται από ακολασία, είτε δειλία, είτε ανελευθερία, είτε οργή.¹¹⁵ Ως αντίστοιχη, όμως, αξία της *εν μέρει δικαιοσύνης* είναι κατά τον Αριστοτέλη το *δίκαιον ως ίσον*.¹¹⁶ Έτσι, λοιπόν, η λογική συνάφεια *δικαιοσύνης και ισότητας* εμφανίζεται μόνο στο πλαίσιο της αξίας της αντίστοιχης προς την *εν μέρει δικαιοσύνην*. Συγκεκριμένα ο Αριστοτέλης λέγει: «*της δε κατά μέρος δικαιοσύνης και του κατ' αυτήν δικαίου έν μεν εστί είδος το εν ταις διανομαίς τιμής ή χρημάτων ή των άλλων όσα μεριστά τοις κοινωνούσι της πολιτείας (εν τούτοις γαρ έστι και άνισον έχειν και ίσον έτερον ετέρου)*,

¹⁰⁸ Έ.α., 1129b25-40.

¹⁰⁹ Έ.α., 1130a12-16 και 1130b19-20.

¹¹⁰ Έ.α., 1130b11-12.

¹¹¹ Αριστοτέλους, *Πολιτικά*, 1283a38-39.

¹¹² Αριστοτέλους, *Ηθικά Νικομάχεια*, 1130b18-19.

¹¹³ Έ.α., 1130b6-7, 16-17, 30.

¹¹⁴ Έ.α., 1130b14-15.

¹¹⁵ Έ.α., 1129b19-25, 1130a16-22, 25-31, 1130b22-24 και 1137a12-14.

¹¹⁶ Έ.α., 1129a34, 1130b30.

έν δε το εν τοις συναλλάγμασι διορθωτικόν». ¹¹⁷ Συνεπώς, ο Αριστοτέλης, ως πεδίο εφαρμογής της ισότητας προς πραγμάτωση της δικαιοσύνης, αναγνωρίζει βασικά τις πράξεις διανομής και κατονομάζει τα δεκτικά αντικείμενα διανομής: «τιμή ή χρήματα ή τα άλλα όσα δύνανται να μοιραστούν σε όσους μετέχουν στην πολιτεία». Συνεχίζοντας, ο Αριστοτέλης συγκεκριμενοποιεί τα αγαθά, τα οποία αποτελούν θέμα εφαρμογής της ισότητας και άρα αποφυγής της αδικίας. Τα σχετικά χωρία είναι: «επει δε πλεονέκτης ο άδικος, περί ταγαθά έσται, ου πάντα, αλλά περί όσα ευτυχία και ατυχία», ¹¹⁸ «έστι τις αδικία παρά την όλην άλλη εν μέρει, συνώνυμος, ότι ο ορισμός εν τω αυτώ γένει, άμφω γαρ εν τω προς έτερον έχουσι την δύναμιν, αλλ' η μεν περί τιμήν ή χρήματα ή σωτηρίαν, ή ει τινι έχοιμεν ονόμασει περιλαβείν ταύτα πάντα, και δι' ηδονήν από του κέρδους, ή δε περί άπαντα περί όσα ο σπουδαίος». ¹¹⁹

Προκύπτει, λοιπόν, ότι τα αγαθά, τα οποία αποτελούν θέμα εφαρμογής της ισότητας, είναι όσα συντελούν στην απλή ευτυχία, δηλαδή όσα έχουν την έννοια των εξωτερικών απλώς προϋποθέσεων της ευδαιμονίας. Τέτοια αγαθά είναι η κοινωνική αναγνώριση της αξίας του ανθρώπου (τιμή), τα οικονομικά αγαθά (χρήματα) και προπάντων η διάσωση της ζωής του ανθρώπου (σωτηρία). Ιδιαίτερα, όσον αφορά στο αγαθό της σωτηρίας, ¹²⁰ αυτό θεωρείται ανεπίδεκτο μερισμού και, για το λόγο αυτό, δεν συμπεριλαμβάνεται μεταξύ των αντικειμένων που είναι δεκτικά διανομής. Πέραν των αγαθών αυτών, βρίσκονται τα «άπαντα περί όσα ο σπουδαίος» αγαθά, τα οποία είναι σύμφυτα με την ελευθερία του ανθρώπου και με την αρετή ως ικανότητα προς ηθική άθληση, η οποία αποτελεί κύριο παράγοντα, όχι της απλής ευτυχίας, αλλά της ευδαιμονίας, ενταγμένης στη λειτουργία της όλης δικαιοσύνης και επομένως έξω από τα όρια της εν μέρει δικαιοσύνης. ¹²¹

Ο Αριστοτέλης, λοιπόν, ταυτίζει τα όρια εφαρμογής της ισότητας με τα όρια της εν μέρει δικαιοσύνης και του σύμφωνα με αυτήν δικαίου, το οποίο διακρίνει σε διορθωτικό και σε διανεμητικό δίκαιο. Περαιτέρω και με βάση τη διάκριση αυτή, προβαίνει σε διαφορετική ερμηνεία του ίσου και ονομάζει την ισότητα που πρέπει να εφαρμοστεί στο διορθωτικό δίκαιο αριθμητική αναλογία ^{122, 123} και την ισότητα που πρέπει να εφαρμοστεί στο διανεμητικό δίκαιο γεωμετρική

¹¹⁷ Έ.α., 1130b30-1131a1

¹¹⁸ Έ.α., 1129b1-3.

¹¹⁹ Έ.α., 1130a32- b5.

¹²⁰ Έ.α., 1130b31-32.

¹²¹ Κων/νου Δεσποτόπουλου, έ.α., σελ. 143.

¹²² Αριστοτέλους, *Ηθικά Νικομάχεια*, 1132a1-b20.

¹²³ Αριθμητική είναι η αναλογία που δείχνει σχέση τριών αριθμών (π.χ. 6,4,2) και που ο πρώτος υπερβαίνει το δεύτερο τόσο όσο ο δεύτερος τον τρίτο. Παράδειγμα: 6-4=4-2.

αναλογία.^{124,125} Η αριστοτελική διάκριση μεταξύ της διορθωτικής και της διανεμητικής λειτουργίας της δικαιοσύνης αποτελεί μία αιώνια και παγκόσμια κατάκτηση της γνώσης, μεταφέροντας δε αυτή στη σύγχρονη εποχή, σημειώνουμε ότι η διορθωτική λειτουργία της δικαιοσύνης έχει πολύ ευρύτερο πεδίο εφαρμογής, εκτεινόμενη σε περιπτώσεις αστικών, ποινικών και διοικητικών διαφορών, όπου η αποκατάσταση της αδικίας πραγματοποιείται από το δικαστή («το άδικον τούτο άνισον ον ισάζειν πειράται ο δικαστής»¹²⁶) και πάντα σύμφωνα με την αρχή της αναλογικότητας.

Όσον αφορά στο διανεμητικό δίκαιο, στο οποίο ιδιαίτερα επικεντρωνόμαστε, και δεδομένου ότι η δικαιοσύνη είναι αρετή, ο Αριστοτέλης αρχικά διευκρινίζει ότι η αρετή της διανεμητικής δικαιοσύνης συνίσταται στη θέληση και όχι στη δύναμη του προσώπου να διανεμίει τα αγαθά με ισότητα: «δίκαιος γαρ μάλλον ο προαιρούμενος το ίσον διανείμαι του δυναμένου, ώστ' ουκ αν είη η δικαιοσύνη δύναμις του ίσου διανεμητική, και γαρ δίκαιος είη αν μάλιστα ο δυνάμενος μάλιστα το ίσον διανείμαι».¹²⁷ Και σ' αυτή την κατεύθυνση, ο Αριστοτέλης υποστηρίζει ότι η δικαιοσύνη εκφράζεται με την εφαρμογή της γεωμετρικής αναλογίας. Αυτή αντιστοιχεί στην κατά Πλάτωνα¹²⁸ «αληθεστάτην και αρίστην ισότητα», η οποία μάλιστα «και εν θεοίς και εν ανθρώποις μέγα δύναται»,¹²⁹ επεκτείνεται, δηλαδή, πέρα από τα όρια της ανθρώπινης κοινωνίας, σε όλο τον κόσμο, αλλά και τους θεούς, με την έννοια της κοσμικής δικαιοσύνης. Ο Αριστοτέλης αναλύει διεξοδικότατα¹³⁰ τη δομή της γεωμετρικής αναλογίας, χωρίς να διαχωρίζει ιδιαίτερα τη θέση του από την αντίστοιχη ανάλυση του Πλάτωνα. Συναφώς, λέγει: *Επει ουν έστι το δίκαιον ίσον, και το τω ανάλογον ίσον δίκαιον αν είη ... έοικε δε και Πλάτων τη αναλογία ταύτη του δικαίου χρήσθαι εν τη πολιτεία... ώστε το δίκαιον έοικεν είναι το ανάλογον ... το αυτό δ'εστί το δίκαιον και το ανάλογον».*¹³¹ Επιπλέον δε, συμπληρώνει: «το γαρ δίκαιον εν ταις νομαίς ομολογούσι πάντες κατ'αζίαν τινά δειν είναι».¹³² Το σημείο αυτό θεωρείται ένα από τα πλέον βασικά της θεωρίας του Αριστοτέλη για τη διανεμητική δικαιοσύνη, αφού μας επισημαίνει ότι, κατά τη διανεμητική

¹²⁴ Αριστοτέλους, *Ηθικά Νικομάχεια*, 1131a10-b23.

¹²⁵ Γεωμετρική είναι η αναλογία στην οποία υπάρχει σχέση τριών αριθμών (π.χ. 8,4,2) και στην οποία συμβαίνει το εξής: οποία είναι η σχέση του πρώτου προς το δεύτερο, τέτοια είναι και του δευτέρου προς τον τρίτο. Παράδειγμα: $8/4=4/2$.

¹²⁶ Αριστοτέλους, *Ηθικά Νικομάχεια*, 1132a 8-9.

¹²⁷ Αριστοτέλους, *Τοπικά Ζ'* 146b 36- 146 a 3.

¹²⁸ Πλάτωνος, *Νόμοι*, 757a-e.

¹²⁹ Πλάτωνος, *Γοργίας*, 508a.

¹³⁰ Αριστοτέλους, *Ηθικά Νικομάχεια* 1131a15-b24, 27-32.

¹³¹ Αριστοτέλους, *Μεγάλα Ηθικά*, 1193b 39-40 - 1194 a 17-19.

¹³² Αριστοτέλους, *Ηθικά Νικομάχεια*, 1131a25-26.

λειτουργία της δικαιοσύνης, το δίκαιο πρέπει να απονέμεται «κατ'αξίαν». Επιπρόσθετα, μάλιστα, τονίζει: «το μεν γαρ διανεμητικόν δίκαιον των κοινών αεί κατά την αναλογίαν εστί την ειρημένην, και γαρ από χρημάτων κοινών εάν γένηται η διανομή, έσται κατά τον λόγον τον αυτόν όνπερ έχουσι προς άλληλα τα εισενεχθέντα...». ¹³³ Άρα, το κριτήριο διανομής των μεριστών αγαθών, δηλαδή των αγαθών που δύνανται να διανεμηθούν, είναι η αξία του ανθρώπου. Η ταυτότητα και το ποιόν αυτής της αξίας σχολιάζεται από τον Αριστοτέλη με αναφορά στην αξιολογία των μελών της κοινωνίας: «την μέντοι αξίαν ου την αυτήν λέγουσι πάντες, αλλ' οι μεν δημοκρατικοί ελευθερίαν, οι δ' ολιγαρχικοί πλούτον, οι δ' ευγένειαν, οι δ'αριστοκρατικοί αρετήν». ¹³⁴ Έτσι, ο Αριστοτέλης παραθέτει, χωρίς να προβαίνει στην αξιολόγησή τους, διάφορους τύπους αξίας (ισότιμη συμμετοχή όλων των ελεύθερων πολιτών, συμμετοχή κατά το μέγεθος του πλούτου ή τη βαρύτητα της ευγενικής καταγωγής και συμμετοχή ως προβολή του κύρους της αριστοκρατικής αρετής), που τυχαίνει να ακολουθούνται στα διάφορα πολιτεύματα, επιμένοντας στην πολλαπλότητα και τη σχετικότητα της αξίας, ως κριτηρίου της δίκαιης διανομής, αφού δεν προσβλέπουν όλοι στην ιδέα της δικαιοσύνης ως έκφραση μιας σταθερής και απόλυτης ηθικής αξίας. Δηλαδή, ο Αριστοτέλης ¹³⁵ δεν καθορίζει επακριβώς το περιεχόμενο της αξίας, αλλά επιχειρεί τυπολογική απλώς ανάλυση, αφήνοντας το κριτήριο «ανοιχτό», όπως θα λέγαμε σήμερα. Έτσι, λοιπόν, στη σφαίρα διανομής των οικονομικών και κοινωνικών αγαθών, όπου η διανεμητική ταυτίζεται με την κοινωνική δικαιοσύνη, ο Αριστοτέλης ως διανεμητικό κριτήριο θέτει το «κατ' αξίαν» και η κατανομή του συνολικού ποσού των κοινωνικών αγαθών στο συνολικό αριθμό των πολιτών, κατά τρόπο δίκαιο, ρυθμίζεται σύμφωνα με την γεωμετρική αναλογία. ¹³⁶ Η αναλογία αυτή προβλέπει ότι η σχέση του προς διανομή αγαθού πρέπει να είναι ανάλογη με τη σχέση των προσώπων: τα ίσα πρόσωπα δικαιούνται ίσα μερίδια, τα άνισα πρόσωπα δικαιούνται άνισα μερίδια. Εάν πρόκειται για τη διανομή ενός και του αυτού αγαθού ή οφέλους, ο καθένας πρέπει να πάρει τόση ποσότητα από το διανεμόμενο αγαθό ή όφελος, όση αναλογεί στην «αξία» του. Αν, επομένως, γνωρίζουμε ποια «αξία» έχει ο καθένας, τότε είναι εύκολο να υπολογίσουμε με ακρίβεια για τον καθένα το μερίδιο που του αρμόζει.

---

¹³³ Έ.α., 1131b 34-36.

¹³⁴ Έ.α., 1131a26-29.

¹³⁵ Μυρτούς Δραγώνα-Μονάχου «Η αντίληψη του Αριστοτέλη για τη διανεμητική δικαιοσύνη και πρόσφατες εξισωτικές θεωρίες (Rawls, Vlastos, Walzer)», στο Κ. Boudouris (ed.), *Περί δικαιοσύνης*, Εκδόσεις Ελληνική Φιλοσοφική Εταιρεία, Αθήνα 1989, σελ. 149.

¹³⁶ Αριστοτέλους, *Ηθικά Νικομάχεια*, 1131b 7-8 και 13-15.

Για την καλύτερη κατανόηση της γεωμετρικής αναλογίας στο διανεμητικό δίκαιο, όπως αυτό διατυπώθηκε από τον Αριστοτέλη με τη χρησιμοποίηση τουλάχιστον τεσσάρων όρων – δύο προσώπων και δύο πραγμάτων¹³⁷ - παραθέτουμε το ακόλουθο παράδειγμα.¹³⁸ Έστω Α, Β παραγωγοί διαφορετικών αξιών, ή έστω Α,Β οι αξίες της εργασίας δύο παραγωγών στη μονάδα του χρόνου. Τότε, αν $A > B$, ο ίδιος χρόνος εργασίας αμείβεται καλύτερα για τον Α παρά για τον Β. Επομένως, ο παραγωγός Β θα πρέπει να εργασθεί περισσότερο χρόνο για να έχει το προϊόν του ίδια τιμή με το προϊόν του παραγωγού Α. Άρα $A/B = X\beta/X\alpha$ (X =χρόνος). Έστω Γ η ποσότητα που παράγει ο Α σε χρόνο $X\alpha$ και Δ η ποσότητα που παράγει ο Β σε χρόνο $X\beta$. Τότε $A/B = X\beta/X\alpha = \Delta/\Gamma$. Έχουμε λοιπόν $A > B$ και $\Gamma < \Delta$. Δηλαδή η μεγαλύτερη ποσότητα παραγωγής του Β αναπληρώνει τη μεγαλύτερη αξία του Α ($A/B = \Delta/\Gamma$). Από αυτή την αναλογία έχουμε $A\Gamma = B\Delta$, δηλαδή οι διαφορετικές ποσότητες προϊόντων πολλαπλασιαζόμενες με τις διαφορετικές αξίες των παραγωγών εξισώνονται και έτσι έχουμε εξίσωση των προϊόντων σε επίπεδο πλέον τιμής και όχι σε επίπεδο ποσότητας παραγωγής. Δηλαδή, αν $T\delta, T\gamma =$ τιμές των προϊόντων Δ και Γ, τότε θα ισχύει $T\delta = B\Delta = T\gamma = A\Gamma$. Κατά τον τρόπο αυτό η γεωμετρική αναλογία (σύμφωνα με τη σχέση π.χ. των αριθμών 8,4,2: $8/4 = 4/2$) προβάλλεται ως εφαρμοζόμενη στην αξιοκρατική μορφή δημοκρατίας, ενώ η αριθμητική ισότητα, που εξισώνει τους πολίτες κατά πάντα και προβάλλεται ως δημοκρατική αρχή, καταλήγει σε μία ανισότητα, αφού όσο σπουδαιότερος είναι κάποιος τόσο αναλογικά λιγότερο λαμβάνει, ενώ κατά τη γεωμετρική αναλογία ο καθένας λαμβάνει ό,τι του αξίζει.¹³⁹

Στο σημείο αυτό αξίζει να αναφέρουμε, ότι στην πολιτική σφαίρα, η σχετική ισότητα ρυθμίζεται ανάλογα με τη συνεισφορά του κάθε πολίτη¹⁴⁰ και με την «κατά το έργον υπεροχήν»,¹⁴¹ την πάντα όμως αποβλέπουσα προς «το της πόλεως όλης συμφέρον».¹⁴² Ο Αριστοτέλης δηλαδή κατοχυρώνει τα πολιτικά δικαιώματα¹⁴³ μόνον εκείνων των πολιτών που είναι ισάξιοι. Δηλαδή, σύμφωνα με τον Αριστοτέλη, οι ίσοι έχουν τα ίδια πολιτικά δικαιώματα και κατά συνέπεια οι άνισοι δεν έχουν ίσα πολιτικά δικαιώματα. Αυτή η ανισότητα των ανθρώπων προκύπτει και από

¹³⁷ Αριστοτέλους, *Ηθικά Νικομάχεια*, 1131a6-10, 19-20, 22-24, 32-36 και 1131b13-15.

¹³⁸ Βασιλείου Καρασμάνη «Μαθηματικές αναλογίες και δικαιοσύνη: Πλάτων και Αριστοτέλης», στο: Κ. Boudouris (ed.), *Περί δικαιοσύνης*, Εκδόσεις Ελληνική Φιλοσοφική Εταιρεία, Αθήνα 1989, σελ. 241.

¹³⁹ Κων/νου Βουδούρη, *Προσωκρατική πολιτική φιλοσοφία*, Αθήνα 1991, σελ. 46-47.

¹⁴⁰ Αριστοτέλους, *Πολιτικά*, 1280a25-30.

¹⁴¹ Έ.α., 1282 b 23 – 1283 a 1.

¹⁴² Έ.α., 1283 b 40: «Το δε ίσως ορθόν προς το της πόλεως όλης συμφέρον και προς το κοινόν το των πολιτών».

¹⁴³ Αριστοτέλους, *Πολιτικά*, 1287a10-14.

τη διάκριση που κάνει ο Αριστοτέλης σε φύσει ελεύθερους και σε φύσει δούλους.¹⁴⁴ Δηλαδή, πιστεύει ότι το άτομο αξίζει τα δικαιώματα που θα έπρεπε να απολαμβάνει σε μία κοινωνία που στηρίζεται στην αναλογική ισότητα, αφού δίκαιο είναι η ισότητα για τους ίσους και η ανισότητα για τους άνισους.¹⁴⁵ Θεωρεί, λοιπόν, απαράδεκτο να έχουν μεγαλύτερη εξουσία για τα σημαντικότερα πράγματα οι φαύλοι και όχι οι ενάρετοι.¹⁴⁶ Δηλαδή, τα αξιώματα και οι αξίες αποδίδονται στον άνθρωπο όχι εξισωτικά, αλλά ανάλογα με την ποιοτική βαθμίδα στην οποία ανήκουν: «*τοις γαρ διαφέρουσιν έτερον είναι το δίκαιον και το κατ' αξίαν, αλλά μην ει τούτ' αληθές, έσται και κατά χρώμα και κατά μέγεθος και καθ' οτιούν των αγαθών πλεονεξία τις των πολιτικών δικαίων τοις υπερέχουσιν*».¹⁴⁷ Εξάλλου, για τον Αριστοτέλη η ποιότητα και η αξιοσύνη των πολιτών, δηλαδή η αρετή τους, είναι αποφασιστικής σημασίας για την ποιότητα του πολιτεύματος.¹⁴⁸ Η χρησιμοποίηση από τον Αριστοτέλη των μαθηματικών αναλογιών για τη συνεπή αποτίμηση των αξιολογικών όψεων της κοινωνικοπολιτικής ζωής ανάγεται στους πυθαγορείους φιλοσόφους, κατά την άποψη των οποίων η δικαιοσύνη δεν νοείται ως η ισότητα όλων των ανθρώπων, αλλά ως η δίκαιη μεταχείρισή τους σύμφωνα με κάποιο αξιολογικό πρότυπο. Το πρότυπο αυτό προβάλλει την άποψη ότι θα πρέπει να αποδίδει σε όλους ό,τι τους αξίζει.¹⁴⁹

Επίσης, ο Αριστοτέλης υποστηρίζει ότι στα πλαίσια της εφαρμογής της αρχής της μεσότητας σε σχέση πάντα με τα πράγματα, πρέπει να υπάρχει σε όλους ένα ελάχιστο κοινωνικών αγαθών. Μάλιστα, στα *Πολιτικά*, διατυπώνει την άποψη ότι κανένας πολίτης δεν επιτρέπεται να στερείται των στοιχειωδών και προβλέπει συσσίτια για όλους.¹⁵⁰ Περαιτέρω, τονίζει ότι μερικοί δεν πρέπει να ξεπερνούν ένα μέγιστο, προκειμένου να αποφεύγεται η πλεονεξία, η οποία μπορεί να οδηγήσει και στην αυθαιρεσία της εξουσίας.¹⁵¹ Με αυτόν τον τρόπο, θεωρεί ότι δημιουργείται φιλική διάθεση στην πόλη («*Η γαρ κοινωνία φιλικόν... βούλεται δε γε η πόλις εξ ίσων είναι και ομοίων ό,τι μάλιστα, τούτο δ' υπάρχει τοις μέσοις*»¹⁵²) και ταυτόχρονα παίρνει θέση εναντίον της υπερβολικής συγκέντρωσης πλούτου, καθώς και εναντίον της ύπαρξης μεγάλων περιουσιακών διαφορών μεταξύ των πολιτών, υποστηρίζοντας ότι, προς την καλύτερη δυνατή πολιτεία, μπορεί

---

¹⁴⁴ Έ.α., 1252a 30-34.

¹⁴⁵ Αριστοτέλους, *Πολιτικά*, 1280a 11-13.

¹⁴⁶ Έ.α., 1282a 25-26.

¹⁴⁷ Έ.α., 1282b26-30.

¹⁴⁸ Έ.α., 1284a3-15, 1286b3-9, 1288a 15-19, 1294a10-11.

¹⁴⁹ Κων/νου Βουδούρη *Προσωκρατική πολιτική φιλοσοφία*, Αθήνα 1991, σελ. 45.

¹⁵⁰ Αριστοτέλους, *Πολιτικά*, 1271a 29-37.

¹⁵¹ Αριστοτέλους, *Πολιτικά*, 1328 a25-26, 1295 a 25- b 35.

¹⁵² Έ.α. 1295b24-27.

να πλησιάσει μάλλον μία πόλις που διαθέτει ισχυρή μεσαία τάξη.¹⁵³ Η ανάπτυξη μιας μεσαίας κοινωνικής τάξης, μαζί με το μεικτό πολίτευμα ολιγαρχίας και δημοκρατίας, αποτελεί το κοινωνικό και πολιτειακό αριστοτελικό πρότυπο της ενάρετης μεσότητας, η δε κατ'αυτόν τον τρόπο επιτευχθείσα κοινωνική ισορροπία της πόλεως και του κράτους δεν ικανοποιεί μόνο τη φυσική κλίση του ανθρώπου προς την ελευθερία και την ισότητα, αλλά επιλύει και μία σειρά από προβλήματα της κοινωνικής συμβίωσης, όπως είναι η φτώχεια, η πολιτική αστάθεια, ο ανταγωνισμός κ.λ.π., τα οποία έχουν φθοροποιό δράση μέσα σε μία πολιτεία.¹⁵⁴

Έτσι, ο Αριστοτέλης ταυτίζει, κατά κάποιον τρόπο, τη διανεμητική δικαιοσύνη με την αρχή της μεσότητας,¹⁵⁵ έτσι ώστε η εφαρμογή της, αφενός μεν να εξαιρεί και να μην καταλαμβάνει τα αγαθά, που είναι απαραίτητα για τη διάσωση της ζωής του ανθρώπου, αφετέρου αυτή να μην οδηγεί στην ισοπέδωση των κοινωνικών αξιών, αλλά σε μία αναλογική κατανομή των κοινωνικών αγαθών και του πλούτου στο πεδίο της οικονομικής σφαίρας. Κατά τον Αθαν. Κανελλόπουλο, ενώ από ηθική άποψη η διδασκαλία του Αριστοτέλη αποσκοπεί στην εξασφάλιση των προϋποθέσεων της ευδαιμονίας, από πλευράς οικονομικής, οι ιδέες του αποβλέπουν στην επίτευξη της ευημερίας, η οποία μπορεί να επιτευχθεί μέσω της προσαρμογής των αναγκών στις υπάρχουσες δυνατότητες, δηλαδή με τη στροφή της οικονομικής δραστηριότητας στην προμήθεια των αναγκαίων υλικών αγαθών για τον οίκο και την πόλη.¹⁵⁶ Συναφώς, ο Καθηγητής Κ. Μπέης υποστηρίζει¹⁵⁷ ότι η διδασκαλία του Αριστοτέλη για το διανεμητικό χαρακτήρα της δικαιοσύνης δεν είναι απαλλαγμένη από σοβαρότατα αδύνατα σημεία, λόγω, αφενός της σχετικότητας των αξιολογικών μέτρων και αφετέρου της αλληλοαναιρέσεως αυτών των μέτρων, τα οποία, όχι σπάνια, οδηγούν σε διαφορετικές πρακτικές λύσεις. Όμως, η δικαιοσύνη, ως ιδέα που εκφράζει ηθικές αξίες, δεν είναι σε θέση να δώσει πρακτικές λύσεις στην εκάστοτε αναφυόμενη δικαική διαφορά και για το λόγο αυτό, απαιτούνται οι ρυθμίσεις του νόμου, ώστε η δικαιοσύνη να αποτελεί κανόνα δικαίου, δε απονομή της να συνεκτιμά και τις ιδιαιτερότητες της εκάστοτε ατομικής περίπτωσης.¹⁵⁸ Αυτή η σχετικότητα δεν αναιρεί τον σταθερό και απόλυτο χαρακτήρα της

---

¹⁵³ Παύλου Σούρλα, *έ.α.*, σελ. 128.

¹⁵⁴ Σπύρου Μακρή, *Φιλελευθερισμός, φιλοσοφικές απαρχές και σύγχρονες τάσεις. Από τον Αριστοτέλη στον John Rawls*, Εκδόσεις: Ι. Σιδέρης, Αθήνα 2007, σελ. 438.

¹⁵⁵ Αριστοτέλους, *Ηθικά Νικομάχεια* 1131a 10-24.

¹⁵⁶ Αθαν. Κανελλόπουλου, *Σύγχρονες οικονομικές σκέψεις των αρχαίων Ελλήνων*, Πρώτος Τόμος, Εκδοτικός Οργανισμός Λιβάνη «Νέα Σύνορα», Αθήνα 1996, σελ. 313.

¹⁵⁷ Κων/νου Μπέη, Το πρόβλημα του δικαίου και των ηθικών αξιών, Διδακτορική διατριβή, XIII, 3, Διαδίκτυο: kostasbeys 2006.

¹⁵⁸ *Ε.α.*, XIII, 2.3.

αντίστοιχης ηθικής αξίας, δεδομένου ότι, κατά την απονομή της δικαιοσύνης, αναζητείται η μία και μοναδική θεμιτή ερμηνευτική λύση, κατ' αποκλεισμό κάθε άλλης.¹⁵⁹

Στις μέρες μας, μέσω του φιλοσοφικού στοχασμού, η αριστοτελική άποψη για τη διανεμητική δικαιοσύνη επανέρχεται στο προσκήνιο ως κοινωνική δικαιοσύνη στη συνάφειά της με την έννοια των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και εντάσσεται στην κριτική της θεωρίας για τη δικαιοσύνη,¹⁶⁰ έτσι όπως την ανέπτυξε ο μεγαλύτερος πολιτικός φιλόσοφος του 20^{ου} αιώνα John Rawls (1921-2002) στο έργο του *Θεωρία της Δικαιοσύνης*.¹⁶¹ Πολλοί μελετητές του Αριστοτέλη (Gregory Vlastos, Jan Naverson, D.P.Chattopadhyaya) ισχυρίζονται¹⁶² ότι, αφενός είναι επιτακτική η επαναφορά της έννοιας της αξίας για μία ίση και δίκαιη κατανομή των αγαθών, αφετέρου ότι, σε μία σύνθετη κοινωνία, δικαιώματα, ανάγκες και αξία μπορούν να συμφιλωθούν και μάλιστα μπορούν να αναγνωρισθούν ανισότητες με κριτήριο την αξία. Έτσι, καταλήγουν ότι το «κατ' αξίαν», ως διανεμητικό κριτήριο του Αριστοτέλη, γίνεται αποδεκτό ως βασικό στοιχείο των εξισωτικών θεωριών δικαιοσύνης, που διατυπώθηκαν στη σύγχρονη εποχή. Ο πολιτικός φιλόσοφος και εκπρόσωπος του *κοινοτισμού* Michael Walzer υποστηρίζει¹⁶³ ότι κανένα μοναδικό κριτήριο δεν ταιριάζει με το διαφορετικό χαρακτήρα των κοινωνικών αγαθών, τρία όμως μπορούν να θεωρηθούν βασικά: ελεύθερη ανταλλαγή, αξία και ανάγκες. Έτσι εισάγει ένα πλήθος διανεμητικών κριτηρίων, καταλήγοντας ότι κανείς δεν μπορεί να υπερέχει σε μία σφαίρα ανθρωπίνων αγαθών, λόγω της υπεροχής του σε μία άλλη σφαίρα. Γενικά, όλοι οι εκπρόσωποι της φιλελεύθερης τάσης του *κοινοτισμού* (Walzer, Sandel, MacIntyre, Berger κ.λ.π.) ακολουθούν συνειδητά την αριστοτελική παράδοση, που δίδει προτεραιότητα στο αγαθό, και επαναφέρουν ως κριτήρια διανεμητικής – κοινωνικής δικαιοσύνης τις έννοιες της αξίας και της αρετής και στο πολιτικό προσκήνιο την έννοια της τιμής.¹⁶⁴ Από την άλλη πλευρά, οι θεωρητικοί της προτεραιότητας των δικαιωμάτων και επικριτές του κοινοτισμού βλέπουν αυτή την επαναφορά της αριστοτελικής άποψης και την έμφαση στην προτεραιότητα των ουσιωδών συλλήψεων του αγαθού ως απειλή για τις θεμελιακές μας ελευθερίες, τις ισοκρατικές μας επιδιώξεις και τα

---

¹⁵⁹ Έ.α., XVII, 5.3.4.

¹⁶⁰ Μυρτούς Δραγώνα-Μονάχου, έ.α., σελ. 147-148.

¹⁶¹ John Rawls, *A Theory of Justice*, Harvard University Press, Cambridge, 1971 (Ελληνική έκδοση: *Θεωρία της Δικαιοσύνης*, Μτφ: Φ. Βασιλογιάννης, Β. Βουτσάκης, Φ. Παιονίδης, Κ. Παπαγεωργίου, Ν. Στυλιανίδης, Α. Τάκης, Εκδόσεις: ΠΟΛΙΣ, Αθήνα 2001).

¹⁶² Μυρτούς Δραγώνα-Μονάχου, έ.α., σελ. 152.

¹⁶³ Michael Walzer, *Spheres of Justice: A defence of pluralism and equality*, Oxford (Blackwell), 1983.

¹⁶⁴ Μυρτούς Δραγώνα-Μονάχου, έ.α., σελ. 153.

δικαιώματά μας.^{165, 166} Πολλοί θεωρούν ότι η παράδοση του Kant παρέχει στερεότερες βάσεις για την κατοχύρωση των απαιτήσεων της διανεμητικής δικαιοσύνης, αφού τα πρόσφατα επιτεύγματα της (John Rawls, κ.ά.) δεν μπορούν να αμφισβητηθούν εύκολα,¹⁶⁷ ενώ το ρομαντικό όνειρο της επιστροφής στις αριστοτελικές κατηγορίες ενέχει κάποιον κίνδυνο για τις δημοκρατικές μας κατακτήσεις, αφού διακρίνεται από την παθολογία της εξιδανίκευσης σε υπερβολικό βαθμό ενός παρελθόντος όχι και τόσο ιδανικού.¹⁶⁸ Στο πλαίσιο αυτό, υποστηρίζουν ότι, απέναντι στον αυθαίρετο χαρακτήρα, τον σχετικισμό και την αντίσταση σε ορθολογικό έλεγχο των περισσότερων «κοινοτικών» οραμάτων, καθώς και απέναντι σε ωφελιμοκρατικές και σε λοκιανές θεωρίες δικαιωμάτων κατοχής και νομής, καταδεικνύεται η υπεροχή της αντίληψης της δικαιοσύνης ως ακριβοδικίας και προβάλλονται ικανοποιητικά επιχειρήματα, που επιτρέπουν την προτίμηση της θεωρίας του John Rawls, η οποία θεωρείται καντιανού τύπου κατασκευή, έναντι άλλων (π.χ. του Nozick).¹⁶⁹

Κλείνοντας αυτή την ενότητα και λαμβάνοντας υπόψη μας την ανωτέρω κριτική και τις αναφορές που έγιναν στην αντίληψη του Αριστοτέλη για τη διανεμητική δικαιοσύνη, θα μπορούσαμε να ισχυρισθούμε ότι το *κατ'αξίαν* διανεμητικό κριτήριο σήμερα φαντάζει προβληματικό, γιατί τα κριτήρια θεωρούνται αυθαίρετα και υποκειμενικά. Οφείλουμε, όμως, να επισημάνουμε το γεγονός ότι όλες οι σύγχρονες τάσεις και θεωρίες διατύπωσης ενός φιλοσοφικού λόγου για την πολιτική οργάνωση των ανθρωπίνων κοινωνιών, με αποκορύφωμα τη *Θεωρία της Δικαιοσύνης* του John Rawls, εκκινούν, αλλά και καταλήγουν, στην αρετή της δικαιοσύνης, όπως μας την κληροδότησε η αριστοτελική σκέψη και για το λόγο αυτό όλες θεωρούνται ως μεταγενέστερες προεκτάσεις της διδασκαλίας του Αριστοτέλη για τη δικαιοσύνη. Στην ενότητα που ακολουθεί, θα αναπτύξουμε την αντίληψη του πολιτικού φιλοσόφου John Rawls για τη διανεμητική δικαιοσύνη και τη σχέση της με την αριστοτελική διάνοηση.

II. Η διανεμητική δικαιοσύνη κατά τον John Rawls

---

¹⁶⁵ Έ.α., σελ. 158, υποσ. 74.

¹⁶⁶ Στέλιου Βιρβιδάκη, «Μαθηματικές αναλογίες και διανεμητική δικαιοσύνη: Σύγχρονες προοπτικές», στο: Κ. Boudouris (ed.), *Περί δικαιοσύνης*, Εκδόσεις Ελληνική Φιλοσοφική Εταιρεία, Αθήνα 1989, σελ. 52.

¹⁶⁷ Έ.α., σελ. 47-48.

¹⁶⁸ Έ.α., σελ. 52.

¹⁶⁹ Έ.α., σελ. 51, 52 και 54 υποσ. 31.

Μετά το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και ιδιαίτερα στο τελευταίο τέταρτο του 20^{ου} αιώνα, παρατηρείται μία τρομερή άνθηση της φιλελεύθερης σκέψης. Κατά μία άποψη,¹⁷⁰ αυτό είναι αποτέλεσμα του γεγονότος ότι η έννοια της *ισότητας* (equality) έτυχε ιδιαίτερης προσοχής, εν αντιθέσει με την εποχή της κλασικής φιλελεύθερης παράδοσης, κατά την οποία οι πολιτικοί φιλόσοφοι επικεντρώθηκαν μόνο στην ατομική ελευθερία και στην αντίσταση σε κάθε μορφή πολιτικής βίας και κρατικής καταπίεσης. Έτσι, στις σύγχρονες φιλελεύθερες θεωρίες της δικαιοσύνης, εκ των οποίων η πιο αντιπροσωπευτική είναι η εξισωτική θεωρία του John Rawls, αναπτύσσεται σε μέγιστο βαθμό η πολιτική ισότητα, ωστόσο, παράλληλα με αυτή, αναπτύσσεται και μία έννοια ηθικής ισότητας και μάλιστα αποτελεί τη βάση τους. Βασικό φιλοσοφικό μοντέλο για τη *Θεωρία της Δικαιοσύνης* του John Rawls, η οποία, κατά γενική ομολογία, επηρέασε όλες τις σύγχρονες θεωρίες των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, αποτέλεσε η αριστοτελική διανεμητική δικαιοσύνη, πλαισιωμένη από έντονα εξισωτικά στοιχεία.¹⁷¹

Στις μέρες μας, στη δημόσια συζήτηση περί δικαιοσύνης, ιδιαίτερα δημοφιλής είναι η ιδέα της ικανοποίησης των αναγκών, αφού αυτή παραπέμπει στην ηθική βαρύτητα της προάσπισης κρίσιμων συμφερόντων, συνυφασμένων με την υπόσταση του ανθρώπου και τη διατήρησή του στη ζωή.¹⁷² Πολλοί σύγχρονοι φιλόσοφοι και πολιτικοί επιστήμονες επικεντρώθηκαν, μεταξύ άλλων, και στην εξασφάλιση των υλικών συνθηκών διαβίωσης του ανθρώπου. Η ελκυστική αυτή αντίληψη περί αναγκών προάγεται από πολλούς στοχαστές, ιδιαίτερα από όσους υποστηρίζουν το κράτος πρόνοιας, ενώ αντίθετα οι υποστηρικτές της οικονομικής σκέψης περί της κυριαρχίας της αγοράς επικεντρώνονται στις *προτιμήσεις* ή τις *επιθυμίες*. Αυτή η θεωρητική επιλογή ανάμεσα σε *ανάγκες* και *επιθυμίες* φαίνεται να συνδέεται με την ιδεολογική τοποθέτηση υπέρ της μαρξιστικής σκέψης ή της ωφελιμιστικής παράδοσης. Η αρχή «*από τον καθένα ανάλογα με τις ικανότητές του, στον καθένα ανάλογα με τις ανάγκες του*», την οποία εξέφρασε ο Marx,¹⁷³ συνέδεσε την έννοια της *ανάγκης* με το σοσιαλιστικό ιδεώδες. Το διάσημο αυτό σύνθημα ώθησε τον σύγχρονο μελετητή του Αριστοτέλη Gregory Vlastos να ισχυριστεί ότι «*η αρχή στον καθένα ανάλογα με την ανάγκη του είναι η πιο τέλεια μορφή ίσης διανομής*».¹⁷⁴ Κατά δε το στοχαστή Tucker, «*η αρχή στον καθένα*

---

¹⁷⁰ Σπύρου Μακρή, *Φιλελευθερισμός, Φιλοσοφικές Απαρχές και Σύγχρονες Τάσεις. Από τον Αριστοτέλη στον John Rawls*, Εκδόσεις: Ι. Σιδέρης, Αθήνα 2007, σελ. 17 και 201.

¹⁷¹ Σπύρου Μακρή, *έ.α.* σελ. 439.

¹⁷² Γρηγορίου Μολύβα, *Ηδονές, προτιμήσεις και ανάγκες. Διακυβεύματα δικαιοσύνης και ισότητας*, Εκδόσεις Πόλις, Αθήνα 2010, σελ. 181 και 186.

¹⁷³ Karl Marx, *Κριτική του προγράμματος της Γκότα*, Εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1983, σελ. 15.

¹⁷⁴ Gregory Vlastos, “Justice and Equality”, στο R. Brandt (επιμ.), *Social Justice*, Englewood Cliffs, N. J.: Prentice Hall, 1962, σελ. 40.

ανάλογα με την ανάγκη του δεν εκφράζει μία γνήσια αρχή διανεμητικής δικαιοσύνης, αλλά την ηθική της αδελφοσύνης». ¹⁷⁵ Στον αντίποδα αυτής της άποψης κινείται η ωφελμιστική παράδοση, η οποία φαίνεται να παρέμεινε προσκολλημένη στις ιδεώδεις προτιμήσεις και το ιδιοσυγκρασιακά επιθυμητό, παραμελώντας το αντικειμενικά επιτακτικό στοιχείο των αναγκών. Γενικά, η ιδέα της ανάγκης συνδέεται με την έλλειψη εξαιρετικά σημαντικών αγαθών, η οποία μπορεί να οδηγήσει σε άμεση βλάβη, ακόμη και σε κίνδυνο απώλειας μιας ανθρώπινης ζωής. Από μόνη της αυτή η ιδέα παραπέμπει σε κάτι που έχει την ιδιότητα του κατεπείγοντος, ¹⁷⁶ γεγονός που σημαίνει ότι η μη πρόληψη και η μη ικανοποίηση οδηγεί σε επαπειλούμενη ή υπαρκτή βλάβη με αντικειμενική υπόσταση. Γίνεται, λοιπόν, σαφές ότι οι ανάγκες συνδέονται με κάποιον συγκεκριμένο σκοπό, η δε ικανοποίησή τους αποτελεί το μέσο για να επιτευχθεί το επιθυμητό σχέδιο ζωής του ανθρώπου.

Η εξισωτική θεωρία του John Rawls είναι βασισμένη στις ανάγκες, αφού ως αρχή διανεμητικής δικαιοσύνης προβάλλεται η *ανάγκη*. Το μεγάλο ζητούμενο για τον Αμερικανό πολιτικό φιλόσοφο είναι η επίτευξη της δίκαιης κοινωνίας των ισότιμων πολιτών και για το λόγο αυτό αφιερώνει ολόκληρη τη θεωρητική του ζωή στο επίμαχο αυτό θέμα χωρίς να θεμελιώνει τη θεωρία του σε μεταφυσικές αρχές. ¹⁷⁷ Ακολουθώντας τον Καντ, χρησιμοποιεί νευραλγικά στοιχεία της θεωρίας του, τα οποία προσπαθεί να προσαρμόσει στον εμπειρικό κόσμο, κατεβάζοντάς τα από το μεταφυσικό της βάθρο, ¹⁷⁸ ιδίως την αξιοπρέπεια, η οποία είναι η κεντρική έννοια της καντιανής θεωρίας, καθώς και την ιδέα του ανθρώπου ως αυτοσκοπού. Στο πλαίσιο αυτό, θεωρεί ότι η αξία του προσώπου είναι ανεκτίμητη και απαραβίαστη και, ως εκ τούτου, καμία απώλεια ελευθερίας για ορισμένους δεν μπορεί να δικαιολογηθεί στο όνομα της μέγιστης ευημερίας για τους άλλους, τα δε ανθρώπινα δικαιώματα θεωρούνται δεδομένα και δεν υποτάσσονται σε οποιαδήποτε πολιτική σκοπιμότητα, ούτε σε υπολογισμούς κοινωνικών συμφερόντων. ¹⁷⁹

Η κεντρική ιδέα της αντίληψης του Rawls για τη δικαιοσύνη συνίσταται στο ότι όλα τα κοινωνικά *πρωταρχικά αγαθά* (primary goods) – ελευθερία και ευκαιρίες, εισόδημα και πλούτος, καθώς και οι κοινωνικές βάσεις του αυτοσεβασμού – πρόκειται να διανέμονται ίσα, εκτός αν μία άνιση διανομή κάποιου αγαθού είναι προς όφελος εκείνων που βρίσκονται στη δυσχερέστερη

---

¹⁷⁵ Robert Tucker, *Marxian Revolutionary Idea: Marxist Thought and Its Impact on Radical Movements*, London: George Allen & Unwin, 1970, σελ. 38.

¹⁷⁶ William Galston, *Justice and the Human Good*, University of Chicago Press, Chicago 1980, σελ. 163.

¹⁷⁷ Θεοδώρου Γεωργίου, *Η φιλοσοφική σκέψη στον 20^ο αιώνα*, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσ/νίκη, 2015, σελ. 208.

¹⁷⁸ Γρηγόρη Μολύβα, *Ηδονές, προτιμήσεις και ανάγκες, Διακυβεύματα δικαιοσύνης και ισότητας*, Εκδόσεις Πόλις, Αθήνα 2010, σελ. 439.

¹⁷⁹ John Rawls, *Θεωρία της Δικαιοσύνης*, έ.α. σελ. 28 και 664.

οικονομική θέση. Έτσι, σύμφωνα με τον Rawls, αντιμετωπίζουμε τους ανθρώπους ως ίσους, απαλείφοντας όχι όλες τις ανισότητες, αλλά μόνο εκείνες που τους τοποθετούν σε μειονεκτική θέση.¹⁸⁰ Δηλαδή, οι ανισότητες είναι θεμιτές μόνον όταν βελτιώνουν το αρχικό ίσο μερίδιο, αλλά, αντίθετα από ό,τι πρεσβεύει ο ωφελμισμός, αυτές δεν επιτρέπονται αν παραβιάζουν το ακριβοδίκαιο μερίδιο. Όμως, αυτή η γενική αντίληψη για τη δικαιοσύνη δεν μπορούσε να επιλύσει το ζήτημα της ιεράρχησης των προτεραιοτήτων ανάμεσα στα διάφορα στοιχεία της θεωρίας, όπως, για παράδειγμα, αν είναι θεμιτό να βελτιώνεται το εισόδημα κάποιου πολίτη και ταυτόχρονα αυτός να στερείται μία από τις βασικές του ελευθερίες ή να μην του παρέχεται ισότητα ευκαιριών.¹⁸¹ Έτσι, ο John Rawls, κατά τη διατύπωση των δύο αρχών δικαιοσύνης, κατέστησε σαφές ότι η πρώτη αρχή έχει προτεραιότητα έναντι της δεύτερης. Η οριστική διατύπωση αυτών των αρχών έχει ως ακολούθως:¹⁸²

«Πρώτη Αρχή: Κάθε πρόσωπο έχει την ίδια αμετάκλητη αξίωση σε ένα απόλυτα επαρκές σχήμα ίσων βασικών ελευθεριών, το οποίο είναι συμβατό με το ίδιο σχήμα ελευθεριών που ισχύει για όλους και

Δεύτερη Αρχή: Οι κοινωνικές και οικονομικές ανισότητες πρέπει να ικανοποιούν δύο προϋποθέσεις: πρώτον, να συναρτώνται με αξιώματα και θέσεις που είναι ανοιχτά σε όλους υπό συνθήκες ακριβοδίκαιης ισότητας ευκαιριών και δεύτερον, να αποβαίνουν προς το μέγιστο όφελος των λιγότερο ευνοημένων μελών της κοινωνίας».

Ο John Rawls πιστεύει¹⁸³ ότι οι δύο αυτές βασικές αρχές δικαιοσύνης θα μπορούσαν να επιλεγούν από έλλογα όντα κατά την πρωταρχική θέση (original position), δηλαδή σε ένα καθεστώς ίσης ελευθερίας και πίσω από ένα πέπλο άγνοιας (veil of ignorance) των ιδιαιτεροτήτων και των κοινωνικών τους ρόλων, που θα κληθούν να αναλάβουν μετά την επιλογή των αρχών δικαιοσύνης. Εξαιτίας της θεμελιώδους φύσης των βασικών ελευθεριών, αλλά και δικαιωμάτων, και λόγω του ότι αυτά προστατεύουν θεμελιώδη ανθρώπινα αγαθά, η πρώτη αρχή αποκτά προτεραιότητα, που σημαίνει ότι η δεύτερη αρχή πρέπει πάντα να εφαρμόζεται μέσα σε ένα θεσμικό υπόβαθρο μιας εύτακτης κοινωνίας, που ικανοποιεί τις απαιτήσεις που θέτει η πρώτη

---

¹⁸⁰Will Kymlicka, *Η πολιτική φιλοσοφία της εποχής μας*, Μτφ. Γρηγόρης Μολύβας, Εκδόσεις Πόλις, Αθήνα 2005, σελ.144-145.

¹⁸¹John Rawls, *Θεωρία της Δικαιοσύνης*, έ.α. σελ. 94-95.

¹⁸²John Rawls, *Η δίκαιη κοινωνία. Η δικαιοσύνη ως ακριβοδίκαια. Μία αναδιατύπωση*. Μτφ: Φιλήμων Παιονίδης, Εκδόσεις Πόλις, Αθήνα, 2006, σελ. 97.

¹⁸³John Rawls, *Θεωρία της Δικαιοσύνης*, έ.α., σελ. 153, 166, 173-174.

αρχή. Η δεύτερη αρχή είναι γνωστή και ως *αρχή της διαφοράς* (difference principle) και υπόκειται και της αρχής, που εγγυάται τις ίσες βασικές ελευθερίες, και της αρχής της ακριβοδίκαιης ισότητας ευκαιριών. Έτσι, για την εφαρμογή της αρχής της διαφοράς σ' ένα σύστημα ελεύθερης αγοράς, απαιτείται να δημιουργηθεί ένα πολιτικό και νομικό θεσμικό πλαίσιο, το οποίο θα ρυθμίζει τις μακροπρόθεσμες τάσεις των οικονομικών δυνάμεων, με τρόπο ώστε να αποφεύγεται η υπερβολική συγκέντρωση ιδιοκτησίας και πλούτου και ειδικότερα εκείνες που ενδέχεται να οδηγήσουν στην πολιτική κυριαρχία.¹⁸⁴

Πιο συγκεκριμένα, η αρχή της διαφοράς απαιτεί, όσο μεγάλες και αν είναι οι ανισότητες ως προς τον πλούτο και το εισόδημα και όσο πρόθυμοι κι αν είναι οι άνθρωποι να εργαστούν για μεγαλύτερο μερίδιο στο τελικό προϊόν, οι υπάρχουσες ανισότητες να λειτουργούν αποτελεσματικά προς όφελος των *λιγότερο ευνοημένων* μελών της κοινωνίας. Διαφορετικά οι ανισότητες δεν είναι αποδεκτές. Ποια όμως είναι η λιγότερο ευνοημένη ομάδα της κοινωνίας και ποιος είναι ο αντιπροσωπευτικός άνθρωπος αυτής της ομάδας; Ο John Rawls φαίνεται να αντιμετωπίζει πρόβλημα για να προσδιορίσει πρακτικά την ταυτότητά της. «*Φαίνεται αδύνατο να αποφευχθεί μια κάποια αυθαιρεσία στον πρακτικό προσδιορισμό της ταυτότητας της λιγότερο ευνοημένης ομάδας*», παραδέχεται.¹⁸⁵ Σε μία εύτακτη κοινωνία, όπου όλα τα ίσα δικαιώματα και οι ελευθερίες των πολιτών, καθώς και οι ακριβοδίκαιες ευκαιρίες είναι διασφαλισμένα, οι λιγότεροι ευνοημένοι είναι αυτοί που ανήκουν στην εισοδηματική τάξη με τις χαμηλότερες προσδοκίες.¹⁸⁶ Με τον τρόπο αυτό μπορεί να καθορισθεί το επίπεδο στο οποίο θα πρέπει να τεθεί ένα εύλογο κοινωνικό minimum. Στη συνέχεια η κοινωνία, ξεκινώντας από αυτό, θα μπορούσε σε συνδυασμό με άλλα μέτρα να οδεύσει προς την ικανοποίηση της αρχής της διαφοράς.¹⁸⁷

Σύμφωνα με το Rawls, με δεδομένο ότι σε μία κοινωνική διανομή το απλούστερο όριο ή πλαίσιο, που μπορούμε να επιβάλουμε, είναι η απόλυτη ισότητα ως προς όλα τα κοινωνικά αγαθά, η αρχή της διαφοράς δεν αποτελεί εξισωτική αρχή με αυτή την έννοια, καθώς αναγνωρίζει την ανάγκη η κοινωνική και οικονομική οργάνωση να διέπεται από ανισότητες.¹⁸⁸ Ωστόσο, θεωρείται εξισωτική με μία διαφορετική έννοια και χαρακτηρίζεται ως μία *αρχή αμοιβαιότητας*,¹⁸⁹ η οποία προσεγγίζει τη σύμβαση που ισχύει σε μία δίκαιη δημοκρατική κοινωνία. Αυτή η σύμβαση

---

¹⁸⁴ John Rawls, *Η δίκαιη κοινωνία*, έ.α., σελ. 98-99.

¹⁸⁵ John Rawls, *Θεωρία δικαιοσύνης*, σελ. 130.

¹⁸⁶ John Rawls, *Η δίκαιη κοινωνία*, έ.α., σελ. 124.

¹⁸⁷ John Rawls, *Θεωρία δικαιοσύνης*, σελ. 130.

¹⁸⁸ John Rawls, *Η δίκαιη κοινωνία*, σελ. 139.

¹⁸⁹ John Rawls, έ.α. σελ. 124, 132 και 139.

ταυτίζεται με την πεποίθηση ότι κάθε πολίτης πρέπει να ωφελείται από την πολιτική που ασκείται μέσα σε αυτή την κοινωνία και η αρχή της διαφοράς θα πρέπει να εφαρμόζεται έτσι, ώστε να ικανοποιείται πάντοτε το κριτήριο του αμοιβαίου οφέλους. Υπό αυτή την έννοια, επιτυγχάνεται η αρμονία των κοινών συμφερόντων: οι άνθρωποι δεν κερδίζουν ο ένας εις βάρος του άλλου, αφού επιτρέπονται μόνο αμοιβαία πλεονεκτήματα.¹⁹⁰ Οι λιγότερο ευνοημένοι της κοινωνίας είναι αυτοί στους οποίους οφείλουμε να επιδείξουμε αμοιβαιότητα, όπως και σε κάθε άλλον, ως στοιχείο πολιτικής δικαιοσύνης μεταξύ ισότιμων και ελεύθερων πολιτών.

Για πληρέστερη κατανόηση της αρχής της διαφοράς, παραθέτουμε ένα παράδειγμα:¹⁹¹ Ας φανταστούμε ότι οι ακόλουθες σειρές είναι πιθανές διανεμητικές διατάξεις σε έναν κόσμο τριών ατόμων.

(α) 10 : 8 : 1

(β) 7 : 6 : 2

(γ) 5 : 4 : 4

Η στρατηγική του Rawls προτείνει την επιλογή (γ), ακόμα και αν οι δύο πρώτες έχουν υψηλότερη μέση ωφελιμότητα. Εάν δεν γνωρίζει κανείς πόσο πιθανό είναι να βρεθεί στη βέλτιστη ή στη χειρίστη θέση, η τρίτη διάταξη αποτελεί την ορθολογική επιλογή. Γιατί ακόμα και αν καταλήξει στη χειρίστη θέση, παρέχει περισσότερα από ό,τι θα έπαιρνε αν ήταν στον πυθμένα με βάση τις άλλες διατάξεις. Στις δύο πρώτες υπάρχει κάποια πιθανότητα, άγνωστο πόσο μεγάλη, η ζωή να είναι εντελώς δυστυχισμένη. Έτσι είναι παράλογο να δεχθεί κανείς αυτή την πιθανότητα από τη στιγμή που καθένας μας έχει μόνο μία ζωή. Έτσι, καταλήγει ο Rawls, στην πρωταρχική θέση οι άνθρωποι θα επέλεγαν την αρχή της διαφοράς.

Συμπερασματικά,¹⁹² η αρχή της διαφοράς εκφράζει την ιδέα ότι, με αφετηρία την ίση κατανομή, οι περισσότεροι ευνοημένοι δεν πρόκειται σε κανένα σημείο να ευνοούνται εις βάρος αυτών που βρίσκονται σε χειρότερη θέση στο ίδιο σημείο. Αλλά, καθώς η αρχή της διαφοράς εφαρμόζεται στη *βασική δομή*, μια βαθύτερη ιδέα αμοιβαιότητας που ενυπάρχει σε αυτήν είναι ότι οι κοινωνικοί θεσμοί δεν πρέπει να εκμεταλλεύονται τον τυχαίο χαρακτήρα των φυσικών χαρισμάτων, την αρχική κοινωνική θέση ή την καλή τύχη κατά τη διάρκεια του βίου, παρά μόνο με τρόπους που ευνοούν όλους, συμπεριλαμβανομένων των λιγότερων ευνοημένων. Πρόκειται

¹⁹⁰ John Rawls, *Θεωρία της Δικαιοσύνης*, έ.α. σελ. 137.

¹⁹¹ Will Kymlicka, έ.α. σελ. 158-159.

¹⁹² John Rawls, *Η δίκαιη κοινωνία*, έ.α. σελ. 235-236.

για μια δίκαιη ρύθμιση μεταξύ ελεύθερων και ισότιμων πολιτών σε σχέση με αυτά τα αναπόφευκτα τυχαία ενδεχόμενα. Γενικά, ο John Rawls συνδέει την αρχή της διαφοράς με την αρχή ότι «οι μη επαξίως επελθούσες ανισότητες γεννούν την υποχρέωση αποκατάστασής τους». Με άλλα λόγια, επειδή οι εκ γενετής ανισότητες και οι ανισότητες της φυσικής προικοδότησης δεν έχουν επέλθει επαξίως, για το λόγο αυτό πρέπει να τυγχάνουν κάποιας αποκατάστασης. Αυτή η αρχή της αποκατάστασης επιβάλλει στην κοινωνία, προκειμένου να αντιμετωπίζει όλα τα πρόσωπα ως ίσα και να προσφέρει μία πραγματική ισότητα ευκαιριών, να δίνει μεγαλύτερη προσοχή σε όσους γεννήθηκαν με λιγότερα χαρίσματα, καθώς και σε όσους γεννήθηκαν στις λιγότερο ευνοημένες κοινωνικές θέσεις. Η ιδέα είναι να αποκαθίσταται η μεροληψία, που απορρέει από τυχειότητες, προς την κατεύθυνση της ισότητας.¹⁹³

Ο Rawls επικρίθηκε ότι ενδιαφέρεται μόνο για τους λιγότερο ευνοημένους και για το ότι η αρχή της διαφοράς, ως αρχή διανεμητικής δικαιοσύνης, δεν επιβάλλει περιορισμούς ως προς το σύνολο των επιτρεπτών διανομών. Έτσι, ξεκαθάρισε¹⁹⁴ ότι η αντίρρηση αυτή δεν ευσταθεί, επειδή παραβλέπει το γεγονός ότι τα συστατικά στοιχεία των δύο αρχών της δικαιοσύνης είναι σχεδιασμένα με τέτοιο τρόπο ώστε εντέλει να λειτουργούν και να εφαρμόζονται ως μία ενότητα. Δεν μπορούμε, συνεχίζει, να λάβουμε σοβαρά υπόψη μας την αρχή της διαφοράς, αν τη μελετούμε μόνη της, δηλαδή χωρίς το πλαίσιο που θέτουν οι πρότερες αρχές. Οι αξιώσεις των πρότερων αρχών επιφέρουν σημαντικά διανεμητικά αποτελέσματα. Για παράδειγμα, ας σκεφθούμε τον διανεμητικό ρόλο της ακριβοδίκαιης ισότητας ευκαιριών στην εκπαίδευση ή της ουσιαστικής αξίας των ίσων πολιτικών ελευθεριών, οι οποίες παρέχουν στους πολίτες, ανεξάρτητα από την οικονομική ή κοινωνική τάξη στην οποία ανήκουν, τις ίδιες περίπου ευκαιρίες είτε να επηρεάσουν την πολιτική διακυβέρνηση μιας χώρας είτε να αποκτήσουν αξιώματα. Η αξία της προτεραιότητας της πρώτης αρχής έναντι της δεύτερης είναι πολύ σημαντική, προσθέτει,¹⁹⁵ γιατί αποκλείει σταθμίσεις, π.χ. τους «συμψηφισμούς» των οικονομολόγων μεταξύ των βασικών δικαιωμάτων και ελευθεριών, που καλύπτει η πρώτη αρχή, και των κοινωνικών και οικονομικών πλεονεκτημάτων, που ρυθμίζει η αρχή της διαφοράς. Στο πλαίσιο αυτό, δεν μπορεί να αφαιρούνται πολιτικές ελευθερίες από κάποιες κοινωνικές ομάδες με το σκεπτικό ότι, αν

---

¹⁹³ John Rawls, *Θεωρία της Δικαιοσύνης*, έ.α. σελ.133.

¹⁹⁴ John Rawls, *Η δίκαιη κοινωνία*, έ.α. σελ. 102 και 392 υποσ. 10)

¹⁹⁵ John Rawls, έ.α. σελ. 102-103.

διατηρηθούν, θα μπορούν να παρεμποδίσουν την εφαρμογή της πολιτικής που απαιτείται για την οικονομική ανάπτυξη και αποτελεσματικότητα.

Ο Rawls επισημαίνει¹⁹⁶ ότι η πρώτη αρχή εφαρμόζεται κατά το στάδιο της «συντακτικής συνέλευσης» και το αν εξασφαλίζονται τα συνταγματικά ουσιώδη αντικατοπτρίζεται περισσότερο ή λιγότερο στη μορφή του Συντάγματος, στις πολιτικές ρυθμίσεις που απορρέουν από αυτό, καθώς και στον τρόπο που λειτουργούν στην πράξη. Έτσι είναι πολύ πιο εύκολο να διαπιστωθεί αν εφαρμόζεται. Η δεύτερη αρχή εφαρμόζεται κατά το νομοθετικό στάδιο και αφορά κάθε μορφής κοινωνική και οικονομική νομοθεσία και κάθε ζήτημα που ανακύπτει σε αυτό το σημείο. Είναι όμως δύσκολο να διαπιστωθεί αν επιτυγχάνονται οι στόχοι της δεύτερης αρχής, επειδή τα ζητήματα αυτά επιδέχονται διαφορετικές εύλογες γνωμοδοτήσεις, οι οποίες σχετίζονται στενά με τις κοινωνικές και οικονομικές πληροφορίες. Παρόλο που η αρχή της διαφοράς δεν συμπεριλαμβάνεται στα συνταγματικά ουσιώδη, είναι εν τούτοις σημαντικό να επιχειρήσουμε να προσδιορίσουμε, προσθέτει ο Rawls,¹⁹⁷ την ιδέα της ισότητας που είναι η πλέον κατάλληλη για πολίτες, οι οποίοι θεωρούνται ελεύθεροι και ισότιμοι, καθώς και τακτικά, ισόβια και πλήρως συνεργαζόμενα μέλη της κοινωνίας. Και αυτό, επειδή η ιδέα αυτή περιλαμβάνει την αμοιβαιότητα στην πιο αναπτυγμένη μορφή της. Έτσι, η δημοκρατική ισότητα, αν κατανοηθεί στις πραγματικές της διαστάσεις, χρειάζεται κάτι σαν την αρχή της διαφοράς (δηλαδή την αρχή της διαφοράς σε κάποια μορφή της) τονίζει με έμφαση ο Αμερικανός φιλόσοφος,¹⁹⁸ άπαξ και δούμε την κοινωνία ως ένα ακριβοδίκαιο διαγενεακό σύστημα συνεργασίας μεταξύ ισότιμων και ελευθέρων πολιτών. Επιπλέον, θεωρεί ο Rawls, σε μία κοινωνία που διέπεται από τις αρχές της δικαιοσύνης ως ακριβοδικίας η ισότητα είναι παρούσα στο υψηλότερο επίπεδο, αφού οι πολίτες αναγνωρίζουν και θεωρούν τους άλλους ως ίσους και, ως εκ τούτου, οι πολίτες είναι ίσοι στο υψηλότερο επίπεδο και σε σχέση με τα πλέον σημαντικά ζητήματα.¹⁹⁹

Όπως προαναφέρθηκε, ο John Rawls δημιούργησε έναν κατάλογο πρωταρχικών αγαθών, τα οποία γίνονται αντιληπτά ως θεμελιώδη στοιχεία για οποιαδήποτε ανθρώπινη ζωή και θεωρούνται προαπαιτούμενα για τη δυνατότητα επίτευξης ουσιαστικών πλευρών του ανθρώπινου αγαθού. Το γεγονός αυτό έχει την έννοια ότι οι βασικές ανάγκες είναι απαιτήσεις για να μπορεί κανείς να επιλέξει το είδος ζωής που επιθυμεί να ζήσει. Αυτά τα πρωταρχικά αγαθά

---

¹⁹⁶ John Rawls, έ.α. σελ. 105-107.

¹⁹⁷ John Rawls, έ.α. σελ. 107.

¹⁹⁸ John Rawls, έ.α. σελ. 251-252.

¹⁹⁹ John Rawls, έ.α. σελ. 249-251.

χαρακτηρίζονται ως αντικειμενικοί δείκτες του ευ ζην και ταυτόχρονα προϋποθέσεις για να επιδιώξει ο καθένας την ευζωία του με τον τρόπο που ο ίδιος την αντιλαμβάνεται.²⁰⁰ Κατά τον Rawls,²⁰¹ ο ρόλος των πρωταρχικών αγαθών τοποθετείται εντός του συνολικού πλαισίου της δικαιοσύνης ως ακριβοδικίας. Όμως, μόνον η επίκλησή τους δεν συνεπάγεται κάτι ως προς το επίπεδο και τον τρόπο διανομής τους. Στη *Θεωρία* του Rawls αυτό το καθορίζει η αρχή της διαφοράς, η οποία, εξ ορισμού, σε μια ευτεταγμένη κοινωνία απαιτεί ένα *minimum*.²⁰² Αυτό καλύπτει τουλάχιστον τις βασικές ανάγκες, η ικανοποίηση των οποίων είναι απαραίτητη για μια αξιοπρεπή διαβίωση.²⁰³ Οι αρχές της δικαιοσύνης, ως ακριβοδικίας, πραγματώνονται μέσα σε μία κοινωνία, στην οποία υπάρχει αυτό το προσήκον κοινωνικό *minimum*, το οποίο εξαρτάται από το περιεχόμενο του πολιτικού πολιτισμού της κοινωνίας, καθώς και από τις θεμελιώδεις διαισθητικά ιδέες περί προσώπου και κοινωνίας με βάση τις οποίες δομείται η δικαιοσύνη ως ακριβοδικία.²⁰⁴ Σύμφωνα με τον Rawls, το κοινωνικό *minimum* θα μπορούσε να καλύπτει πέρα από τις στοιχειώδεις ανθρώπινες ανάγκες πολύ περισσότερα και να ερείδεται σε μία αντίληψη αμοιβαιότητας που προσιδιάζει σε μία κοινωνία, στην οποία οι πολίτες θεωρούνται ελεύθεροι και ισότιμοι και την αντιμετωπίζουν ως ένα ακριβοδικαίο σύστημα διαχρονικής κοινωνικής συνεργασίας.²⁰⁵ Γενικά η αντίληψη ως προς το *minimum* είναι ασαφής, υποστηρίζει ο Rawls, επειδή αυτό εξαρτάται εν μέρει από το επίπεδο πλούτου της κοινωνίας²⁰⁶ και το θέμα που απασχολεί ιδιαίτερα τον Rawls είναι²⁰⁷ πώς θα προσδιοριστεί αυτό το *minimum*. Μπορούμε να διακρίνουμε, λέγει, δύο είδη: Αυτό που οφείλεται στους ανθρώπους *ως ανθρώπους* και καλύπτει τις ανάγκες που είναι βασικές για μία αξιοπρεπή διαβίωση²⁰⁸ και αυτό που τους οφείλεται ως ελεύθερους και ισότιμους πολίτες, με δεδομένες τις άλλες μορφές κοινωνικής πολιτικής, όπως ρυθμίζονται από την αρχή της διαφοράς. Το δεύτερο διασφαλίζει η δικαιοσύνη ως ακριβοδικία – άρα και η αρχή της διαφοράς – δεδομένου ότι αυτή απαιτεί ένα επίπεδο το οποίο, σε συνδυασμό με το σύνολο των μορφών κοινωνικής πολιτικής, μεγιστοποιεί με το πέρασμα του χρόνου τις προοπτικές ζωής των λιγότερο ευνοημένων.

---

²⁰⁰ Γρηγορίου Μολύβα, *έ.α.*, σελ. 161, 203 και 441.

²⁰¹ John Rawls, *Η δίκαιη κοινωνία*, *έ.α.* σελ. 312.

²⁰² John Rawls, *έ.α.* σελ. 244-245.

²⁰³ John Rawls, *έ.α.* σελ.246.

²⁰⁴ John Rawls, *έ.α.* σελ. 250.

²⁰⁵ John Rawls, *έ.α.* σελ. 246.

²⁰⁶ John Rawls, *έ.α.* σελ. 244.

²⁰⁷ John Rawls, *έ.α.* σελ. 242.

²⁰⁸ John Rawls, *έ.α.* σελ. σελ. 405-406, υποσ. 47, όπου ο John Rawls ακολουθεί την ανάλυση του Jeremy Waldron στο “John Rawls and the Social Minimum”, *Journal of Applied Philosophy* 3, 1986, σελ. 27-32.

Ο Rawls εξέφρασε²⁰⁹ την ανησυχία του για το αν η επίτευξη της αρχής της διαφοράς πρέπει να περιλαμβάνεται στο Σύνταγμα μιας κοινωνίας. Αυτό, συμπληρώνει ο Rawls, δεν είναι απαραίτητο, καθώς υπάρχει ο κίνδυνος να καταστεί συνταγματικό ουσιώδες, που πρέπει να ερμηνευτεί και να εφαρμοστεί από τα δικαστήρια με περιορισμένες ελπίδες επιτυχίας. Αυτό που συνιστά συνταγματικό ουσιώδες, προσθέτει ο Rawls, είναι η εγγύηση ενός κοινωνικού minimum, το οποίο θα καλύπτει τουλάχιστον τις βασικές ανθρώπινες ανάγκες. Και τούτο θα πρέπει να συμβαίνει, γιατί είναι προφανές ότι η αρχή της διαφοράς παραβιάζεται κατάφωρα όταν δεν εξασφαλίζεται αυτό το minimum. Για να μπορέσει να καταστεί η αρχή της διαφοράς συνταγματικό ουσιώδες, διευκρινίζει ο Rawls, θα πρέπει να εξετασθούν πολλά ζητήματα, γιατί αυτή απαιτεί περισσότερα από την κάλυψη των βασικών αναγκών.

Η πρακτική εφαρμογή της βασισμένης στην αρχή των «αναγκών» *Θεωρίας της Δικαιοσύνης* του John Rawls συνδέεται με την απαλοιφή των ανισοτήτων, οι οποίες δεν λειτουργούν σε όφελος των λιγότερο ευνοημένων μελών της κοινωνίας, με αποτέλεσμα να αποκλείει μία κατανομή σύμφωνα με την απόδοση. Αυτή η τελευταία ανάγεται σε εκτίμηση, εκτός των άλλων, και των φυσικών ικανοτήτων ενός ατόμου, τις οποίες εξ ορισμού αποκλείει η θεωρία της δικαιοσύνης και τις θέτει εκτός του πεδίου των πρακτικών εφαρμογών της αρχής των «αναγκών». Σύμφωνα με τον ίδιο τον John Rawls,²¹⁰ η δικαιοσύνη ως ακριβοδικία δεν δέχεται την αντίληψη ότι τα καλά πράγματα στη ζωή θα πρέπει να διανέμονται ανάλογα με την ηθική αξιοσύνη. Αυτή η αρχή δεν μπορεί να επιλεγεί κατά την πρωταρχική θέση, αφού δεν υπάρχει τρόπος καθορισμού του απαιτούμενου κριτηρίου σε αυτή την κατάσταση. Καμία από τις επιταγές της δικαιοσύνης δεν αποβλέπει στην ανταμοιβή της αρετής. Δεν μπορούμε να εισαγάγουμε, λέγει ο Rawls, την έννοια της ηθικής αξιοσύνης πριν αναγνωρίσουμε τις αρχές της δικαιοσύνης και των φυσικών καθηκόντων και υποχρεώσεων. Αυτή δεν παίζει κανένα ρόλο στον ουσιαστικό καθορισμό των διανεμητικών μεριδίων. Οι άνθρωποι δεν δικαιούνται κάτι ανάλογο με την εγγενή αξία τους.

Ωστόσο, ο John Rawls διευκρινίζει²¹¹ ότι η δικαιοσύνη ως ακριβοδικία δεν απορρίπτει, ούτε αμφισβητεί την έννοια της προσωπικής ηθικής αξίας, αλλά αυτή θα ήταν απόλυτα ακατάλληλη ως κριτήριο διανεμητικής δικαιοσύνης, καθώς οι πολίτες εμφορούνται από

---

²⁰⁹ John Rawls, *έ.α.*, σελ. 300-301.

²¹⁰ John Rawls, *Θεωρία Δικαιοσύνης*, σελ. 364

²¹¹ John Rawls, *Η δίκαιη κοινωνία*, *έ.α.* σελ. 147 και 153.

διαφορετικές αντιλήψεις περί αγαθού, με αποτέλεσμα να μη μπορούν να συμφωνήσουν σε μία περιεκτική διδασκαλία για να καθορίσουν μία έννοια προσωπικής ηθικής αξίας. Αυτές οι αντιμαχόμενες διδασκαλίες δεν μπορεί να ευσταθούν όλες και να είναι πολιτικά εφικτές. Δηλαδή, με δεδομένο τον εύλογο πλουραλισμό της κοινωνίας, η προσωπική ηθική αξία δεν μπορεί να ενσωματωθεί σε μία πολιτική αντίληψη περί δικαιοσύνης και με βάση αυτή να απονέμονται τα κοινωνικά αγαθά. Επιπλέον, θα ήταν δυσλειτουργική και ανεφάρμοστη σε σχέση με τους στόχους του πολιτικού βίου. Ο John Rawls δεν πιστεύει στη δυνατότητα επίτευξης ομοιόμορφου αξιακού τοπίου²¹² και για το λόγο αυτό εμφανίζεται κατηγορηματικός: «*Διανομή και αρετή δεν μπορεί να συμπίπτουν ακόμη και όταν τα πράγματα συμβαίνουν κατά τον καλύτερο τρόπο*».²¹³ Η ανάγκη ύπαρξης μιας δημόσιας βάσης δικαιολόγησης μας ωθεί να αναζητήσουμε μία λειτουργική πολιτική αντίληψη περί δικαιοσύνης.²¹⁴ Έτσι, ο Rawls υποστηρίζει μεν μία κατανομή, η οποία φαίνεται να έχει την πρακτική εφαρμογή της αρχής των «αναγκών», πλην όμως δηλώνει²¹⁵ ότι η δικαιοσύνη ως ακριβοδικία δεν αρνείται ότι κάποιοι άνθρωποι αξίζουν ηθικά κάποια πράγματα, με τρόπους που δεν μπορούν να καλυφθούν από την πολιτική αντίληψη. Έτσι, σε ένα δεύτερο στάδιο και αφού επιλεγούν οι αρχές δικαιοσύνης, προσθέτει ο John Rawls οι δημοσίως αναγνωρισμένοι κανόνες καθορίζουν και κάποιες αξιώσεις προσώπων ή ομάδων που παίρνουν μέρος σε δίκαιες σχέσεις. Με αυτόν τον τρόπο ικανοποιούνται οι λεγόμενες «θεμιτές προσδοκίες» τους, όπως αυτές θεμελιώνονται στους κοινωνικούς θεσμούς²¹⁶ και θεωρούνται ως αποτέλεσμα της ενσυνείδητης προσπάθειάς τους. Οι αρχές δικαιοσύνης σέβονται τις *νόμιμες προσδοκίες* (legitimate expectations) που βασίζονται σε αναγνωρισμένους κανόνες και στους τίτλους που απέκτησαν τα άτομα.²¹⁷ Έτσι, η απαίτηση αυτή γίνεται αποδεκτή από την κοινότητα, χωρίς τούτο να σημαίνει ότι το κοινωνικό σύστημα σχεδιάστηκε από την προοπτική αυτή. Αυτή η ιδέα επιβάλλει να αξίζουν ανταμοιβή οι άνθρωποι που ενεργούν με τρόπο, ώστε να καλλιεργούν και να εμπλουτίζουν τα χαρίσματά τους, χρησιμοποιώντας τα για το καλό το δικό τους και των άλλων.

Συμπερασματικά, παρόλο που ο Rawls εκφράζει κάποιο σκεπτικισμό για το αριστοτελικό διανεμητικό κριτήριο της αξίας, αναγνωρίζει, όμως, ότι σε ένα σύστημα δίκαιης συνεργασίας, που ανταμείβει την προσπάθεια βελτίωσης της ατομικής κατάστασης, κάποιος δικαιούται σχετικά

---

²¹² Γρηγορίου Μολύβα, *έ.α.* σελ 161.

²¹³ John Rawls, *Θεωρία της Δικαιοσύνης*, *έ.α.* σελ. 368.

²¹⁴ John Rawls, *Η δίκαιη κοινωνία*, *έ.α.* σελ. 157.

²¹⁵ John Rawls, *έ.α.* σελ.157.

²¹⁶ John Rawls, *Θεωρία της Δικαιοσύνης*, *έ.α.* σελ. 364.

²¹⁷ John Rawls, *Η δίκαιη κοινωνία*, *έ.α.* σελ. 111.

προνόμια. Αυτό επιτυγχάνεται με την υποκατάσταση του κριτηρίου της αξίας από τις «νόμιμες προσδοκίες», οι οποίες δημιουργούνται από τις αρχές δικαιοσύνης ως δίκαιο σχήμα απονομής σε καθένα ό,τι του οφείλεται.²¹⁸ Έτσι, σ' ένα μεταγενέστερο της αρχικής κατανομής στάδιο, η αντίληψη και η ικανοποίηση των νομίμων προσδοκιών θα επιτελούν, για μία πολιτική θεώρηση, το αναγκαίο έργο που εσφαλμένα νομίζαμε ότι μπορεί να το επιτελέσει μόνο μία έννοια ηθικής προσωπικής αξίας, που ανήκει σε μία περιεκτική θέση. Με αυτόν τον τρόπο, η αξία και η προσφορά παίζουν το δικό τους σημαντικό ρόλο στην αποτελεσματικότερη οργάνωση και λειτουργία των κοινωνικών θεσμών.

Πώς αξιολογείται όμως η σχέση των αντιλήψεων του Αριστοτέλη και του John Rawls για τη διανεμητική δικαιοσύνη; Η θεωρία του John Rawls, στο γενικό της πλαίσιο, είναι θεμελιωμένη στις «ανάγκες» και όχι στην αξία, η οποία είναι το κατ'εξοχήν αριστοτελικό διανεμητικό κριτήριο. Ο John Rawls προσδίδει στον όρο *δικαιοσύνη* την έννοια του *ορθού* και έτσι θεωρεί ότι η δικαιοσύνη δεν ανάγεται στην ευδαιμονία, όπως συμβαίνει με την άποψη του Αριστοτέλη για τη δικαιοσύνη ως ηθική αρετή. Και επειδή η επιλογή των αρχών δικαιοσύνης γίνεται στην *πρωταρχική κατάσταση*, αποκλείεται εξ ορισμού η επιλογή της ηθικής αξίας, ως κριτήριο διανομής, όπως αυτό συμβαίνει στην αριστοτελική διανεμητική δικαιοσύνη. Όμως, πριν αναπτύξει τη θεωρία του, ο John Rawls δηλώνει²¹⁹ ότι ο πυρήνας της, παρότι προσεγγίζει τις απόψεις του κοινωνικού συμβολαίου των Locke, Rousseau και Kant, εντάσσεται στα πλαίσια της αριστοτελικής παράδοσης. Επιπλέον, υποστηρίζει με σαφήνεια ότι δεν υπάρχει σύγκρουση με την παραδοσιακή έννοια της δικαιοσύνης, παρά το γεγονός ότι ο Αριστοτέλης, σαφώς, προϋποθέτει μια εκτίμηση του τι ανήκει ακριβώς σε ένα πρόσωπο και τι του οφείλεται, ενώ ο ορισμός που ο ίδιος υιοθετεί έχει μελετηθεί για να έχει εφαρμογή άμεσα στην πιο σημαντική περίπτωση, τη δικαιοσύνη της βασικής δομής.²²⁰ Ο στοχαστής Alasdair MacIntyre²²¹ θεωρεί ότι η αξία αποτελεί ουσιώδες στοιχείο σε οποιοδήποτε παράπονο σχετικό με τη δικαιοσύνη και η αξία, ως ηθική αρχή, κατέχει σημαντική θέση σε μία κοινωνία που είναι προσανατολισμένη και έχει σκοπό της το κοινό αγαθό. Έτσι, κρίνει ως ανεπαρκή τη θεμελιωμένη στις «ανάγκες» θεωρία του John Rawls, λόγω του ότι αυτή δεν δέχεται την *αξία* ως το κατ'εξοχήν διανεμητικό κριτήριο.

---

²¹⁸ Μυρτούς Δραγώνα – Μονάχου, έ.α., σελ. 151.

²¹⁹ John Rawls, *Θεωρία της Δικαιοσύνης*, έ.α. σελ.18

²²⁰ John Rawls, έ.α. σελ. 35-36.

²²¹ Alasdair MacIntyre, έ.α., σελ. 232.

Όμως, ο μελετητής Antony Flew εκφράζει την άποψη²²² ότι ο Αριστοτέλης δεν ξεκινά από μία πρωταρχική κατάσταση, όπου τα αγαθά είναι προσιτά για διανομή, όπως συμβαίνει στις σύγχρονες θεωρίες κοινωνικής δικαιοσύνης, αλλά από ήδη διαμορφωμένες και συγκεκριμένες κοινωνικές καταστάσεις, οι οποίες παρείχαν πρόσφορο έδαφος να αναγνωρισθεί ως διανεμητικό κριτήριο η αξία και η συμβολή του πολίτη στην κοινωνική ζωή μιας πόλης. Έτσι η άποψη του στοχαστή Alasdair MacIntyre²²³ δεν μπορεί να γίνει αποδεκτή, αφού αυτή στηρίζεται σε διαφορετικά δεδομένα και επομένως η σύγκριση, την οποία επιχειρεί, είναι αλυσιτελής, λόγω του ότι τίθεται επί εσφαλμένης βάσης.

Συναφώς, ο Καθηγητής Στ. Βιρβιδάκης υποστηρίζει²²⁴ ότι, επειδή οι αξίες δεν μπορούν να αποτελέσουν κατάλληλο αντικείμενο φιλοσοφικής συζήτησης στο μέτρο που μπορούν να μελετηθούν μόνον ως εμπειρικά ιστορικά μορφώματα, σωστά ο Rawls αρνείται να κρίνει ως δίκαιους ή άδικους τους εμπειρικά διακριβώσιμους πρακτικούς κανόνες διανεμητικού δικαίου χρησιμοποιώντας κριτήρια αξίας, συμβολής ή δικαιωμάτων κτήσης, πέρα από τη συμμόρφωσή τους προς γενικές φιλοσοφικές αρχές. Επιπλέον, ο κ. Βιρβιδάκης προσθέτει ότι, παρά το γεγονός ότι ο Rawls τονίζει ότι τα κριτήρια της διανεμητικής δικαιοσύνης δεν υπαγορεύονται από την έννοια της ηθικής ή μη αξίας των προσώπων, οι επιλεγόμενες πίσω από το πέπλο άγνοιας αρχές της δικαιοσύνης, βασισμένες στην ελευθερία, την ισονομία και την ορθολογικότητα, φωτίζουν τα κριτήρια της ηθικής αξίας και του ηθικού αγαθού για τον άνθρωπο, ανεξάρτητα από τις κοινωνικές αντιλήψεις αυτού του αγαθού.²²⁵ Στο πλαίσιο αυτό, δεν μπορούν οι αναλογίες, η αξία, η προσφορά και η συμβολή να αποτελούν ηθικούς γνώμονες αφ' εαυτών και να συνιστούν το υπόβαθρο κάποιας αρχής δικαιοσύνης, με την έννοια της αναλογικής ισότητας.²²⁶

Ολοκληρώνοντας αυτή την ενότητα, οφείλουμε να αναφέρουμε την άποψη ότι η Θεωρία Δικαιοσύνης του John Rawls, με την έμφαση που αυτή δίδει στην ίση ελευθερία για όλους και στην αρχή των ίσων ευκαιριών, δεν θα εύρισκε σύμφωνο τον Αριστοτέλη, ο οποίος θα διαφωνούσε με την πρώτη αρχή της δικαιοσύνης, δεν θα απέρριπτε όμως τη δεύτερη αρχή, αφού έδιδε έμφαση στο κοινό καλό ανεξάρτητα από ωφελιμιστικές σηματοδοτήσεις.²²⁷

---

²²² Μυρτούς Δραγώνα – Μονάχου, έ.α., σελ. 151.

²²³ Έ.α. σελ 150-151.

²²⁴ Στέλιου Βιρβιδάκη, «Μαθηματικές αναλογίες και διανεμητική δικαιοσύνη: Σύγχρονες προοπτικές», στο: Κ. Boudouris (ed.), *Περί δικαιοσύνης*, Εκδόσεις Ελληνική Φιλοσοφική Εταιρεία, Αθήνα 1989, σελ. 51.

²²⁵ Έ.α. σελ. 50 - 51.

²²⁶ Έ.α., σελ. 51.

²²⁷ Έ.α., σελ. 151.

Στην τελευταία ενότητα, που ακολουθεί, θα προσπαθήσουμε να αναδείξουμε τη σημασία της διανεμητικής δικαιοσύνης στην εποχή μας, λαμβάνοντας υπόψη τις μεγάλες οικονομικές ανισότητες του αιώνα μας, καθώς επίσης και το γεγονός ότι η φτώχεια και η εξαθλίωση αφορά πλέον ένα μεγάλο μέρος του πληθυσμού του πλανήτη μας.

III. Η σημασία της διανεμητικής δικαιοσύνης στον 21^ο αιώνα

Η πραγματεία του Αριστοτέλη για τη δικαιοσύνη, μέρος της οποίας αναλύσαμε συνοπτικά στην πρώτη ενότητα, γράφτηκε πριν 2400 χρόνια και το έργο του *Ηθικά Νικομάχεια* είναι ένα από τα πιο ιερά βιβλία που υπάρχουν. Στο έργο αυτό, ο Αριστοτέλης ζωγραφίζει τα διάφορα πεδία της ανθρώπινης ζωής, συσχετίζοντας αυτά με τις ηθικές αρετές του πολίτη και συνδέοντας ταυτόχρονα την πολιτική με την ηθική. Οι φιλοσοφικές του σκέψεις έχουν πολύ μεγάλη σημασία για όλους και ο πλούτος γνώσεων, που μας προσφέρει, μας αγκαλιάζει σε κάθε πτυχή της ζωής μας. Για το λόγο αυτό, σε όλο τον κόσμο βλέπουμε ότι πολλοί ακαδημαϊκοί μελετούν τον Αριστοτέλη, παρά την κριτική που δέχθηκε το έργο του. Αυτόν τον ωκεανό γνώσεων εμείς σήμερα προσπαθούμε να τον προσεγγίσουμε. Το πώς, όμως, θα εφαρμοστεί εξαρτάται από την κατανόηση του κάθε ανθρώπου, ιδιαίτερα δε από την ερμηνεία της έννοιας που αποδίδει στη δικαιοσύνη ο Αριστοτέλης. Για τον Σταγυρίτη φιλόσοφο, ο οποίος, προφανώς, δεν φοβόταν να κατηγορηθεί για σχετικισμό, η περιγραφή της κάθε πράξης πρέπει να γίνεται μέσα σε ένα ευρύτερο πλαίσιο και οι παράγοντες, δηλαδή οι άνθρωποι, πρέπει να αξιολογούν το κάθε πλαίσιο.

Όμως, τι καταλαβαίνουμε από τον Αριστοτέλη σήμερα; Ο Αριστοτέλης παρουσίασε ένα επιχείρημα στις σχέσεις μας με τους άλλους. Μας δίδει επιλογές πώς να κατανοήσουμε τη δικαιοσύνη. Μας ωθεί να σκεφτούμε το κοινό αγαθό, το οποίο αναδύεται στη φιλοσοφία του. Είναι όμως δύσκολο στην εποχή μας να συγκλίνουν τα ατομικά και τα κοινά συμφέροντα, δεδομένων των ανισοτήτων. Αλλά μας δίδει επιλογές. Για παράδειγμα, δεν απορρίπτει τον πλούτο και δέχεται τα υλικά αγαθά, μόνο όταν αυτά υπηρετούν τις πραγματικές ανάγκες. Απλώς, μέμφεται όσους προτιμούν τον πλούτο από τη σοφία και αποδίδει αξιολογική προτεραιότητα στην πνευματική ανάπτυξη των ανθρώπων. Δηλαδή δέχεται τα υλικά αγαθά, όχι ως απώτερο στόχο, αλλά ως μέσα για την επίτευξη της ευδαιμονίας. Έτσι, μας λέγει, ότι η ευδαιμονία χρειάζεται και εξωτερικά αγαθά, παρά το γεγονός ότι η βασική πλευρά της ζωής υπηρετείται από την αρετή. Άρα, η περιφρούρηση της απαραίτητης υλικής ευμάρειας θα πρέπει να είναι πρωταρχικό καθήκον όλων των κρατών, προκειμένου να διασφαλισθεί η αξιοπρέπεια των πολιτών.

Από την άλλη πλευρά, η οπτική του Rawls διαμορφώνεται στο υπόβαθρο της αριστοτελικής σκέψης. Μπορεί η θεωρία του να εμπνέεται από τη θεωρία του κοινωνικού συμβολαίου, όμως συντονίζεται με τον Αριστοτέλη όταν λέγει ότι η δικαιοσύνη είναι η πρώτιστη αρετή των κοινωνικών θεσμών. Συναφώς, ο Καθηγητής Κ. Μπέης επισημαίνει²²⁸ ότι η σύγχρονη αυτή συγκροτημένη θεωρία για την ουσία της δικαιοσύνης δεν αποστασιοποιείται στον πυρήνα της από την αριστοτελική διδασκαλία για τη διανεμητική λειτουργία της δικαιοσύνης. Έτσι, μπορούμε να πούμε ότι η θεωρία του χαρακτηρίζεται από μία αριστοτελική δέσμευση, όσον αφορά την ηθική και η παρακαταθήκη του μας επιτρέπει να επιμείνουμε σε αυτή τη διάσταση. Στον 20^ο αιώνα, μετά την έκδοση της *Θεωρίας της Δικαιοσύνης*, όλοι αναφέρθηκαν στην ισότητα και στην επανασύνδεση της πολιτικής με την ηθική.

Όμως, ποια είναι η αξία της Θεωρίας του John Rawls και τι μπορούμε να αντλήσουμε από αυτή; Ο John Rawls υποστηρίζει ότι στο όνομα της διανεμητικής δικαιοσύνης η οργανωμένη κοινωνία – το Κράτος – πρέπει να επιδείξει ενεργό ενδιαφέρον, όχι μόνο για την αποτελεσματικότητα, αλλά και για την ισότητα και πρέπει να επεμβαίνει, ώστε να επιτυγχάνεται ο ιδανικός βαθμός ισότητας, ο οποίος δεν πρέπει να είναι ούτε πολύ υψηλός, αλλά ούτε και πολύ χαμηλός.²²⁹ Οι αρχές δικαιοσύνης, οι οποίες παράγονται από έλλογα άτομα, που προωθούν το ορθολογικό ανθρώπινο συμφέρον, θεωρούνται μία ελάχιστη βάση κοινωνικής συνεργασίας. Περαιτέρω, μία έξωθεν μεταγενέστερη προσθήκη αποτελεί η ηθική δέσμευση. Σύμφωνα με τη φιλόσοφο της εποχής μας Martha Nussbaum,²³⁰ η θεωρία του Rawls είναι η ισχυρότερη ανάμεσα σε αυτές που διαθέτουμε. Οφείλουμε όλοι στον Rawls, προσθέτει η Nussbaum,²³¹ τις έννοιες της αξιοπρέπειας, της ελευθερίας και της ίσης αξίας της ελευθερίας. Στον πυρήνα της θεωρίας του είναι η ιδέα του πολίτη ως ελεύθερου και αξιοπρεπούς ανθρώπινου όντος.²³² Η Nussbaum, οι απόψεις της οποίας θεωρούνται ως προέκταση της θεωρίας του Rawls, φαίνεται να προκρίνει έναν συνδυασμό της ιδέας της ίσης αξιοπρέπειας με τις αναγκαίες συνθήκες για μία αξιοπρεπή διαβίωση. Αυτή η ιδέα της αξιοπρέπειας, οριοθετεί ένα ελάχιστο όριο ικανοτήτων, δηλαδή τη

---

²²⁸ Κων/νου Μπέη, έ.α, XV,4.3.

²²⁹ Γιάννη Βαρουφάκη, Πολιτική Οικονομία, Εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 2007, σελ.441.

²³⁰ Martha Nussbaum, *Frontiers of Justice: Disability, Nationality, Species Membership*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2006, σελ. 24,57,107

²³¹ Martha Nussbaum, Φύλο και κοινωνική δικαιοσύνη, Μτφ. Ν. Καλατζής, Επιμ. Κ. Παπαγεωργίου, Αθήνα: Scripta, 2005, σελ. 62.

²³² Martha Nussbaum, έ.α., σελ. 61-64 και 109.

διασφάλισή τους σε ένα ελάχιστο επίπεδο.²³³ Έτσι χρησιμοποιεί τον όρο «κατώφλι», και αποκαλεί «δέσμευση στην ισότητα» τη μέριμνα για να υπάρχει αυτό το κατώφλι, κάτω από το οποίο δεν πρέπει να βρίσκεται κανείς.

Συναφώς, ο Rosen αναφέρει²³⁴ ότι η διανεμητική δικαιοσύνη δεν αφορά την επιβίωση, δηλαδή το στάδιο ικανοποίησης των βασικών αναγκών, αλλά τη διανομή του πλεονάσματος, το οποίο υπερβαίνει τις βασικές ανάγκες επιβίωσης ή ενεργοποιείται, σε περίπτωση σύγκρουσης, με σκοπό την ιεράρχηση των λιγότερο σημαντικών αναγκών, οι οποίες μπορούν να συγκρουστούν με άλλα κριτήρια, όπως για παράδειγμα η επάξια ανταμοιβή, μη δίνοντας πάντοτε προτεραιότητα σε αυτές. Όμως, στην περίπτωση που τίθεται θέμα επιβίωσης του ανθρώπου και διακυβεύεται η ίδια η ζωή απέναντι στο θάνατο, η ανάγκη επικρατεί της αξιοσύνης.²³⁵ Πολλοί στοχαστές έχουν επιχειρήσει να αρθρώσουν μία θεωρία δικαιωμάτων θεμελιωμένη στις ανάγκες,²³⁶ εμμένοντας στην αξιοπρεπή διαβίωση του ανθρώπου. Η τελική εκτίμηση είναι²³⁷ ότι, όπως το δικαίωμα προβάλλει αξίωση απέναντι στην οποία δεν μπορεί να υπάρξει αδιαφορία, έτσι και η ανάγκη προβάλλει επιτακτικά κάτι που δεν μπορεί να περιμένει. Σε αυτή την περίπτωση, αν το δικαίωμα και η ανάγκη συμπλεύσουν, ο συνδυασμός είναι πολιτικά ακαταμάχητος και μάλιστα χωρίς κανέναν κίνδυνο υπονόμευσης των αναγκών, αντίθετα δε αυξάνει το ηθικό τους κύρος, λόγω της αλληλοσύνδεσής τους με τα οικουμενικά ανθρώπινα δικαιώματα.²³⁸

Η προσέγγιση αυτή θεωρείται ιδιαίτερα σημαντική λόγω και της σημερινής κοινωνικοοικονομικής πραγματικότητας, κατά την οποία η φτώχεια,²³⁹ οι αρρώστιες και η εξαθλίωση δεν αποτελούν θέμα μόνο του παρελθόντος, αλλά συνεχίζουν να υπάρχουν σχεδόν

---

²³³ Martha Nussbaum, *Frontiers...*, έ.α., σελ. 179-180.

²³⁴ F. Rosen, «Basic Needs and Justice», *Mind* 86/341 (1977), σελ. 93.

²³⁵ Γρηγορίου Μολύβα, έ.α., σελ. 207, με αναφορά στην άποψη του R. E. Goodin, *Reasons for Welfare: The Political Theory of the Welfare State*, Princeton University Press, 1988, σελ. 299.

²³⁶ Βλ. Amartya Sen «Στοιχεία για μία θεωρία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων», Επιθεώρηση *Δικαιώματα του Ανθρώπου*, Τόμος XVII, Νο 64/2015, σελ. 257-309. Εισαγωγή – Μετάφραση Αντώνη Μακρυδημήτρη. Επίσης, Γρηγορίου Μολύβα, έ.α., σελ. 184-185, όπου αναφέρονται οι στοχαστές D. Wiggins, (*Needs, Values, Truth*, 3^η έκδ. Oxford: Clarendon Press, 1998), D. Copp, [“Equality, Justice and the Basic Needs”, στο G. Brock (επιμ.), *Necessary Goods: Our Responsibilities to Meet Others' Needs*, Lanham: Rowman & Little-field, 1998, 113-133], C. Bay, (“Needs, Wants and Political Legitimacy”, *Canadian Journal of Political Science* 1/3, 1968, σελ. 241-259) και F. Stewart, (“Basic Needs Strategies, Human Rights, and the Right to Development” *Human Rights Quarterly* 11(1989): 347-374).

²³⁷ Γρηγορίου Μολύβα, έ.α, σελ. 185.

²³⁸ Ομοίως, έ.α.

²³⁹ Ως όρος η «φτώχεια» αναφέρεται στην αποστέρηση βασικών αγαθών και υπηρεσιών (τροφή, νερό, στέγη, ρουχισμός, συνθήκες υγιεινής). Η φτώχεια μπορεί να έχει επιπτώσεις είτε ως ανεπάρκεια (απόλυτη φτώχεια) είτε ως ανισότητα (σχετική φτώχεια). Ωστόσο η αξιολόγηση της φτώχειας προσεγγίζεται πλέον όχι μόνο με οικονομικούς δείκτες, αλλά και με τους λεγόμενους δείκτες αποστέρησης ως προς την κάλυψη βασικών αναγκών, την υγεία, την απασχόληση, την κατοικία και την κατανάλωση αγαθών.

σε ολόκληρο τον πλανήτη. Έτσι η ζωή και η ποιότητά της, συναρτάται, κατά τρόπο αναπόσπαστο, όχι μόνο με τις ατομικές ελευθερίες και τα δικαιώματα, αλλά και με τις οικονομικές, κοινωνικές, εκπαιδευτικές και πολιτιστικές συνθήκες της ζωής του ανθρώπου. Μιας ζωής που αποκτά την αξία και το νόημά της (ή προσεγγίζει την *εντελέχειά* της κατά τον Αριστοτέλη) στο μέτρο που επιτρέπει στον άνθρωπο να πραγματοποιήσει τις δυνατότητές του και να διαβιώσει κατά τρόπο πολύτιμο για εκείνον, επιδιώκοντας αξίες και αγαθά με καθολική ισχύ.²⁴⁰ Ο ταραχώδης κόσμος του 21^{ου} αιώνα επιφέρει αλλαγές στον τρόπο ζωής μας, οι οποίες έχουν ως αποτέλεσμα την αύξηση της ζήτησης για παγκόσμια δικαιοσύνη. Όμως, η παγκόσμια δικαιοσύνη είναι συνδεδεμένη με την παγκόσμια ηθική. Δεδομένου ότι υπάρχουν διαφορετικά θέματα ηθικής, η παγκόσμια δικαιοσύνη γίνεται πιο απαιτητική και ο προσδιορισμός της έννοιάς της δυσκολότερος. Από τον 18^ο αιώνα γίνονται προσπάθειες να προσδιοριστεί η έννοια της παγκόσμιας δικαιοσύνης και όλες οι ηθικές θεωρίες προσπαθούσαν να αναγνωρίσουν την κάθε πραγματικότητα. Σήμερα, το 1% του πληθυσμού έχει το ίδιο ποσοστό πλούτου που έχει το 90%. Οι μεγάλες ιστορικές τραγωδίες της νεωτερικότητας συνδέονται άρρηκτα με την ιστορική αποτυχία των πολιτικών προγραμμάτων της κοινωνικής δικαιοσύνης.²⁴¹ Η σύγχρονη κυβερνητική, αγνοώντας ή υποβαθμίζοντας τη σημασία των *μεγάλων αφηγήσεων* της πολιτικής φιλοσοφίας, οδηγείται σε επικίνδυνες ατραπούς για τις ελευθερίες και τα δικαιώματα του κάθε πολίτη. Η απόφαση αυτή των κυβερνώντων έχει τη μελαγχολία της, όμως η εμμονή των στοχαστών στην αξιοπρεπή διαβίωση κάθε ανθρώπου αποκτά ιδιαίτερη υπερηφάνεια. Σήμερα οι οικονομολόγοι, σκεπτόμενοι ως εργαλειακοί ορθολογιστές των νεότερων χρόνων, μετρούν με ποσοτικούς δείκτες την ανάπτυξη στο τέλος κάθε έτους και έχουν ήδη σχεδιάσει τους στόχους της επόμενης δεκαετίας, χωρίς να αφιερώνουν ούτε μία σκέψη στο πόσο βιώσιμη και δίκαιη θα καταλήξει αυτή η ανάπτυξη και εν τέλει αξιοβίωτη για τον άνθρωπο. Ξεχνούν ίσως τα λόγια του Thomas More στο έργο του «*Η Ουτοπία*»: «*Δεν υπάρχει καμιά μεγαλειότητα στο να κυβερνάς ένα έθνος ζητιάνων*».²⁴²

Για το λόγο αυτό, η προστασία της αξιοπρέπειας του ανθρώπου είναι απαίτηση και αποτελεί τη βάση των αιτημάτων όλων των κινημάτων προάσπισης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, ώστε να μη θίγεται η προτεραιότητα της ζωής. Το αξιοπρεπές επίπεδο διαβίωσης

---

²⁴⁰ Αντώνη Μακρυδημήτρη, Εισαγωγή στη μελέτη του Amartya Sen «Στοιχεία για μία θεωρία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων», *Επιθεώρηση Δικαιώματα του Ανθρώπου*, Τόμος XVII, Νο 64/2015, σελ. 262, 263.

²⁴¹ Θεοδώρου Γεωργίου, *έ.α.*, σελ. 208.

²⁴² Thomas More, *Η Ουτοπία*, μτφρ. Γεωργίου Καραγιάννη, Εκδόσεις Κάλβος, Αθήνα 1984, σελ. 52.

είναι αγαθό με αξία οικουμενική και η μη κατοχύρωσή του υπερβαίνει τα όρια της ανεκτής αδικίας. Δεν θα ήταν υπερβολή να ισχυρισθούμε ότι, λόγω της μη κατοχύρωσης ενός αξιοπρεπούς επιπέδου διαβίωσης για όλους τους ανθρώπους, διάνοιες ανθρώπων μπορεί να έχουν χαθεί. Κάθε άνθρωπος είναι άπειρη πηγή πλούτου και ενέργειας. Άρα, χάνουμε άπειρες πηγές ενέργειας και άπειρο πλούτο. Στην αυγή της τρίτης χιλιετίας, που πολλοί άνθρωποι στον πλανήτη δεν έχουν πρόσβαση στους αναγκαίους πόρους ζωής, παρά την άποψη ότι το ελάχιστο επίπεδο των βασικών αγαθών για όλους διασφαλίζεται από τη διαθέσιμη επάρκεια πόρων για την κάλυψή τους,²⁴³ μία ουμανιστική θέση, την οποία μπορούμε να προτάξουμε, είναι η εξής: Κάθε θάνατος ανθρώπου απανταχού της γης, εξαιτίας της φτώχειας, είναι μία ήττα της ανθρωπότητας, του ουμανισμού, του ανθρωπισμού.

Έτσι η κάθε θεωρία δικαιοσύνης έχει χρέος να προχωρήσει σε αναστοχασμό γύρω από τις αρχές που πρέπει να διέπουν την κοινωνική δικαιοσύνη, ως προς τη διασφάλιση ενός αξιοπρεπούς επιπέδου για όλους, προσβλέποντας έτσι σε μία υψηλότερη μορφή κοινωνίας με ελευθερία, ισότητα και αλληλεγγύη, ως όρων δυνατότητας της ευημερίας των ανθρώπων. Πρόκειται για τον πλέον ευγενέστερο λόγο ύπαρξης της πολιτικής φιλοσοφίας, η οποία, πλέον, έχει αντιμετωπίσει και επιλύσει το πρόβλημα πώς πρέπει να φερόμαστε στους ανθρώπους. Και η απάντηση προβάλλει σχεδόν μονολεκτική: Με αξιοπρέπεια.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αριστοτέλους, *Ηθικά Νικομάχεια*.

---

²⁴³ Βλέπε συναφώς την αναφορά του Γρηγορίου Μολύβα, έ.α., σελ. 186, υποσημ. 27 για τον στοχαστή F. Stewart (“Basic Needs Strategies, Human Rights, and the Right to Development” *Human Rights Quarterly* 11(1989), 347-374), ο οποίος θεωρεί ότι η οικουμενική ικανοποίηση των βασικών αναγκών σε ένα ελάχιστο επίπεδο είναι εφικτή. Επίσης Γιάνη Βαρουφάκη, *Πολιτική οικονομία. Η οικονομική θεωρία στο φως της κριτικής*, Εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 2007, σελ. 558 και Απόστολου Τρομπούκη, *Άνθρωπος και περιβάλλον*, Εκδόσεις Πέτρα, Αθήνα 2006, σελ. 394, οι οποίοι συμφωνούν ότι τα αγαθά της γης είναι αρκετά σε παγκόσμιο επίπεδο ώστε να μην κοιμάται κανένα παιδί πεινασμένο. Επιπλέον, Κώστα Λάμπου, *Άμεση δημοκρατία και αταξική κοινωνία*, Εκδόσεις Νησίδες, Θεσσαλονίκη, 2012, σελ. 296, όπου ο συγγραφέας κάνει αναφορά στην άποψη της Surman Janet, «Five benefits of not having money», *Socialist Standard*, Dec. 2008, pp. 10-12: «Υπάρχουν μελέτες που αποκαλύπτουν ότι δεν υπάρχει κανένα πρόβλημα να τραφεί ένας παγκόσμιος πληθυσμός αρκετά μεγαλύτερος από το σημερινό». Και του ιδίου, σελ. 371, υποσ. 747, όπου ο συγγραφέας, σε μία αποστροφή του για τον αντιεπιστημονικό χαρακτήρα της θεωρίας του Thomas Malthus (1766-1834), υποστηρίζει ότι: «Η ανάπτυξη των επιστημών και της τεχνολογίας απέδειξαν τον αντιεπιστημονικό χαρακτήρα της θεωρίας του Malthus και κατέδειξαν πως η φτώχεια είναι ένα πολιτικό-συστημικό πρόβλημα και συνεπώς δεν θα υπήρχε, αν στα παραγόμενα αγαθά είχαν όλοι οι κάτοικοι του πλανήτη ισότιμη πρόσβαση και ανάλογη με τις ανάγκες τους».

Αριστοτέλους, *Μεγάλα Ηθικά*.

Αριστοτέλους, *Πολιτικά*.

Αριστοτέλους, *Τοπικά*.

Βαρουφάκη Γιάνη, *Πολιτική οικονομία. Η οικονομική θεωρία στο φως της κριτικής*, Εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 2007.

Βιρβιδάκη Στέλιου, «Μαθηματικές αναλογίες και διανεμητική δικαιοσύνη: Σύγχρονες προοπτικές», στο: Κ. Boudouris (ed.), *Περί δικαιοσύνης*, Εκδόσεις Ελληνική Φιλοσοφική Εταιρεία, Αθήνα 1989, σελ.47-55.

Βουδούρη Κων/νου, *Προσωκρατική πολιτική φιλοσοφία*, Αθήνα 1991.

Βουδούρη Κων/νου, *Προσωκρατική φιλοσοφία*, Αθήνα 1988.

Γεωργίου Θεοδώρου, *Η φιλοσοφική σκέψη στον 20^ο αιώνα*, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσ/νίκη, 2015.

Δεσποτόπουλου Κων/νου, «Δικαιοσύνη και Ισότης κατά Πλάτωνα και Αριστοτέλη», στο: Κ. Boudouris (ed.), *Περί δικαιοσύνης*, Εκδόσεις Ελληνική Φιλοσοφική Εταιρεία, Αθήνα 1989, σελ. 138-146.

Δραγώνα-Μονάχου Μυρτούς, «Η αντίληψη του Αριστοτέλη για τη διανεμητική δικαιοσύνη και πρόσφατες εξισωτικές θεωρίες (Rawls, Vlastos, Walzer)», στο Κ. Boudouris (ed.), *Περί δικαιοσύνης*, Εκδόσεις Ελληνική Φιλοσοφική Εταιρεία, Αθήνα 1989, σελ. 147-158.

Flew Antony, «Equality or Justice», στον τόμο *Midwest Studies in Philosophy* Vol. III *Studies in Ethical Theory*, University of Minnesota Press, Minneapolis 1978, σελ. 176-194.

Καλογεράκου Ιωάννη, «Η έννοια της δικαιοσύνης στο απόσπασμα του Αναξίμανδρου» στο Ε. Μαραγγιανού (ed.) *Φιλοσοφίας αγώνισμα, Μελέτες προς τιμήν του Καθηγητού Κων/νου Βουδούρη*, Εκδόσεις Ιωνία, Αθήνα 2004, σελ. 183-195.

Κανελλόπουλου Αθανασίου, *Σύγχρονες οικονομικές σκέψεις των αρχαίων Ελλήνων*, Πρώτος Τόμος, Εκδοτικός Οργανισμός Λιβάνη «Νέα Σύνορα», Αθήνα 1996.

Καρασμάνη Βασιλείου, «Μαθηματικές αναλογίες και δικαιοσύνη: Πλάτων και Αριστοτέλης», στο: Κ. Boudouris (ed.), *Περί δικαιοσύνης*, Εκδόσεις Ελληνική Φιλοσοφική Εταιρεία, Αθήνα 1989, σελ. 234-243.

Kymlika Will, *Η πολιτική φιλοσοφία της εποχής μας*, Μετάφραση Γρηγόρη Μολύβα, Εκδόσεις Πόλις, Αθήνα 2005.

Λάμπου Κων/νου, *Άμεση δημοκρατία και αταξική κοινωνία. Η μεγάλη πορεία της*

- ανθρωπότητας προς την κοινωνική ισότητα και τον ουμανισμό, Πρόλογος:
Μανώλη Γλέζου, Εκδόσεις Νησίδες, Θεσ/νίκη 2012.
- Μακρή Σπύρου, *Φιλελευθερισμός, Φιλοσοφικές Απαρχές και Σύγχρονες Τάσεις. Από τον Αριστοτέλη στον John Rawls*, Εκδόσεις Ι. Σιδέρης, Αθήνα 2007.
- MacIntyre Alasdair, *After Virtue*, University of Notre Dame Press, Indiana 1981.
- Marx Karl, *Κριτική του προγράμματος της Γκότα*, Εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1983.
- Μολύβα Γρηγόρη, *Δικαιώματα και θεωρίες δικαιοσύνης. Rawls, Dworkin, Nozick, Sen*, Εκδόσεις: Πόλις, Αθήνα 2004.
- Μολύβα Γρηγόρη, *Ηδονές, προτιμήσεις και ανάγκες, Διακυβεύματα δικαιοσύνης και ισότητας*, Εκδόσεις Πόλις, Αθήνα 2010.
- Μολύβα Γρηγορίου, *Αξιοκρατία και κοινωνική δικαιοσύνη*, Εκδόσεις Πόλις, Αθήνα 2018.
- More Thomas, *Η Ουτοπία*, Μτφ Γ. Καραγιάννη, Εκδόσεις Κάλβος, Αθήνα 1984.
- Μπέη Κων/νου, *Το πρόβλημα του δικαίου και των ηθικών αξιών*, Διδακτορική διατριβή, XIII, 3, Διαδίκτυο: kostasbeys 2006.
- Nozick Robert, *Anarchy, State and Utopia*, Blackwell, Oxford, 1974.
- Nussbaum Martha, *Frontiers of Justice: Disability, Nationality, Species Membership*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2006.
- Nussbaum Martha, *Φύλο και κοινωνική δικαιοσύνη*, Μτφ. Ν. Καλατζή, Επιμ. Κ. Παπαγεωργίου, Αθήνα: Scripta, 2005.
- Nussbaum Martha, «Πρόλογος στη δικαστική περίοδο του 2006: Συντάγματα και ικανότητες. "Κρίσις" εναντίον υψιπετούς φορμαλισμού», *Ισοπολιτεία*, Τόμος XI, 2007, σελ. 17-178.
- Πλάτωνος, *Γοργίας*.
- Πλάτωνος, *Νόμοι*.
- Πλάτωνος, *Πολιτεία*.
- Rawls John, *Η δίκαιη κοινωνία. Η δικαιοσύνη ως ακριβοδικία, Μία αναδιατύπωση*, Μτφ: Φιλήμων Παιονίδης, Εκδόσεις Πόλις, Αθήνα 2006.
- Rawls John, *Θεωρία της Δικαιοσύνης*, Μτφ: Φ. Βασιλογιάννης, Β. Βουτσάκης, Φ. Παιονίδης, Κ. Παπαγεωργίου, Ν. Στυλιανίδης, Α. Τάκης, Εκδόσεις: Πόλις, Αθήνα 2001.
- Rawls John, *Πολιτικός Φιλελευθερισμός*, Μτφ: Σπύρος Μαρκέτος, Εκδόσεις: Μεταίχμιο, Αθήνα 2004.

- Rosen Frederick, «Basic Needs and Justice», *Mind* Volume LXXXVI (86), Issue 341, January 1977, σελ. 88-94.
- Santas Gerasimos, «Η σχέση μεταξύ ηθικής και πολιτικής στον Αριστοτέλη», στο Κ. Βουδούρη (ed.), *Αριστοτελική πολιτική φιλοσοφία*, Αθήνα 1995, σελ. 156-178.
- Sen Amartya, «Στοιχεία για μία θεωρία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων», Εισαγωγή – Μετάφραση Αντώνη Μακρυδημήτρη, Επιθεώρηση *Δικαιώματα του Ανθρώπου*, Τόμος XVII, No 64/2015, σελ. 257-309.
- Σκαλτσά Θεοδώρου, *Ο χρυσός αιώνας της αρετής. Αριστοτελική ηθική*, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1993.
- Σούρλα Παύλου, *Φιλοσοφία του Δικαίου. Μία ιστορική εισαγωγή, Τόμος Α': Αρχαιότητα*, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 2000.
- Τρομπούκη Αποστόλου, *Άνθρωπος και περιβάλλον*, Εκδόσεις Πέτρα, Αθήνα 2006.
- Tucker Robert, *Marxian Revolutionary Idea: Marxist Thought and Its Impact on Radical Movements*, London: George Allen & Unwin, 1970.
- Vlastos Gregory, «Justice and Equality», στο R. Brandt (επιμ.), *Social Justice*, Englewood Cliffs, N. J.: Prentice Hall, 1962, σελ. 31-72.
- Vlastos Gregory, «Justice and Equality», στον τόμο του Jeremy Waldron (ed), *Theories of Rights*, Oxford University Press 1984, σελ. 41-76.
- Walzer Michael, *Spheres of Justice: A defence of pluralism and equality*, Oxford (Blackwell), 1983.

Η συμβολή του ESG στην επίτευξη της φιλοδοξίας της Ευρωπαϊκής Πράσινης Συμφωνίας για την πραγματοποίηση πράσινων επενδύσεων

Αποστολίδης Κωνσταντίνος

Υποψήφιος Διδάκτωρ, Τμήμα Δημόσιας Διοίκησης, Πάντειο Πανεπιστήμιο

Δικηγόρος Αθηνών (kostasap2014@gmail.com)

1. Κλιματική κρίση: μία οδυνηρή πρόκληση της εποχής μας

Αναντίλεκτα, η κλιματική κρίση και οι παρεπόμενοι αυτής κλιματικοί και περιβαλλοντικοί κίνδυνοι, αποτελούν ίσως την πιο κρίσιμη-και αρκετές φορές οδυνηρή- πρόκληση της εποχής μας σε παγκόσμια κλίμακα. Η εξαιρετικά ασταθής κλιματική ατραπός στην οποία βαδίζει η ανθρωπότητα, δύναται να προκαλέσει σημαντικές κοινωνικές και δημογραφικές αλλαγές και γεγονότα, όπως είναι η διασάλευση των μέσων βιοπορισμού, η καταστροφή των υποδομών και οι δυσθεώρητες οικονομικές ζημίες που προκαλούνται εξαιτίας της εμφάνισης ακραίων καιρικών φαινομένων.

Πλήθος χωρών σε όλο τον κόσμο αναγνώρισαν την κατεπείγουσα ανάγκη αντιμετώπισης αυτών των προκλήσεων, γεγονός που επιβεβαιώνεται από τη συμμετοχή τους στη Συμφωνία των Παρισίων για την Κλιματική Αλλαγή²⁴⁴ και στην Ατζέντα 2030 του Ο.Η.Ε. για τη Βιώσιμη Ανάπτυξη²⁴⁵. Έτσι, από το έτος 2015 και μετά, οι περισσότερες χώρες θέτουν με σταθερό ρυθμό φιλόδοξους στόχους προκειμένου να αντιμετωπίσουν την κλιματική κρίση και τις πολυσχιδείς συνέπειες αυτής, ενώ ταυτόχρονα καταγράφεται μία αδιάπτωτη μεταστροφή των συμμετεχόντων στις διεθνείς αγορές προς τα βιώσιμα χρηματοοικονομικά προϊόντα και τις βιώσιμες επενδύσεις, καθώς τόσο σε θεσμικό όσο και σε επενδυτικό και καταναλωτικό επίπεδο, καθίσταται αντιληπτό ότι οι κλιματικοί και περιβαλλοντικοί κίνδυνοι συνεπιφέρουν κινδύνους στον οικονομικό και κοινωνικό τομέα.

Μια πρόσφατη έρευνα²⁴⁶ του Ευρωβαρομέτρου η οποία δημοσιεύθηκε στις 05.07.2021, έδειξε ότι από όσους ευρωπαίους πολίτες απάντησαν στην έρευνα, το 93 % θεωρεί ότι η κλιματική

---

²⁴⁴ Βλ. <https://unfccc.int/process-and-meetings/the-paris-agreement/the-paris-agreement> .

²⁴⁵ Βλ. <https://sdgs.un.org/goals>.

²⁴⁶ Βλ. <https://europa.eu/eurobarometer/surveys/detail/2273> και https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_21_3156.

αλλαγή αποτελεί σοβαρό πρόβλημα με το 78 % εξ αυτών να το αξιολογεί ως πολύ σοβαρό. Επιπλέον, το 90 % εκτίμησε ότι οι εκπομπές αερίων του θερμοκηπίου θα πρέπει να μειωθούν στο ελάχιστο, αντισταθμίζοντας παράλληλα τις εναπομένουσες εκπομπές ώστε να καταστεί η Ευρωπαϊκή Ένωση κλιματικά ουδέτερη έως το 2050. Τέλος, το 87 % πιστεύει ότι είναι σημαντικό να θέσει η Ευρωπαϊκή Ένωση φιλόδοξους στόχους για την αύξηση της χρήσης των ανανεώσιμων πηγών ενέργειας, ενώ το ίδιο ποσοστό πιστεύει ότι είναι σημαντικό να παρασχεθεί στήριξη για τη βελτίωση της ενεργειακής απόδοσης.

2. Ο δρόμος προς την Ευρωπαϊκή Πράσινη Συμφωνία: η σταδιακή δημιουργία ενός φιλόδοξου νομοθετικού πλαισίου ελπίδας και ευημερίας

Σε ενωσιακό επίπεδο, πριν τη θέση σε ισχύ της συμφωνία του Παρισιού είχε τεθεί ο στόχος για τη μείωση των εκπομπών αερίων του θερμοκηπίου έως το 2030, ο οποίος συμφωνήθηκε το 2014²⁴⁷. Η νομοθεσία για την εφαρμογή του εν λόγω στόχου συνίσταται, μεταξύ άλλων, στην Οδηγία 2003/87/EK του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου²⁴⁸ (με την οποία θεσπίστηκε το σύστημα εμπορίας δικαιωμάτων εκπομπής αερίων θερμοκηπίου εντός της Ένωσης²⁴⁹- «ΣΕΔΕ της ΕΕ») στον Κανονισμό (ΕΕ) 2018/842²⁵⁰ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου

---

²⁴⁷ Ευρωπαϊκό Συμβούλιο (23 και 24 Οκτωβρίου 2014) – Συμπεράσματα, EUCO 169/14, CO EUR 13 CONCL 5, 24.10.2014, σελ. 1, διαθέσιμο σε: <https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-169-2014-INIT/el/pdf>.

²⁴⁸ Οδηγία 2003/87/EK του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 13ης Οκτωβρίου 2003, σχετικά με τη θέσπιση συστήματος εμπορίας δικαιωμάτων εκπομπής αερίων θερμοκηπίου εντός της Κοινότητας και την τροποποίηση της οδηγίας 96/61/EK του Συμβουλίου.

²⁴⁹ Βλ. σκέψη 13 του Κανονισμού 2021/1119 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και Συμβουλίου, όπου αναφέρεται χαρακτηριστικά ότι το ΣΕΔΕ της Ευρωπαϊκής Ένωσης, αποτελεί τον ακρογωνιαίο λίθο της κλιματικής πολιτικής της Ένωσης και το βασικό εργαλείο της για τη μείωση των εκπομπών αερίων του θερμοκηπίου με οικονομικά αποδοτικό τρόπο.

²⁵⁰ Κανονισμός (ΕΕ) 2018/842 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και Συμβουλίου, της 30ής Μαΐου 2018 σχετικά με τις δεσμευτικές ετήσιες μειώσεις των εκπομπών αερίων θερμοκηπίου από τα κράτη μέλη από το 2021 έως το 2030, στο πλαίσιο της συμβολής στη δράση για το κλίμα για την τήρηση των δεσμεύσεων που απορρέουν από τη συμφωνία του Παρισιού και για την τροποποίηση του κανονισμού (ΕΕ) αριθ. 525/2013.

και του Συμβουλίου και στον Κανονισμό (ΕΕ) 2018/841²⁵¹ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου.

Στις 11 Δεκεμβρίου του έτους 2019, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή παρουσίασε την ανακοίνωσή της για την Ευρωπαϊκή Πράσινη Συμφωνία²⁵², χαράσσοντας μια φιλόδοξη και καινοτόμο αναπτυξιακή στρατηγική η οποία τάσσει στους πρωταρχικούς της στόχους την αναμόρφωση και μετατροπή της οικονομίας της Ένωσης σε μία οικονομία η οποία θα μειώσει τις εκπομπές αερίων του θερμοκηπίου κατά τουλάχιστον 55 % έως το 2030 σε σύγκριση με τα επίπεδα του 1990 και θα σημειώσει μηδενικές καθαρές εκπομπές αερίων του θερμοκηπίου το έτος 2050. Με τη φιλοπρόοδο αυτή Συμφωνία, τέθηκαν οι βάσεις για μία οικονομία η οποία θα περιλαμβάνει μεταξύ άλλων στρατηγικές για την επιτάχυνση της μετάβασης στη βιώσιμη και έξυπνη κινητικότητα, τη διατήρηση και αποκατάσταση των οικοσυστημάτων και της βιοποικιλότητας, την κινητοποίηση της βιομηχανίας για καθαρή και κυκλική οικονομία, την επιδίωξη πράσινης χρηματοδότησης και πράσινων επενδύσεων, την απανθρακοποίηση του ενεργειακού συστήματος, καθιστώντας έτσι την Ευρώπη-σε περίπτωση επίτευξης των στόχων αυτών- την πρώτη κλιματικά ουδέτερη ήπειρο το έτος 2050.

Η Ευρωπαϊκή Επιτροπή, στην από 17.09.2020²⁵³ Ανακοίνωσή της με τίτλο «Ενίσχυση της κλιματικής φιλοδοξίας της Ευρώπης για το 2030-Επενδύουμε σε ένα κλιματικά ουδέτερο μέλλον προς όφελος των πολιτών μας», παρουσίασε ένα ολοκληρωμένο σχέδιο για την αύξηση του δεσμευτικού στόχου της Ευρωπαϊκής Ένωσης για το 2030 σε μείωση των καθαρών εκπομπών τουλάχιστον της τάξης του 55 %, γεγονός το οποίο θα αποτελέσει κορυφαία επενδυτική πρόκληση για τους τομείς της βιομηχανίας, των μεταφορών και της ενέργειας στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Κατ' αυτόν τρόπο η Ένωση προτίθεται να κατευθύνει τους επενδυτές αλλά και τα ίδια τα κράτη-μέλη,

---

²⁵¹ Κανονισμός (ΕΕ) 2018/841 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 30ής Μαΐου 2018, σχετικά με τη συμπερίληψη των εκπομπών αερίων θερμοκηπίου και των απορροφήσεων από δραστηριότητες χρήσης γης, αλλαγής χρήσης γης και δασοπονίας στο πλαίσιο για το κλίμα και την ενέργεια έως το 2030, καθώς και για την τροποποίηση του κανονισμού (ΕΕ) αριθ. 525/2013 και της απόφασης αριθ. 529/ 2013/ΕΕ.

²⁵² Ανακοίνωση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής με τίτλο Η Ευρωπαϊκή Πράσινη Συμφωνία, COM (2019) 640 final, 11.12.2019, διαθέσιμο σε: https://eur-lex.europa.eu/resource.html?uri=cellar:9f5e7e95-df06-11eb-895a-01aa75ed71a1.0023.02/DOC_1&format=PDF.

²⁵³ Ανακοίνωση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής με τίτλο Ενίσχυση της κλιματικής φιλοδοξίας της Ευρώπης για το 2030-Επενδύουμε σε ένα κλιματικά ουδέτερο μέλλον προς όφελος των πολιτών μας, COM(2020) 562 final, 17.09.2020, διαθέσιμο σε: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/PDF/?uri=CELEX :52020DC0562&from=EN>.

σε αποφάσεις οι οποίες δε θα συνεπάγονται εγκλωβισμό σε επίπεδα εκπομπών αερίων του θερμοκηπίου ασύμβατα με τον στόχο της Ένωσης για κλιματική ουδετερότητα έως το 2050. Το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο ενέκρινε τον νέο αυτό δεσμευτικό στόχο της Ένωσης για το 2030 κατά τη σύνοδο της 10^{ης} και 11^{ης} Δεκεμβρίου 2020²⁵⁴. Στις 25 Μαΐου 2021, το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο επιβεβαίωσε τα συμπεράσματα αυτά και κάλεσε την Επιτροπή να υποβάλει τη δέσμη νομοθετικών μέτρων της, φτάνοντας έτσι στη θέσπιση του Κανονισμού (ΕΕ) 2021/1119²⁵⁵ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, του αποκαλούμενο και «ευρωπαϊκού νόμου για το κλίμα», στις διατάξεις του οποίου κατοχυρώνονται τόσο η κλιματική ουδετερότητα της Ευρωπαϊκής Ένωσης έως το 2050 όσο και η ενδιάμεση μείωση των καθαρών εκπομπών κατά τουλάχιστον 55 % έως το 2030. Προκειμένου να εφαρμοστεί ο ευρωπαϊκός νόμος για το κλίμα και τα συμπεράσματα του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου, η Επιτροπή επανεξέτασε τη νομοθεσία για το κλίμα και την ενέργεια, προτείνοντας στις 14.07.2021, μία δέσμη μέτρων και προτάσεων για την «Προσαρμογή στον στόχο του 55 %» (Fit for 55)²⁵⁶.

3. Η χρηματοδότηση του ριζικού μετασχηματισμού της ευρωπαϊκής οικονομίας από δημόσιους πόρους

Τούτων δεδομένων, είναι προφανές ότι ο ριζικός μετασχηματισμός της οικονομίας στον οποίο στοχεύει η Ευρωπαϊκή Ένωση με την Ευρωπαϊκή Πράσινη Συμφωνία και η συνακόλουθη επίτευξη της κλιματικής ουδετερότητας έως το 2050, απαιτούν μία πρωτοφανή κινητοποίηση χρηματικών πόρων και ροών η οποία θα πρέπει να συνεπικουρηθεί από την εναρμόνιση όλων των πηγών χρηματοδότησης.

---

²⁵⁴ Σύνοδος του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου (10 και 11 Δεκεμβρίου 2020) – Συμπεράσματα, EUCO 22/20 CO EUR 17 CONCL 8, 11.12.2020, σελ. 5, διαθέσιμο σε: <https://www.consilium.europa.eu/media/47347/1011-12-20-euco-conclusions-el.pdf>

²⁵⁵ Κανονισμός (ΕΕ) 2021/1119 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου της 30ής Ιουνίου 2021 για τη θέσπιση πλαισίου με στόχο την επίτευξη κλιματικής ουδετερότητας και για την τροποποίηση των κανονισμών (ΕΚ) αριθ. 401/2009 και (ΕΕ) 2018/1999 («ευρωπαϊκό νομοθέτημα για το κλίμα»).

²⁵⁶ Ανακοίνωση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής με τίτλο «Προσαρμογή στον στόχο του 55 %»: υλοποίηση του στόχου της ΕΕ για το κλίμα με ορίζοντα το 2030 στην πορεία προς την κλιματική ουδετερότητα, COM(2021) 550 final, 14.07.2021, διαθέσιμο σε: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/?uri=CELEX:52021DC0550&from=EL>

Ο μακροπρόθεσμος προϋπολογισμός της Ευρωπαϊκής Ένωσης και το πακέτο ανάκαμψης «NextGenerationEU» έχουν ειδικώς προσαρμοστεί προκειμένου να στηρίξουν τον άνευ προηγουμένου σκοπούμενο μετασχηματισμό και την πράσινη μετάβαση της Ένωσης. Το 30 % των προγραμμάτων στο πλαίσιο του πολυετούς δημοσιονομικού πλαισίου 2021-2027 προορίζεται για τη στήριξη της δράσης για το κλίμα, επί παραδείγματι μέσω της πολιτικής συνοχής, της γεωργίας και του προγράμματος «LIFE» για το κλίμα και το περιβάλλον²⁵⁷, ενώ παράλληλα παρέχονται οι απαραίτητοι χρηματικοί πόροι για την ανάπτυξη πρωτοποριακών λύσεων που αποσκοπούν στη πράσινη μετάβαση μέσω του στόχου της χρήσης του 35 % της χρηματοδότησης για έρευνα και καινοτομία στο πλαίσιο του προγράμματος «Ορίζων Ευρώπη» για πράσινες επενδύσεις.

Ειδικότερα, ο στόχος της χρήσης του 35 % της χρηματοδότησης για έρευνα και καινοτομία στο πλαίσιο του προγράμματος «Ορίζων Ευρώπη» για πράσινες επενδύσεις, κατοχυρώνεται νομοθετικά στο άρθρο 7 του Κανονισμού (ΕΕ) 2021/695²⁵⁸ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και Συμβουλίου για τη θέσπιση του προγράμματος-πλασίου έρευνας και καινοτομίας «Ορίζων Ευρώπη». Στο συγκεκριμένο άρθρο, αναφέρονται οι Αρχές που διέπουν το πρόγραμμα «Ορίζων Ευρώπη», με τη 10^η Αρχή του προγράμματος να ορίζει ότι στο πλαίσιο του γενικού στόχου της Ένωσης για την ενσωμάτωση των δράσεων για το κλίμα στις τομεακές πολιτικές και τα ταμεία της Ένωσης, οι δράσεις στο πλαίσιο του παρόντος προγράμματος αφιερώνουν τουλάχιστον το 35 % των δαπανών σε στόχους σχετικούς με το κλίμα, κατά περίπτωση.

Επιπλέον, τα εθνικά σχέδια ανάκαμψης και ανθεκτικότητας των κρατών μελών, τα οποία χρηματοδοτούνται στο πλαίσιο του Μηχανισμού Ανάκαμψης και Ανθεκτικότητας, πρέπει να συμβάλουν στην πράσινη μετάβαση με μέτρα που αντιστοιχούν τουλάχιστον στο 37 % των κονδυλίων των σχεδίων. Η σχετική προϋπόθεση την οποία πρέπει να πληρούν τα εθνικά σχέδια ανάκαμψης και ανθεκτικότητας των κρατών μελών, αποτυπώνεται στον Κανονισμό (ΕΕ)

---

²⁵⁷ Ανακοίνωση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής με τίτλο «Προσαρμογή στον στόχο του 55 %»: υλοποίηση του στόχου της ΕΕ για το κλίμα με ορίζοντα το 2030 στην πορεία προς την κλιματική ουδετερότητα, όπ. π., σελ. 14.

²⁵⁸ Κανονισμός (ΕΕ) 2021/695 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου της 28ης Απριλίου 2021 για τη θέσπιση του προγράμματος-πλασίου έρευνας και καινοτομίας «Ορίζων Ευρώπη», τον καθορισμό των κανόνων συμμετοχής και διάδοσής του, και για την κατάργηση των κανονισμών (ΕΕ) αριθ. 1290/2013 και (ΕΕ) αριθ. 1291/2013.

2021/241²⁵⁹ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και Συμβουλίου της 12ης Φεβρουαρίου 2021 για τη θέσπιση του μηχανισμού ανάκαμψης και ανθεκτικότητας. Στη σκέψη 23 του Κανονισμού αυτού, σημειώνεται ότι τα μέτρα που υποστηρίζονται από τον μηχανισμό και περιλαμβάνονται στα σχέδια ανάκαμψης και ανθεκτικότητας των κρατών μελών θα πρέπει να συμβάλλουν στην πράσινη μετάβαση, συμπεριλαμβανομένης της βιοποικιλότητας, ή στην αντιμετώπιση των προκλήσεων που απορρέουν από αυτήν, και θα πρέπει να αντιπροσωπεύουν ποσό που αντιπροσωπεύει τουλάχιστον το 37 % των συνολικών πιστώσεων του σχεδίου ανάκαμψης και ανθεκτικότητας με βάση τη μεθοδολογία για την παρακολούθηση των κλιματικών στόχων που ορίζεται στο παράρτημα του παρόντος κανονισμού.

Συναφώς, στην παραγράφου 4 του άρθρου 18 ορίζεται ότι το σχέδιο ανάκαμψης και ανθεκτικότητας θα πρέπει να είναι δεόντως αιτιολογημένο και τεκμηριωμένο και μεταξύ των στοιχείων τα οποία θα πρέπει να παρατίθενται σε αυτό, η περίπτωση ε' της προαναφερθείσας παραγράφου, αναφέρει ότι θα πρέπει να παρατίθεται ποιοτική επεξήγηση του τρόπου με τον οποίο τα μέτρα του σχεδίου ανάκαμψης και ανθεκτικότητας αναμένεται να συνεισφέρουν στην πράσινη μετάβαση, συμπεριλαμβανομένης της βιοποικιλότητας, ή στην αντιμετώπιση των προκλήσεων που απορρέουν από αυτήν, και αν αντιπροσωπεύουν ποσό που αναλογεί τουλάχιστον στο 37 % των συνολικών πιστώσεων του σχεδίου ανάκαμψης και ανθεκτικότητας με βάση τη μεθοδολογία για την παρακολούθηση των κλιματικών στόχων που ορίζεται στο παράρτημα VI του Κανονισμού.

Υπό το πρίσμα όλων των παραπάνω δεδομένων, οι δράσεις της Ένωσης και των κρατών μελών θα πρέπει να διέπονται από την αρχή της προφύλαξης²⁶⁰, την αρχή «ο ρυπαίνων πληρώνει²⁶¹» που ορίζονται στη Συνθήκη για τη Λειτουργία της Ευρωπαϊκής Ένωσης, την αρχή «προτεραιότητα στην ενεργειακή απόδοση²⁶²» της Ενεργειακής Ένωσης και την αρχή του «μη βλάπτειν²⁶³» η οποία αποτελεί και την πεμπτούσια «του πράσινου όρκου» της Ευρωπαϊκής Πράσινης Συμφωνίας.

---

²⁵⁹ Κανονισμός (ΕΕ) 2021/241 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και Συμβουλίου της 12ης Φεβρουαρίου 2021 για τη θέσπιση του μηχανισμού ανάκαμψης και ανθεκτικότητας.

²⁶⁰ Άρθρο 191 της Συνθήκης για τη Λειτουργία της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

²⁶¹ Άρθρο 191 παράγραφος 2 της Συνθήκης για τη Λειτουργία της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

²⁶² Η εν λόγω αρχή έχει ως νομική βάση το άρθρο 194 της Συνθήκης για τη Λειτουργία της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

²⁶³ Ανακοίνωση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής με τίτλο Η Ευρωπαϊκή Πράσινη Συμφωνία, COM (2019), όπ. π., σελ. 24.

4. Το πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης για τα βιώσιμα χρηματοοικονομικά και ο ρόλος του ESG στην προσέλκυση ιδιωτικών κεφαλαίων

Για την επίτευξη των κλιματικών και κοινωνικών στόχων της Ευρωπαϊκής Πράσινης Συμφωνίας και ιδίως του μετασχηματισμού της οικονομίας και των δραστηριοτήτων της Ένωσης σε βιώσιμες, κρινόμενο εξ επόμεως χρηματοδοτικής, είναι προφανές ότι η δημόσια χρηματοδότηση, με όποιον τρόπο κι εάν αυτή συντελεστεί, δεν θα αρκεί για να καλύψει τις σχετικές χρηματοδοτικές ανάγκες.

Τούτου δοθέντος, θα πρέπει να γίνουν titάνιες προσπάθειες εκ μέρους της Ένωσης προκειμένου συγκεντρωθούν βιώσιμα κεφάλαια, με τον ιδιωτικό τομέα και τα ιδιωτικά κεφάλαια να έχουν αποφασιστική σημασία για την επιτυχία της φιλοδοξίας της Ευρωπαϊκής Ένωσης να καταστεί η πρώτη κλιματικά ουδέτερη ήπειρος το έτος 2050.

Το ενδιαφέρον για βιώσιμες επενδύσεις έχει αυξηθεί σημαντικά τα τελευταία έτη, ωστόσο προκειμένου οι ιδιωτικές χρηματοοικονομικές ροές να προσανατολιστούν σε βιώσιμες επενδύσεις στην Ευρωπαϊκή Ένωση, απαιτείται ένα πλαίσιο για τα βιώσιμα χρηματοοικονομικά το οποίο θα είναι εύληπτο, συνεκτικό και συμφυές με τις ανάγκες και τους στόχους της Ευρωπαϊκής Πράσινης Συμφωνίας.

Για το σκοπό αυτό, στο τέλος του έτους 2016, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή διόρισε μια ομάδα εμπειρογνομόνων υψηλού επιπέδου για τα βιώσιμα χρηματοοικονομικά, η οποία δημοσίευσε την τελική της έκθεση στις 31 Ιανουαρίου του 2018²⁶⁴, με το πρώτο σχέδιο δράσης για τη χρηματοδότηση της αειφόρου ανάπτυξης²⁶⁵, να εγκρίνεται το Μάρτιο του 2018 από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή.

Στο σχέδιο αυτό, η Ευρωπαϊκή Ένωση έθεσε τα τρία δομικά στοιχεία του πλαισίου για τα βιώσιμα χρηματοοικονομικά. Τα τρία δομικά στοιχεία βρίσκονται σε εξέλιξη, αλλά απομένουν να

---

²⁶⁴ Βλ. https://ec.europa.eu/info/files/180131-sustainable-finance-final-report_en.

²⁶⁵ Ανακοίνωση της Επιτροπής με τίτλο Σχέδιο Δράσης: Χρηματοδότηση της αειφόρου ανάπτυξης, COM(2018) 97 final, 8.3.2018, διαθέσιμο σε: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/PDF/?uri=CELEX:52018DC0097&from=EL>.

γίνουν αρκετές ενέργειες ακόμη²⁶⁶. Το πρώτο στοιχείο, είναι ένα σύστημα ταξινόμησης των βιώσιμων δραστηριοτήτων, το οποίο θεμελιώθηκε με τον Κανονισμό (ΕΕ) 2020/852 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και Συμβουλίου της 18^{ης} Ιουνίου 2020²⁶⁷. Ο εν λόγω Κανονισμός, παρέχει ένα ισχυρό, επιστημονικά τεκμηριωμένο σύστημα ταξινόμησης, το οποίο επιτρέπει σε χρηματοοικονομικές και μη χρηματοοικονομικές εταιρείες, να έχουν κοινό ορισμό και αντίληψη για τη βιωσιμότητα εξασφαλίζοντας συγχρόνως προστασία έναντι της ψευδεπίγραφης οικολογικής ταυτότητας²⁶⁸. Το δεύτερο δομικό στοιχείο είναι ένα υποχρεωτικό καθεστώς γνωστοποίησης για χρηματοοικονομικές²⁶⁹ και για μη χρηματοοικονομικές εταιρείες, το οποίο θα παρέχει στους επενδυτές πληροφορίες για το αποτέλεσμα των δραστηριοτήτων μιας εταιρείας στο περιβάλλον και την κοινωνία, καθώς και τους επιχειρηματικούς και χρηματοοικονομικούς κινδύνους της λόγω των ανοιγμάτων της στον τομέα της βιωσιμότητας (η έννοια της «διπλής σημαντικότητας»), ώστε να ληφθούν ενημερωμένες αποφάσεις για βιώσιμες επενδύσεις²⁷⁰. Το τρίτο δομικό στοιχείο είναι ένα σύνολο επενδυτικών εργαλείων, συμπεριλαμβανομένων σημείων αναφοράς, προτύπων και ετικετών²⁷¹, μέσω των οποίων οι συμμετέχοντες στις

---

²⁶⁶ Ανακοίνωση της Επιτροπής με τίτλο, Στρατηγική χρηματοδότησης της μετάβασης προς τη βιώσιμη οικονομία, COM(2021) 390 final, 06.07.2021, σελ. 5, διαθέσιμο σε: https://eur-lex.europa.eu/resource.html?uri=cellar:9f5e7e95-df06-11eb-895a-01aa75ed71a1.0023.02/DOC_1&format=PDF.

²⁶⁷ Κανονισμός (ΕΕ) 2020/852 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου της 18ης Ιουνίου 2020, σχετικά με τη θέσπιση πλαισίου για τη διευκόλυνση των βιώσιμων επενδύσεων, και για την τροποποίηση του κανονισμού (ΕΕ) 2019/2088.

²⁶⁸ Ως ψευδεπίγραφη οικολογική ταυτότητα ορίζεται η χρήση του μάρκετινγκ για να προβάλλονται τα προϊόντα, οι δραστηριότητες ή οι πολιτικές ενός οργανισμού ως φιλικές προς το περιβάλλον, ενώ δεν είναι. Βλ. Ανακοίνωση της Επιτροπής με τίτλο, Στρατηγική χρηματοδότησης της μετάβασης προς τη βιώσιμη οικονομία, όπ. π., σελ. 4, υποσημείωση 11.

²⁶⁹ Βλ. και τον Κανονισμό (ΕΕ) 2019/2088 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 27ης Νοεμβρίου 2019, περί γνωστοποιήσεων αειφορίας στον τομέα των χρηματοπιστωτικών υπηρεσιών (SFDR).

²⁷⁰ Ανακοίνωση της Επιτροπής με τίτλο, Στρατηγική χρηματοδότησης της μετάβασης προς τη βιώσιμη οικονομία, όπ. π., σελ. 3.

²⁷¹ Βλ. https://ec.europa.eu/info/business-economy-euro/banking-and-finance/sustainable-finance/eu-climate-benchmarks-and-benchmarks-esg-disclosures_en και τον Κανονισμό (ΕΕ) 2019/2089 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου της 27ης Νοεμβρίου 2019 για την τροποποίηση του κανονισμού (ΕΕ) 2016/1011 σχετικά με τους ενωσιακούς δείκτες αναφοράς για την κλιματική μετάβαση και τους ευθυγραμμισμένους με τη συμφωνία του

χρηματοοικονομικές αγορές θα μπορούν να εναρμονίσουν και να προσαρμόσουν τις επενδυτικές στρατηγικές τους με τους στόχους της Ευρωπαϊκής Πράσινης Συμφωνίας.

Σύμφωνα με τα όσα ορίζονται στο εν λόγω σχέδιο δράσης²⁷², βιώσιμα χρηματοοικονομικά σημαίνει γενικά να λαμβάνονται δεόντως υπ' όψιν οι περιβαλλοντικές και κοινωνικές παράμετροι στη λήψη επενδυτικών αποφάσεων, ενώ η διακυβέρνηση των δημόσιων και ιδιωτικών ιδρυμάτων, συμπεριλαμβανομένων των δομών διαχείρισης, των εργασιακών σχέσεων και των αποδοχών των διευθυντικών στελεχών, διαδραματίζει καθοριστικό ρόλο στη διασφάλιση της ενσωμάτωσης των κοινωνικών και περιβαλλοντικών παραμέτρων στη διαδικασία λήψης αποφάσεων.

Ο παραπάνω ορισμός, καθιστά κατάδηλο ότι η ενσωμάτωση παραμέτρων περιβάλλοντος, κοινωνίας και διακυβέρνησης (Environmental, Social and Governance-ESG) κατά τη λήψη επενδυτικών αποφάσεων είναι το επίκεντρο και η ουσία των βιώσιμων χρηματοοικονομικών, δια μέσου των οποίων θα στηριχθούν οι προσπάθειες της Ένωσης για την επίτευξη των στόχων για το κλίμα, τη μετάβαση στη βιώσιμη και αειφόρο ανάπτυξη και σε μία περιβαλλοντικά και κοινωνικά βιώσιμη οικονομία.

Τα τελευταία έτη, τα βιώσιμα χρηματοοικονομικά, προσελκύουν με ασίγαστο ρυθμό όλο και περισσότερους επενδυτές, οι οποίοι αντιλαμβάνονται την προοπτική τους για οικονομικές αποδόσεις οι οποίες θα συνδυάζονται με θετικό κοινωνικό και περιβαλλοντικό αντίκτυπο και θα συμβάλλουν στην επίτευξη της βιωσιμότητας, της αειφορίας και των σχετικών με το κλίμα στόχων.

Πλέον, στα περισσότερα κράτη του πλανήτη, λαμβάνεται πληθώρα πρωτοβουλιών για την επίτευξη των στόχων της Συμφωνίας του Παρισιού και των Στόχων Βιώσιμης Ανάπτυξης του Ο.Η.Ε. και σε ενωσιακό επίπεδο των στόχων της Ευρωπαϊκής Πράσινης Συμφωνίας, με αποτέλεσμα να σημειωθεί αξιοπαρατήρητη αύξηση στη χρήση της επενδυτικής φιλοσοφίας ESG.

Σήμερα, οι επενδύσεις με ESG κριτήρια αποτελούν μία κυρίαρχη μορφή βιώσιμης χρηματοδότησης²⁷³, ενώ οι επιδόσεις που καταγράφουν οι εταιρείες στον πυλώνα του

Παρισιού ενωσιακούς δείκτες αναφοράς καθώς και τις γνωστοποιήσεις σχετικά με την αειφορία για τους ενωσιακούς δείκτες.

²⁷² Ανακοίνωση της Επιτροπής με τίτλο Σχέδιο Δράσης: Χρηματοδότηση της αειφόρου ανάπτυξης, όπ. π., σελ. 2.

²⁷³ OECD (2021), *ESG Investing and Climate Transition: Market Practices, Issues and Policy Considerations*, OECD Paris, σελ.7, διαθέσιμο σε: <https://www.oecd.org/finance/ESG-investing-and-climate-transition-Market-practices-issues-and-policy-considerations.pdf>.

περιβάλλοντος χρησιμοποιούνται όλο και συχνότερα ως εργαλείο εναρμόνισης και προσαρμογής των επενδυτικών χαρτοφυλακίων και στρατηγικών, με τους στόχους της μετάβασης σε χαμηλά επίπεδα εκπομπών διοξειδίου του άνθρακα, τους στόχους της Συμφωνίας των Παρισίων, τους Στόχους Βιώσιμης Ανάπτυξης του Ο.Η.Ε. και τους στόχους της Ευρωπαϊκής Πράσινης Συμφωνίας.

Για το επενδυτικό κοινό, η παροχή μη χρηματοοικονομικής πληροφόρησης για τις επιδόσεις των εταιρειών σε ζητήματα περιβάλλοντος, κοινωνίας και εταιρικής διακυβέρνησης (ESG) είναι καθοριστική, ειδικά για τον καθορισμό του αντίκτυπου των πρακτικών μίας επιχείρησης σε ζητήματα που σχετίζονται με την κλιματική αλλαγή, συνεπώς η γνωστοποίηση των ESG κινδύνων²⁷⁴ στους οποίους εκτίθεται μία εταιρεία αλλά και η επίδοσή της στα κριτήρια αυτά είναι ζωτικής σημασίας. Πολλοί επενδυτές, εξετάζουν επισταμένα συγκεκριμένους κινδύνους οι οποίοι σχετίζονται με την επίδοση στα ESG κριτήρια και δύνανται να προκαλέσουν ζημιά και στη δική τους φήμη. Σε περίπτωση ανεπαρκούς ή μηδενικής ενσωμάτωσης των κινδύνων αυτών, ενεδρεύει ο κίνδυνος του απευκταίου και δυσεξάλειπτου εμποδισμού της κατεύθυνσης των χρηματικών ροών προς τις βιώσιμες επενδύσεις.

5. Οι δυσκολίες της γνωστοποίησης ESG δεδομένων και προτάσεις αντιμετώπισης του σχετικού προβλήματος σε ενωσιακό επίπεδο

Οι διαδικασίες της αναγνώρισης, ενσωμάτωσης και τελικώς γνωστοποίησης στους επενδυτές των ESG κινδύνων αλλά και συναφών επιδόσεων κατόπιν σχετικών αξιολογήσεων, αντιμετωπίζει-σε διεθνή κλίμακα-συγκεκριμένα εμπόδια των οποίων η εξάλειψη θα συνδράμει

---

²⁷⁴ Στον τραπεζικό τομέα, έχουν ανατεθεί στην Ευρωπαϊκή Αρχή Τραπεζών (EAT) εντολές να αξιολογήσει πώς οι κίνδυνοι που σχετίζονται με το περιβάλλον, την κοινωνική ευθύνη και τη διακυβέρνηση (ESG) μπορούν να ενσωματωθούν στους τρεις πυλώνες της προληπτικής εποπτείας. Βλ. Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα, Οδηγός όσον αφορά τους κλιματικούς και περιβαλλοντικούς κινδύνους-Εποπτικές προσδοκίες σχετικά με τη διαχείριση και τη δημοσιοποίηση σχετικών κινδύνων, Νοέμβριος 2020, σελ. 3, διαθέσιμο σε: <https://www.bankingsupervision.europa.eu/ecb/pub/pdf/ssm.2020.11finalguideonclimate-relatedandenvironmentalrisks~58213f6564.el.pdf>

σημαντικά στην επίτευξη των πραγματικά πράσινων επενδύσεων στις οποίες σκοπεύει η Ευρωπαϊκή Πράσινη Συμφωνία.

Η ύπαρξη διαφορετικών ορισμών και ταξινομιών, καθιστά δύσκολη τη σύγκριση των γνωστοποιούμενων πληροφοριών σε σχέση με την εταιρική βιωσιμότητα και την επίδοση στα ESG κριτήρια. Επιπρόσθετα, η ύπαρξη αρκετών πλαισίων και προτύπων αναφοράς²⁷⁵ σχετικών με τη βιώσιμη ανάπτυξη μίας επιχείρησης, δυσχεραίνει την επιδίωξη ομοιόμορφου τρόπου γνωστοποίησης και παρουσίασης των σχετικών πληροφοριών.

Ένα ακόμα σημαντικό πρόβλημα το οποίο κωλύει την πορεία προς τις πράσινες επενδύσεις, είναι το γεγονός ότι για αρκετές εταιρείες από τις οποίες τα ενδιαφερόμενα μέρη θα επιθυμούσαν μη χρηματοοικονομική πληροφόρηση, δεν δημοσιεύουν τέτοιες πληροφορίες, υπάρχει δηλαδή πλήρης έλλειψη σχετικών πληροφοριών. Υπάρχει επίσης το ενδεχόμενο, όσες εταιρείες προβαίνουν σε δημοσιοποίηση πληροφοριών σχετικών με τα ESG κριτήρια, να μη δημοσιεύουν όλες τις πληροφορίες που ενδιαφέρουν, με το πρόβλημα της διαθεσιμότητας των σχετικών δεδομένων και της έλλειψης ολοκληρωμένης πληροφόρησης να επιτείνεται. Οι δημοσιευμένες πληροφορίες, ενδέχεται για παράδειγμα, να μην παρέχουν επαρκή ανάλυση ή διευκρινίσεις με αποτέλεσμα να προκαλείται σύγχυση στο ενδιαφερόμενο μέρος, να μη καλύπτουν γεωγραφικά όλες τις περιοχές στις οποίες δραστηριοποιείται η εταιρεία ή να μη περιλαμβάνουν όλους τους τομείς δραστηριότητάς της, ενώ είναι πολύ πιθανό οι πληροφορίες αυτές να εντοπίζονται με δυσκολία και χωρίς ενιαίο τρόπο²⁷⁶ ή να μην είναι διαθέσιμες σε ψηφιακή μορφή.

Προβλήματα δημιουργούνται αρκετές φορές από ζητήματα τα οποία σχετίζονται με την αξιοπιστία των συλλεγόμενων πρωτογενών δεδομένων αλλά και την ίδια τη διαδικασία συλλογής αυτών, καθώς αρκετές εταιρείες αντιμετωπίζουν σοβαρές δυσκολίες όσον αφορά την απόκτηση των πληροφοριών που χρειάζονται οι ίδιες από τους συνεργάτες τους, τους προμηθευτές τους, τους πελάτες τους και τις εταιρείες στις οποίες ενδεχομένως επενδύουν.

---

²⁷⁵ Ενδεικτικά αναφέρονται: Πρωτοβουλία Υποβολής Εκθέσεων Απολογισμού σε Παγκόσμιο Επίπεδο (Global Reporting Initiative-GRI), Οργανισμός Λογιστικών Προτύπων για τη Βιωσιμότητα (Sustainability Accounting Standards Board-SASB), Διεθνές Συμβούλιο Ενοποιημένης Πληροφόρησης (International Integrated Reporting Council-IIRC), Συμβούλιο Προτύπων για τη Δημοσιοποίηση Στοιχείων για το Κλίμα (Climate Disclosure Standards Board, CDSB).

²⁷⁶ Λ.χ. παράθεση ορισμένων μη χρηματοοικονομικών πληροφοριών στις ετήσιες οικονομικές εκθέσεις, ορισμένων στον ιστότοπο της εταιρείας και ορισμένων στις εκθέσεις εταιρικής κοινωνικής ευθύνης.

Δεδομένων των ανωτέρω προβλημάτων, είναι επιτακτική ανάγκη οι γνωστοποιούμενες πληροφορίες να δημοσιοποιούνται με τρόπο αξιόπιστο, σαφή και συγκρίσιμο ώστε όλοι οι συμμετέχοντες στην αγορά, να είναι σε θέση να κατανοήσουν το βαθμό στον οποίο μία εταιρεία επενδύει σε πρακτικές οι οποίες στηρίζουν την αειφορία και την βιώσιμη ανάπτυξη αλλά και τη βασιμότητα των ισχυρισμών ότι ένα επενδυτικό σχέδιο είναι ικανό να αποτελέσει πράσινη επένδυση και να συμβάλει στην επίτευξη των στόχων της Ευρωπαϊκής Πράσινης Συμφωνίας.

Σε ενωσιακό επίπεδο, η Οδηγία 2014/95/ΕΕ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου της 22ας Οκτωβρίου 2014,²⁷⁷ για τη δημοσιοποίηση μη χρηματοοικονομικών πληροφοριών (NFRD), η οποία εφαρμόζεται στις μεγάλες οντότητες δημόσιου συμφέροντος²⁷⁸ με μέσο αριθμό εργαζομένων άνω των 500, απαιτεί την υποβολή εκθέσεων αναφορικά με τις πολιτικές, τις επιδόσεις και τους κινδύνους που σχετίζονται με ζητήματα βιώσιμης ανάπτυξης (προσέγγιση «από τα έξω προς τα μέσα») και με τον αντίκτυπό τους στο κοινωνικό σύνολο και το περιβάλλον (προσέγγιση «από τα μέσα προς τα έξω»). Οι εκθέσεις αυτές συνεπώς, θα πρέπει να ακολουθούν την προσέγγιση της «διπλής σημαντικότητας».²⁷⁹

Η Ευρωπαϊκή Επιτροπή δεσμεύτηκε να επανεξετάσει²⁸⁰ την Οδηγία 2014/95/ΕΕ στην Ευρωπαϊκή Πράσινη Συμφωνία, καθώς η βελτίωση των δεδομένων από τις εταιρείες σχετικά με τους ESG κινδύνους στους οποίους εκτίθενται είναι θεμελιακής σημασίας για την επιτυχή υλοποίηση της Ευρωπαϊκής Πράσινης Συμφωνίας και του σχεδίου δράσης για τα βιώσιμα χρηματοοικονομικά.

---

²⁷⁷ Οδηγία 2014/95/ΕΕ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 22ας Οκτωβρίου 2014 για την τροποποίηση της οδηγίας 2013/34/ΕΕ όσον αφορά τη δημοσιοποίηση μη χρηματοοικονομικών πληροφοριών και πληροφοριών για την πολυμορφία από ορισμένες μεγάλες επιχειρήσεις και ομίλους.

²⁷⁸ Για τον ορισμό των οντοτήτων δημόσιου συμφέροντος, βλ. άρθρο 2, περ.1 της Οδηγίας 2013/34/ΕΕ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 26ης Ιουνίου 2013 σχετικά με τις ετήσιες οικονομικές καταστάσεις, τις ενοποιημένες οικονομικές καταστάσεις και συναφείς εκθέσεις επιχειρήσεων ορισμένων μορφών, την τροποποίηση της οδηγίας 2006/43/ΕΚ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου και την κατάργηση των οδηγιών 78/660/ΕΟΚ και 83/349/ΕΟΚ του Συμβουλίου.

²⁷⁹ Βλ. Πρόταση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής για την τροποποίηση της οδηγίας 2013/34/ΕΕ, της οδηγίας 2004/109/ΕΚ, της οδηγίας 2006/43/ΕΚ και του κανονισμού (ΕΕ) αριθ. 537/2014, όσον αφορά την υποβολή εκθέσεων βιωσιμότητας από τις εταιρείες, όπ.π. σελ. 1.

²⁸⁰ Ανακοίνωση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής με τίτλο Η Ευρωπαϊκή Πράσινη Συμφωνία , όπ.π. σελ. 21.

Τον Δεκέμβριο του 2019 το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο, στα συμπεράσματά του σχετικά με την Ένωση Κεφαλαιαγορών, κάλεσε την Επιτροπή να εξετάσει το ενδεχόμενο ανάπτυξης ενός ευρωπαϊκού προτύπου υποβολής μη χρηματοοικονομικών πληροφοριών.²⁸¹ Τον Απρίλιο του 2021, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή κατέθεσε την πρότασή της για την τροποποίηση των Οδηγιών 2004/109/ΕΚ²⁸², 2006/43/ΕΚ²⁸³, 2013/34/ΕΕ²⁸⁴, και του Κανονισμού (ΕΕ) 537/2014²⁸⁵, όσον αφορά την υποβολή εκθέσεων βιωσιμότητας από τις εταιρείες, ώστε να καλύπτεται ο έλεγχος των πληροφοριών βιωσιμότητας και οι απαιτήσεις υποβολής εκθέσεων βιωσιμότητας να επεκταθούν και σε εταιρείες με τίτλους εισηγμένους σε ρυθμιζόμενες αγορές και να αποσαφηνιστεί το καθεστώς εποπτείας της υποβολής εκθέσεων βιωσιμότητας από τις εν λόγω εταιρείες.

Η πρόταση αυτή, έχοντας ως νομική βάση τα άρθρα 50²⁸⁶ και 114²⁸⁷ της Συνθήκης για τη Λειτουργία της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΣΛΕΕ), αποσκοπεί στη διασφάλιση ενός επαρκούς

---

²⁸¹ Συμβούλιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, Συμπεράσματα του Συμβουλίου σχετικά με την εμβάθυνση της Ένωσης Κεφαλαιαγορών (5 Δεκεμβρίου 2019), 14815/19, EF 352, ECOFIN 1109, SURE 61, UEM 383, ENV 980, 05.12.2019, σελ. 11, διαθέσιμο σε: <https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-14815-2019-INIT/el/pdf>.

²⁸² Οδηγία 2004/109/ΕΚ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου της 15ης Δεκεμβρίου 2004 για την εναρμόνιση των προϋποθέσεων διαφάνειας αναφορικά με την πληροφόρηση σχετικά με εκδότες των οποίων οι κινητές αξίες έχουν εισαχθεί προς διαπραγμάτευση σε ρυθμιζόμενη αγορά και για την τροποποίηση της οδηγίας 2001/34/ΕΚ.

²⁸³ Οδηγία 2006/43/ΕΚ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου της 17ης Μαΐου 2006 για τους υποχρεωτικούς ελέγχους των ετήσιων και των ενοποιημένων λογαριασμών, για την τροποποίηση των οδηγιών 78/660/ΕΟΚ και 83/349/ΕΟΚ του Συμβουλίου και για την κατάργηση της οδηγίας 84/253/ΕΟΚ του Συμβουλίου.

²⁸⁴ Οδηγία 2013/34/ΕΕ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου της 26ης Ιουνίου 2013 σχετικά με τις ετήσιες οικονομικές καταστάσεις, τις ενοποιημένες οικονομικές καταστάσεις και συναφείς εκθέσεις επιχειρήσεων ορισμένων μορφών, την τροποποίηση της οδηγίας 2006/43/ΕΚ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου και την κατάργηση των οδηγιών 78/660/ΕΟΚ και 83/349/ΕΟΚ του Συμβουλίου.

²⁸⁵ Κανονισμός (ΕΕ) αριθ. 537/2014 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου της 16ης Απριλίου 2014 σχετικά με ειδικές απαιτήσεις όσον αφορά τον υποχρεωτικό έλεγχο οντοτήτων δημοσίου συμφέροντος και την κατάργηση της απόφασης 2005/909/ΕΚ της Επιτροπής.

²⁸⁶ Το άρθρο 50 της ΣΛΕΕ αποτελεί τη νομική βάση για την έκδοση μέτρων της Ευρωπαϊκής Ένωσης στο εταιρικό δίκαιο με σκοπό την πραγματοποίηση του δικαιώματος εγκατάστασης στην ενιαία αγορά. Συνιστά επίσης τη νομική βάση για τις οδηγίες 2013/34/ΕΕ, 2006/43/ΕΚ και αποτελεί μέρος της νομικής βάσης της οδηγίας 2004/109/ΕΚ.

²⁸⁷ Το άρθρο 114 της ΣΛΕΕ αποτελεί γενική νομική πράξη που αποσκοπεί στην εγκαθίδρυση ή τη διασφάλιση της λειτουργίας της εσωτερικής αγοράς — στην προκειμένη περίπτωση, στην ελεύθερη κυκλοφορία των κεφαλαίων. Το

επιπέδου δημοσιοποίησης σχετικά με τους κινδύνους που συνεπάγονται για τις εταιρείες τα ζητήματα βιωσιμότητας αλλά και για τον αντίκτυπο των δραστηριοτήτων των εταιρειών στην κοινωνία και το περιβάλλον, γεγονός που καθιστά εμφανή την πρόθεση του ενωσιακού νομοθέτη να αναγάγει τη γνωστοποίηση πληροφοριών σχετικά με τις επιδόσεις μίας εταιρείας στα ESG κριτήρια, σε ουσιώδες στοιχείο των εκθέσεων βιωσιμότητας.

Η πρόταση αυτή, δύναται να συμβάλει στη μείωση των συστημικών κινδύνων για την οικονομία και το χρηματοπιστωτικό σύστημα, να ενισχύσει την ροή ιδιωτικών κεφαλαίων σε πράσινες επενδύσεις και να βελτιώσει το πλαίσιο λογοδοσίας των επιχειρήσεων για τις συνέπειες των δραστηριοτήτων τους σε ζητήματα περιβάλλοντος, κοινωνίας και εταιρικής διακυβέρνησης (ESG).

Πλέον τούτων, πριν από τον Δεκέμβριο του 2022, η Επιτροπή θα επανεξετάσει τα ρυθμιστικά τεχνικά πρότυπα βάσει του κανονισμού SFDR, αποσαφηνίζοντας μεταξύ άλλων δείκτες για κύριες δυσμενείς επιπτώσεις στον τομέα των εργαζομένων, τον σεβασμό των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, τη διαφθορά και τη δωροδοκία και ως τα τέλη του 2021, η Επιτροπή αναμένεται να δημοσιεύσει έκθεση σχετικά με τις διατάξεις που απαιτούνται για την κοινωνική ταξινόμηση. Επιπρόσθετα, η Επιτροπή θα υποβάλει πρόταση σχετικά με τη βιώσιμη εταιρική διακυβέρνηση προκειμένου να διασφαλιστεί ότι οι εταιρείες διαχειρίζονται τους κινδύνους βιωσιμότητας²⁸⁸.

6. Συμπεράσματα

Οι Κανονισμοί (ΕΕ) 2019/2088 (Κανονισμός περί γνωστοποιήσεων αειφορίας στον τομέα των χρηματοπιστωτικών υπηρεσιών-SFDR), (ΕΕ) 2020/852 (Κανονισμός για την ταξινόμηση), (ΕΕ) 2021/241 (Κανονισμός για τη θέσπιση του μηχανισμού ανάκαμψης και ανθεκτικότητας), (ΕΕ) 2021/695 (Κανονισμός για τη θέσπιση του προγράμματος-πλαισίου έρευνας και καινοτομίας «Ορίζων Ευρώπη») και (ΕΕ) 2021/1119 (Κανονισμός για τη θέσπιση πλαισίου με στόχο την επίτευξη κλιματικής ουδετερότητας) σε συνδυασμό με σχέδιο δράσης της Επιτροπής για τα

άρθρο 114 της ΣΛΕΕ περιλαμβάνεται ως νομική βάση της παρούσας οδηγίας για την τροποποίηση της οδηγίας 2004/109/ΕΚ.

²⁸⁸ Ανακοίνωση της Επιτροπής με τίτλο, Στρατηγική χρηματοδότησης της μετάβασης προς τη βιώσιμη οικονομία, όπ. π., σελ. 13-14.

βιώσιμα χρηματοοικονομικά, καταδεικνύουν με τρόπο αδιάψευστο ότι η λήψη δεόντως υπ' όψιν παραμέτρων περιβάλλοντος, κοινωνίας και διακυβέρνησης (ESG) κατά τη λήψη επενδυτικών και χρηματοδοτικών αποφάσεων, έχουν τη δυνατότητα να συμβάλουν καθοριστικά στον προσανατολισμό των χρηματοοικονομικών κεφαλαίων προς τις πράσινες επενδύσεις και στην πράσινη μετάβαση, στο μετασχηματισμό της ευρωπαϊκής οικονομίας και στην επίτευξη των στόχων της Ευρωπαϊκής Πράσινης Συμφωνίας.

Αναμφίλεκτα, ο ενωσιακός αλλά και οι εθνικοί νομοθέτες, αντιλαμβάνονται ότι οι ESG κίνδυνοι δεν μπορούν να παραμείνουν ανεπιτήρητοι και δίχως επαρκή χειρισμό. Τοιουτοτρόπως, η Ευρωπαϊκή Ένωση θα πρέπει να επιδείξει ακατάβλητη θέληση προκειμένου να ενθαρρύνει και να εξασφαλίσει την επαρκή ενσωμάτωση των ESG κριτηρίων στην ενωσιακή νομοθεσία η οποία ρυθμίζει το πλαίσιο για τις πράσινες επενδύσεις, τα βιώσιμα χρηματοοικονομικά και την επίτευξη των στόχων της Ευρωπαϊκής Πράσινης Συμφωνίας. Κατ' αυτόν τον τρόπο θα είναι σε θέση να διατηρήσει αμετάπλωτο το ενδιαφέρον των επενδυτών στο χαρτοφυλάκιο των οποίων είναι ενσωματωμένες παράμετροι περιβάλλοντος, κοινωνίας και εταιρικής διακυβέρνησης (ESG), ώστε οι τελευταίοι να κατευθύνουν τα κεφάλαιά τους στις πράσινες επενδύσεις τις οποίες έχει ανάγκη η Ευρωπαϊκή Ένωση. Τέλος, εξυπακούεται, ότι και τα κράτη μέλη θα πρέπει να επιδείξουν τις επόμενες δεκαετίες αδιάρρηκτη ενότητα και αδαπάνητη βούληση προκειμένου να προωθήσουν τις πραγματικά πράσινες επενδύσεις οι οποίες θα επιτρέψουν τη μετάβαση στη βιωσιμότητα και την κλιματική ουδετερότητα.

ΕΝΟΤΗΤΑ ΙΙ - ΕΙΔΙΚΟ ΑΦΙΕΡΩΜΑ

200 Χρόνια από τη γέννηση του Karl Marx: Οικονομία, Κοινωνία, Κράτος

Περιλαμβάνει εισηγήσεις που παρουσιάστηκαν στο Διεθνές Συμπόσιο που διοργανώθηκε από το Τμήμα Δημόσιας Διοίκησης τον Δεκέμβριο του 2018 και ήταν αφιερωμένο στα 200 Χρόνια από τη γέννηση του Karl Marx.

Ο κατά Marx Προσδιορισμός της Παραγωγού Συνάρτησης και το Όριο της Συνάρτησης του Ποσοστού Κέρδους*

Θεόδωρος Μαριόλης

Καθηγητής Πολιτικής Οικονομίας, Τμήμα Δημόσιας Διοίκησης, Πάντειο Πανεπιστήμιο, *Study Group on Sraffian Economics*, και Ινστιτούτο Κοινωνικών Ερευνών Δημήτρης Μπάτσης

1. Εισαγωγή

Το Μάιο του 2018, ο Γενικός Γραμματέας του Κομμουνιστικού Κόμματος της Λαϊκής Δημοκρατίας της Κίνας, και Πρόεδρος της χώρας, Xi Jinping, σε κεντρική ομιλία του για τα 200 χρόνια από τη γέννηση του Marx, η οποία έλαβε χώρα στη «Μεγάλη Αίθουσα του Λαού» στο Πεκίνο, επεσήμανε ότι:

Στα τελευταία χρόνια της ζωής του, ο Marx μελέτησε νέα επιστημονικά πεδία και έγραψε μεγάλο όγκο σημειώσεων γύρω από την Ιστορία, την Ανθρωπολογία, και τα Μαθηματικά. [...] Δύο αιώνες μετά, παρά τις τεράστιες και βαθιές αλλαγές που έχουν γίνει στην ανθρώπινη κοινωνία, το όνομα του Karl Marx εξακολουθεί να είναι σεβαστό σε όλο τον κόσμο, και η θεωρία του εξακολουθεί να λάμπει με το λαμπρό φως της αλήθειας. Ο Marx είναι ο μεγαλύτερος στοχαστής της σύγχρονης εποχής.

Πριν από 136 χρόνια, ο Friedrich Engels, στον επικήδειο που συνέταξε για τον Karl Marx, τόνιζε:

Όπως ο Δαρβίνος ανακάλυψε το νόμο εξέλιξης της οργανικής φύσης, έτσι ο Marx ανακάλυψε το νόμο εξέλιξης της ανθρώπινης ιστορίας. [...] Ο Marx ανακάλυψε επίσης τον ειδικό νόμο κίνησης του σύγχρονου κεφαλαιοκρατικού τρόπου

---

* Κείμενο στο οποίο βασίστηκε η εισήγησή μου στο Επιστημονικό Συμπόσιο: «200 χρόνια από τη Γέννηση του Karl Marx: Οικονομία, Κοινωνία, Κράτος», 12 & 13 Δεκεμβρίου 2018, Τμήμα Δημόσιας Διοίκησης, Πάντειο Πανεπιστήμιο. Για τη θεώρηση του χειρογράφου και ενδιαφέρουσες επισημάνσεις και συζητήσεις είμαι υπόχρεος στην Δέσποινα Κεσπέρη και στον Γιώργο Σώκλη, χωρίς, βεβαίως, αυτό να σημαίνει ότι συμφωνούν, κατανάγκην, με ό,τι γράφω.

παραγωγής. [...] Ο Marx, όμως, έκανε ανεξάρτητες ανακαλύψεις σε κάθε τομέα που ερεύνησε, ακόμα και στα Μαθηματικά.

Ποια ήταν, άραγε, η κύρια «ανεξάρτητη ανακάλυψη του Marx στα Μαθηματικά»; Αυτό έγινε πλήρως γνωστό μόνο όταν δημοσιεύτηκαν, το έτος 1968, τα επονομαζόμενα *Μαθηματικά Χειρόγραφα* του Marx, από το Ινστιτούτο Μαρξισμού-Λενινισμού της Κεντρικής Επιτροπής του Κομμουνιστικού Κόμματος της Σοβιετικής Ένωσης (στη ρωσική και γερμανική γλώσσα). Τα *Μαθηματικά Χειρόγραφα* εκτείνονται σε πάνω από 1000 φύλλα, γράφτηκαν από το 1858 έως το 1883, και η ύπαρξή τους έγινε γνωστή, κατά πρώτον, από σχετική αναφορά του Engels στον *Πρόλογο* της 2ης έκδοσης (23 Σεπτεμβρίου 1885) του έργου του με τίτλο: *Αντι-Ντύρινγκ* (βλέπε Ένγκελς, [1878] 2006, σελ. 16). Πάντως, αρκετά αντιπροσωπευτικό, καίτοι μικρό, τμήμα του υλικού είχε δημοσιευτεί το 1933, για τα 50 χρόνια από το θάνατο του Marx, στο σοβιετικό περιοδικό *Pod Znamenem Marksizma* (*Υπό τη Σημαία του Μαρξισμού*), και σε μετάφραση στη ρωσική γλώσσα.

Επικεφαλής της σοβιετικής έκδοσης του 1968 ήταν η Καθηγήτρια Μαθηματικών του Κρατικού Πανεπιστημίου Lomonosov της Μόσχας Sofya Aleksandronna Yanovskaya, η οποία κατά την πολυετή ετοιμασία του υλικού συμβουλευόταν, για τα αμιγώς επιστημονικά ζητήματα, τους Σοβιετικούς Ακαδημαϊκούς Μαθηματικούς Andrey Nikolaevich Kolmogorov και Ivan Georgievich Petrovsky (μεταξύ άλλων). Η εν λόγω έκδοση περιλάμβανε, επίσης, υπομνήματα, σημειώσεις, και ιδιαίτερες χρήσιμες εργασίες της Yanovskaya και του Σοβιετικού Μαθηματικού Ernst Kol'man, ο οποίος είχε αρχίσει να ασχολείται με το υλικό των *Μαθηματικών Χειρογράφων* από τη δεκαετία του 1930.²⁸⁹

Ο Marx μελέτησε επί μακρόν την επιστήμη των Μαθηματικών, και ιδίως τους κλάδους του Απειροστικού Λογισμού και των Αποκλινοσών Σειρών, διερεύνησε κομβικά

---

²⁸⁹ Μετά τη σοβιετική έκδοση του 1968, ακολούθησαν εκείνες στην Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας και στη Λαϊκή Δημοκρατία της Κίνας, το 1974, και στην Ιταλία, το 1975. Η μεταγενέστερη αγγλική έκδοση (ως Marx, 1983), περιλαμβάνει το διαυγές και περιεκτικό άρθρο του Βρετανού Μαθηματικού Cyril Smith, με τίτλο: «Hegel, Marx and the calculus», το οποίο γράφτηκε ειδικά για εκείνη την έκδοση, αλλά όχι το σύνολο μαρξικών χειρογράφων της σοβιετικής έκδοσης του 1968. Η ελληνική έκδοση (ως Marx, 1987) αποτελεί όχι τόσο καλή μετάφραση (και, γενικά, επιμέλεια) της αγγλικής έκδοσης του 1983, αλλά δεν περιλαμβάνει το άρθρο των E. Kol'man και S. Yanovskaya με τίτλο: «Χέγκελ και Μαθηματικά», το οποίο υπάρχει στην αγγλική έκδοση, και είχε κατά πρώτον δημοσιευτεί το 1931, στο περιοδικό *Pod Znamenem Marksizma*. Τέλος, η ινδική έκδοση, ως Marx (1994), περιλαμβάνει, σε αγγλική μετάφραση και επιμέλεια του Pradip Baksi (Ινδού μεταφραστή και εκδότη, ο οποίος δεν συνδέεται με κανένα ακαδημαϊκό, πολιτικό ή εμπορικό οργανισμό, όπως αναφέρει στο Βιογραφικό του), το σύνολο των *Μαθηματικών Χειρογράφων* και μία συλλογή σημαντικών, συναφών εργασιών Σοβιετικών Μαθηματικών.

οικονομολογικά φαινόμενα – και – σε όρους της Μαθηματικής επιστήμης, και, τέλος, στα τελευταία χρόνια της ζωής του, δηλαδή στα μέσα του 1881, πρότεινε έναν τρόπο προσδιορισμού της Παραγώγου Συνάρτησης πραγματικής μεταβλητής.

Ως αντιπροσωπευτικό δείγμα των σχετικών οικονομολογικών ερευνών του, δύναται να αναφερθεί ότι, όπως μας πληροφορεί ο Engels, με μία σημείωσή του στο τέλος του 3ου Κεφαλαίου (με τίτλο: «Η Σχέση του Ποσοστού Κέρδους ως προς το Ποσοστό Υπεραξίας») του 3ου τόμου του *Κεφαλαίου*, στο χειρόγραφο του Marx:

[Υ]πάρχουν και άλλοι πολύ λεπτομερειακοί υπολογισμοί σχετικά με την απόκλιση ανάμεσα στο ποσοστό υπεραξίας και στο ποσοστό κέρδους, η οποία εμφανίζει διάφορες πολύ ενδιαφέρουσες ιδιομορφίες και της οποίας η κίνηση αποκαλύπτει πότε αυτά τα δύο ποσοστά απομακρύνονται μεταξύ τους ή, αντιστρόφως, προσεγγίζουν το ένα το άλλο. Αυτή η κίνηση δύναται να απεικονισθεί και μέσω καμπυλών. Παραιτούμαι από την ενσωμάτωση του εν λόγω υλικού στον παρόντα τόμο, γιατί έχει μικρότερη σημασία για τους άμεσους σκοπούς αυτού του έργου, και γιατί εδώ αρκεί, απλώς, να επιστηθεί η προσοχή, σε αυτό το γεγονός, εκείνων οι οποίοι θα θελήσουν να μελετήσουν περαιτέρω το ζήτημα.

Ευρύτερα μιλώντας, τώρα, το δυσεπίλυτο πρόβλημα της ασφαλούς θεμελίωσης του Διαφορικού-Ολοκληρωτικού Λογισμού απασχολούσε σε βάθος τους Marx και Engels, πράγμα το οποίο διαπιστώνεται όχι μόνο από την αλληλογραφία τους αλλά και από διάφορες αναπτύξεις του Engels στα έργα του με τίτλους: *Αντι-Ντύρινγκ* και *Διαλεκτική της Φύσης*. Έτσι, όταν ο Marx έστειλε το χειρόγραφό του με τίτλο: «Για την Έννοια της Παραγώγου Συνάρτησης» στον Engels, ο τελευταίος του απάντησε, στις 18 Αυγούστου 1881, ως ακολούθως:

Σε συγχαίρω για το έργο σου. Το θέμα είναι ξεκάθαρο σαν το φως της μέρας, τόσο που δεν μπορούμε να καταλάβουμε γιατί οι μαθηματικοί επιμένουν να του προσδίδουν μυστηριώδη χαρακτήρα. [...] Το ζήτημα με διακατέχει τόσο πολύ, ώστε όχι μόνο περιστρέφεται όλη μέρα στο κεφάλι μου, αλλά και την περασμένη εβδομάδα είδα στο όνειρό μου ότι έδωσα σε κάποιον τα κουμπιά του πουκαμίσου μου για να τα διαφορίσει, και εκείνος τα πήρε και έφυγε.

Αφήνοντας στην άκρη την ανεξάρτητη και εκπληκτική ινδική μαθηματική παράδοση, η έννοια και ο προσδιορισμός της παραγώγου συνάρτησης εισήχθησαν κατά το δεύτερο ήμισυ του 17ου αιώνα από τους Gottfried Wilhelm Leibniz και Isaac Newton. Όμως, όπως μάθαμε μόλις κατά τις αρχές του 20ου αιώνα, και αφού προηγήθηκε το καινοτόμο έργο των Georg Cantor και Julius Wilhelm Richard Dedekind, η θεμελίωση αυτής της έννοιας προϋποθέτει ως λυμένο το κεφαλαιώδες ζήτημα της κατασκευής του «Συνόλου των Πραγματικών Αριθμών».

Η έννοια της παραγώγου συνάρτησης βασάνιζε, λοιπόν, τους ειδικούς επί αιώνες, και, επί παραδείγματι, ο Καθηγητής Μαθηματικών του Πανεπιστημίου Αθηνών Σπυρίδων Σαραντόπουλος (1951) παρατηρούσε, αναδρομικά, ότι:

Τα [από τους Newton και Leibniz] χρησιμοποιηθέντα θεμέλια εμφανίζονται [...] αρκετά επισφαλής και ανακριβής. Τούτο οφείλεται εις την έλλειψιν σαφηνείας, έπειτα επίσης εις την πλημμελή αντίληψιν των απειροστών μεγεθών και των απείρως μεγάλων ποσοτήτων και των ορίων, εις την αδιαφορίαν περί την σύγκλισιν ή απόκλισιν των σειρών και τέλος εις τον τρόπον της αντιλήψεως της έννοιας της συναρτήσεως.

Η εν λόγω έννοια όχι μόνο εξακολουθεί (και θα εξακολουθεί!) να βασανίζει σπουδαστές και δασκάλους (οι οποίοι προτιμούν, κατά κανόνα, και υπό την πίεση των εξεταστικών υποχρεώσεών τους, να «κλείνουν τα μάτια και το μυαλό»), αλλά και, όπως αποδείχθηκε, μόλις στη δεκαετία του 1960, από τον Abraham Robinson (1966), δέχεται μία, τουλάχιστον, εναλλακτική θεμελίωση. Θεμελίωση σημαντικά διαφορετική από εκείνη την οποία πρότειναν οι Augustin-Louis Cauchy και Karl Theodor Wilhelm Weierstrass, κατά τον 19ο αιώνα, και την οποία – κατά κανόνα – διδασκόμαστε έως σήμερα, ως μάλλον μοναδική και απαλλαγμένη ζητημάτων.

Η κατά Robinson θεμελίωση προαπαιτεί μία γενίκευση-επέκταση του συνόλου των πραγματικών αριθμών, γνωστή ως «Μη-Πρότυπη Ανάλυση (*Non-Standard Analysis*)», η οποία παραβιάζει το λεγόμενο Αξίωμα του Αρχιμήδη (ή των Ευδόξου-Αρχιμήδους).²⁹⁰ Αυτό το «αξίωμα» δηλώνει ότι:

(α). «Για κάθε θετικό πραγματικό αριθμό χ , υπάρχει ένας φυσικός αριθμός $n \geq 1$, τέτοιος ώστε να ισχύει: $\chi \geq 1/n$ », ή, ισοδυνάμως,

---

²⁹⁰ Μετά την κατασκευή του συνόλου των πραγματικών αριθμών, αποτελεί θεώρημα (όχι αξίωμα).

(β). «Εάν $|x| \leq 1/n$, για κάθε φυσικό αριθμό $n \geq 1$, τότε $x = 0$ (δηλαδή, ο αριθμός 0 είναι ο μόνος, ο οποίος ικανοποιεί τη σχέση: $|x| \leq 1/n$, για κάθε $n \geq 1$)» ή, ισοδυνάμως,

(γ). «Η ακολουθία $1/n$, όπου $n \geq 1$, τείνει στο 0, όταν το n τείνει στο συν άπειρο».

Αντιθέτως, στο πλαίσιο της γενίκευσης του Robinson γίνεται, εξ αρχής, δεκτό ότι: «Υπάρχουν θετικοί αριθμοί χ^* , τέτοιοι ώστε να ισχύει: $\chi^* < 1/n$, για κάθε $n \geq 1$ ». Αυτοί οι αριθμοί, χ^* , συνιστούν τους «απειροστούς αριθμούς-ποσότητες (*infinitesimal numbers*)», ενώ οι αντίστροφοι αυτών, δηλαδή, οι αριθμοί $1/\chi^*$, συνιστούν τους «χωρίς-πέρας (άπειρους) αριθμούς (*infinite numbers*)». Το σύνολο όλων αυτών των αριθμών, δηλαδή των «απειροστών, πραγματικών, και απείρων αριθμών», καλείται «Σύνολο Μη-Πρότυπων Πραγματικών (ή Υπερ-Πραγματικών) Αριθμών».²⁹¹ Έτσι, κάθε «μη-πρότυπος αριθμός» είναι:

(α). «Πεπερασμένος», εάν είναι κατά την απόλυτη τιμή του μικρότερος από κάποιον «θετικό πρότυπο πραγματικό αριθμό» (δηλαδή, από κάποιον συνήθη θετικό πραγματικό αριθμό), ή

(β). «Απειροστός», εάν είναι κατά την απόλυτη τιμή του μικρότερος από κάθε θετικό πρότυπο πραγματικό αριθμό, ή

(γ). «Άπειρος», εάν είναι κατά την απόλυτη τιμή του μεγαλύτερος από κάθε θετικό πρότυπο πραγματικό αριθμό.

Άρα, το 0 είναι ο μοναδικός πρότυπος πραγματικός αριθμός, ο οποίος είναι απειροστός. Και κάθε πρότυπος πραγματικός αριθμός είναι πεπερασμένος. Περαιτέρω, για κάθε πεπερασμένο μη-πρότυπο αριθμό, ψ , ορίζεται το «πρότυπο μέρος» αυτού: συμβολίζεται ως « $st(\psi)$ », και είναι εκείνος ο μοναδικός πρότυπος πραγματικός αριθμός, ο οποίος διαφέρει από τον αριθμό ψ κατά απειροστή ποσότητα, ψ^* , ήτοι

$$\psi \equiv st(\psi) + \psi^*$$

Τέλος, ισχύουν τα ακόλουθα, όπου τα ψ_1, ψ_2 παριστούν πεπερασμένους μη-πρότυπους αριθμούς:

(α). $st(\psi_1 + \psi_2) = st(\psi_1) + st(\psi_2)$

(β). $st(\psi_1 \psi_2) = st(\psi_1) st(\psi_2)$

(γ). Εάν $\psi_1 \leq \psi_2$, τότε $st(\psi_1) \leq st(\psi_2)$

(δ). Εάν η διαφορά $\psi_1 - \psi_2$ ισούται με κάποιον απειροστό αριθμό, τότε $st(\psi_1) = st(\psi_2)$.

Έτσι, η όλη κατασκευή δύναται να εικονισθεί ως εξής:

---

²⁹¹ Ίσως, οι πιο ευνόητες, σε επίπεδο λυκειακών σπουδών, εισαγωγές στην Μη-Πρότυπη Ανάλυση είναι εκείνες των Keisler (2000) και Crowell (2015).

Είναι σαν κάθε πρότυπος πραγματικός αριθμός να περιβάλλεται από ένα ασαφές (*fuzzy*) νέφος απειροστών, το οποίο συνιστά την *άλω* του. Και κάθε τέτοια άλως περιβάλλει έναν πρότυπο πραγματικό αριθμό, ο οποίος συνιστά τη *σκιά* της. (Stewart, 1996, p. 82)

Η αρχική, σπερματική σύλληψη του Leibniz περί «απειροστών», επί της οποίας θεμελίωσε το διαφορικό λογισμό, σχετίζεται άμεσα με τη φιλοσοφική κοσμοαντίληψή του, η οποία αποκρυσταλλώθηκε, πολύ αργότερα, στο Μεταφυσικό Σύστημά του περί «Μονάδων» (αντιστοιχούν, τρόπον τινά, στα «απειροστά»), γνωστό ως «Μοναδολογία» (Leibniz, [1714] 2004). Σύμφωνα δε με ορισμένους ειδικούς, στην εμπροσθοφυλακή των οποίων βρίσκεται ο ασύλληπτος Kurt Friedrich Gödel, η Μη-Πρότυπη Ανάλυση του Robinson αποκαθιστά σημαντικά, για πρώτη φορά μετά από τρεις αιώνες, την περί «απειροστών» σύλληψη του Leibniz. Και από αυτήν την σύλληψη δεν μπορούσε εύκολα να απαγκιστρωθεί, όπως μπορούμε να διαπιστώσουμε, ακόμα και ο Engels.²⁹²

Στα ακόλουθα, εκκινώ με τη σύνθεση μίας παραβολής, την οποία αποκαλώ: «Η Παραβολή του Καλού πλην Σαδιστή Καθηγητή». Εν συνεχεία, εκθέτω τους αντιστοιχούς στα προαναφερθέντα προσδιορισμούς της παραγωγού συνάρτησης, μεταξύ των οποίων και εκείνον του Marx. Τέλος, δίνω ένα και μόνο παράδειγμα, αλλά από τα κεντρικά, της εφαρμογής των μαθηματικών μελετών του Marx στα οικονομολογικά γραπτά του: συνίσταται στη διερεύνηση των σχέσεων ανάμεσα στο μέσο ποσοστό κέρδους, στο «ποσοστό υπεραξίας», στην «οργανική σύνθεση του κεφαλαίου» και στο λόγο καθαρού προϊόντος-κεφαλαίου, προκειμένου να προσδιοριστεί η μακροχρόνια κίνηση του ποσοστού κέρδους («Νόμος της Πτωτικής Κίνησης του Ποσοστού Κέρδους»).

---

²⁹² Βλέπε, μεταξύ άλλων, το κατά τον ίδιο φυσικο-χημικό ανάλογο της διαφόρισης, στο παράδειγμα του κύβου από θειάφι, το οποίο θέτει και πραγματεύεται στη *Διαλεκτική της Φύσης* (Ενγκελς, [1873-1886] χ.χ., σσ. 397-401). Πάντως, κατά τον μαθηματικό και Καθηγητή Φιλοσοφίας Jean Van Heijenoort (1985), ευρύτερα γνωστό ως γραμματέα του Leon Trotsky, ο Engels τελούσε υπό πλήρη άγνοια και σύγχυση στους τομείς των Μαθηματικών και των Φυσικών Επιστημών, ενώ ακολουθούσε, όχι και τόσο μακριά, ο Marx. Σχετικά με την έκδοση των *Μαθηματικών Χειρογράφων* του Marx στη Λ. Δ. Κίνας, και τις συζητήσεις που αυτή προκάλεσε, εκεί, σε συνδυασμό με τη Μη-Πρότυπη Ανάλυση, βλέπε Dauben (2003). Για μία χρήσιμη σύνοψη των κύριων ζητημάτων που μένουν ανοιχτά με τη Μη-Πρότυπη Ανάλυση, βλέπε Strichartz (2000, pp. 65-66). Τέλος, κατά τον Καστοριάδη ([1975] 1981, σελ. 346, υποσημείωση 14), «Αν ο Νεύτων και ο Λάιμπνιτς ε γνώριζαν, κατά κακή τους τύχη, τα κριτήρια της τυποποιημένης μαθηματικής, δεν θα τολμούσαν ποτέ να δημοσιεύσουν τις ανακαλύψεις τους πάνω στο διαφορικό λογισμό. Η ανάλυση ήταν ένα λογικό πορνείο επί ενάμιση αιώνα, έως ότου ο Cauchy και ο Weierstrass ξεκαθαρίσουν σχεδόν την κατάσταση. Πρβλ. Abraham Robinson, *Non-standard Analysis*, 1966, σσ. 280-282.». Πάντως, δεν φαίνεται ότι ο Καστοριάδης μήκε στο κόπο να μελετήσει τα *Μαθηματικά Χειρόγραφα* του Marx – ούτε τότε, ούτε μετά.

2. Η Παραβολή του Καλού πλην Σαδιστή Καθηγητή

Κάποτε, ένας καθηγητής Πολιτικής Οικονομίας θέλησε να νουθετήσει έναν εύστροφο πλην επιπόλαιο φοιτητή του στο μάθημα της «Μικροοικονομικής Θεωρίας», όπου ο Διαφορικός Λογισμός-Οριακή Ανάλυση αποτελεί, ως γνωστόν, το κύριο μαθηματικό εργαλείο. Έτσι, του ανακοίνωσε ότι, στις τελικές εξετάσεις, έλαβε το βαθμό: 4.999... (άπειρα 9).

Ο φοιτητής θεώρησε ότι έχει λάβει βαθμό μικρότερο του 5 και, επομένως, ότι «κόβεται»... με τρόπο, μάλιστα, σαδιστικό! Αναζήτησε τον καθηγητή, και εκείνος του είπε: «Εάν αποδείξετε ότι ο βαθμός σας είναι ακριβώς ίσος με 5, τότε θα λάβετε βαθμό ίσο με 10. Εάν δεν το αποδείξετε, τότε θα ξαναδώσετε εξετάσεις. Ωστόσο, θα σας βοηθήσω, λέγοντας τα εξής:

$$\begin{aligned} 4.999\dots &= 4 + (9/10) + (9/100) + (9/1000) + (9/10000)\dots \\ &= 4 + (9/10) [1 + (1/10) + (1/100) + (1/1000)\dots] \end{aligned}$$

Ας εστιάσουμε, λοιπόν, στο εντός αγκυλών άθροισμα, η τιμή του οποίου μας είναι άγνωστη, και ας γράψουμε:

$$\chi = 1 + (1/10) + (1/100) + (1/1000)\dots$$

ή

$$\chi = 1 + (1/10) [1 + (1/10) + (1/100) + (1/1000)\dots]$$

Άρα, έχουμε

$$\chi = 1 + (1/10) \chi$$

εξίσωση από την οποία έπεται ότι

$$\chi = 10/9$$

Επομένως, επιστρέφοντας στην αρχική εξίσωσή μας, λαμβάνουμε:

$$4.999\dots = 4 + (9/10)(10/9) = 4 + 1 = 5$$

δηλαδή, ότι ο βαθμός σας είναι ακριβώς ίσος με 5.

Ωστόσο, δεν θα πρέπει να μας διαφύγει ότι θα μπορούσαμε να γράψουμε και τα εξής:

$$\zeta_n = 1 + (1/10) + (1/10^2) + (1/10^3) + \dots + (1/10^n)$$

ή, πολλαπλασιάζοντας με το 1/10,

$$(1/10) \zeta_n = (1/10) + (1/10^2) + (1/10^3) + \dots + (1/10^{n+1})$$

Αφαιρώντας κατά μέλη τις δύο τελευταίες εξισώσεις, λαμβάνουμε:

$$(9/10) \zeta_n = 1 - (1/10^{n+1})$$

ή

$$\zeta_n = (10/9) [1 - (1/10^{n+1})]$$

Για n τείνουν στο συν άπειρο, το $1/10^{n+1}$ τείνει στο 0, και, επομένως,

$$\lim_{n \rightarrow +\infty} \zeta_n = 10/9 = \chi$$

Συμπεραίνουμε, λοιπόν, ότι ο βαθμός σας τείνει στο 5, και όχι ότι είναι ακριβώς ίσος με 5.

Τελικά, τι από τα δύο ισχύει; Ή, για να θυμηθούμε τον Ζήνωνα τον Ελεάτη, ο Αχιλλέας φτάνει ή δεν φτάνει, τελικά, τη χελώνα;».

3. Προσδιορισμοί της Παραγώγου Συνάρτησης

Ας θεωρήσουμε, για παράδειγμα και σε όρους Κλασικής Φυσικής, σώμα, το οποίο εκτελεί ελεύθερη πτώση εντός πεδίου βαρύτητας και στο «κενό», με μηδενική «αρχική ταχύτητα». Όπως γνωρίζουμε από το Γυμνάσιο, το διανυόμενο διάστημα, s , ως συνάρτηση του χρόνου, t , διέπεται από νόμο με την ακόλουθη παράσταση:

$$s(t) = (1/2) g t^2$$

όπου το g παριστά την «επιτάχυνση της βαρύτητας», η οποία είναι (υποτίθεται ή θεωρείται) χρονικώς αμετάβλητη.

3.1. Leibniz και Newton

Ακολουθώντας τον Leibniz (επί της ουσίας, και τον Newton), λέμε ότι: Έστω η χρονική στιγμή t_1 (> 0), όπου το διανυθέν διάστημα ισούται με s_1 , το οποίο υπολογίζεται από την αρχική εξίσωση, ήτοι $s_1 = (1/2) g (t_1)^2$. Θεωρούμε, λοιπόν, μία «απειροστή» μεταβολή του χρόνου, την οποία συμβολίζουμε με dt , και κατά την οποία το διάστημα, s_1 , μεταβάλλεται κατά ds . Έτσι, το συνολικά διανυθέν διάστημα ισούται με $s_1 + ds$, το οποίο υπολογίζεται ως ακολούθως:

$$s_1 + ds = (1/2) g (t_1 + dt)^2$$

ή

$$s_1 + ds = (1/2) g [(t_1)^2 + 2 t_1 dt + (dt)^2]$$

ή, δεδομένου ότι $s_1 = (1/2) g (t_1)^2$,

$$ds = (1/2) g [2 t_1 dt + (dt)^2] \tag{1}$$

Τώρα, δεδομένου ότι, στο δεξιό μέρος της εξίσωσης (1), ο όρος $(dt)^2$ («απειροστό ανωτέρας τάξεως») είναι «πολύ μικρός» σε σχέση με τον όρο $2 t_1 dt$, τον παραλείπουμε. Έτσι, προκύπτει:

$$ds = (1/2) g 2 t_1 dt = g t_1 dt$$

Τέλος, διαιρώντας την τελευταία εξίσωση με το dt , προκύπτει η τιμή της παραγώγου συνάρτησης στο χρονικό σημείο $t = t_1$:

$$ds/dt = g t_1 \quad (2)$$

και, επομένως, η παράγωγος συνάρτηση της συνάρτησης $s(t)$ ισούται με: $g t$.

Η εξίσωση (2) δίνει, λοιπόν, την τιμή της παραγώγου συνάρτησης του διανυόμενου διαστήματος, κατά τη χρονική στιγμή t_1 , ή, αλλιώς, εκείνο που ορίζεται ως «στιγμιαία ταχύτητα» του σώματος κατά τη χρονική στιγμή t_1 . Και επαναλαμβάνοντας τη διαδικασία, δηλαδή υπολογίζοντας την παράγωγο συνάρτηση της στιγμιαίας ταχύτητας, βρίσκουμε ότι εκείνη ισούται με g , δηλαδή με την «επιτάχυνση (της βαρύτητας)».

Εναλλακτικά, διαιρούμε την εξίσωση (1) με το dt :

$$ds/dt = g t_1 + (1/2) g dt$$

και, εν συνεχεία, θέτουμε, στο δεξιό μέρος, $dt = 0$. Έτσι, προκύπτει:

$$ds/dt = g t_1$$

εξίσωση η οποία συμπίπτει με την εξίσωση (2)!

Ο Marx αποκαλεί τις ως άνω διαδικασίες ως «ταχυδακτυλουργικές», και το διαφορικό λογισμό των Leibniz-Newton ως «μυστικιστικό», διότι:

- (i). Βασίζονται στην εισαγωγή μη-αυστηρά ορισμένων «απειροστών ποσοτήτων», και στο χειρισμό τους ως μη-μηδενικών και, *ταυτοχρόνως*, ως μηδενικών ποσοτήτων.
- (ii). Στην πραγματικότητα, προϋποθέτουν ότι γνωρίζουμε εκ των *προτέρων* ότι ορισμένοι, ανά περίπτωση, όροι δεν ανήκουν στην παράγωγο συνάρτηση.
- (iii). Από ό,τι φαίνεται δίνουν, στην καλύτερη περίπτωση, μία *προσέγγιση* της παραγώγου συνάρτησης.

Μετά τον Marx, και χωρίς να γνωρίζει τα σχετικά χειρόγραφα του, ο Vladimir Ilyich Lenin παρατηρούσε (στα 1914-1916), σχετικά με τα όσα γράφει ο Georg Wilhelm Friedrich Hegel (στην *Επιστήμη της Λογικής*) για το διαφορικό-ολοκληρωτικό λογισμό, τα εξής:

Στον απειροστικό λογισμό δεν λαμβάνεται υπόψη μία ορισμένη [επίγνωστη] ανακρίβεια, εντούτοις το λαμβανόμενο αποτέλεσμα δεν είναι κατά προσέγγιση αλλά *απολύτως* ακριβές! Παρ' όλα αυτά, το να αξιώσει κανείς να βρει *Rechtfertigung* [δικαιολόγηση], εδώ, «δεν είναι το ίδιο περιττό» «με το να αξιώνει απόδειξη του δικαιώματος να χρησιμοποιεί τη δική του μύτη» [υπαινιγμός στο

δίστιχο: «Το Ζήτημα του Δικαιώματος», από το σατιρικό ποίημα του Friedrich von Schiller: «Οι Φιλόσοφοι». Η απάντηση του Hegel είναι περίπλοκη, *abstruse* [σκοτεινή] etc., etc.. Πρόκειται για ζήτημα των *Ανωτέρων Μαθηματικών*. Σύγκρινε με *Engels*, για το διαφορικό και ολοκληρωτικό λογισμό [εννοούνται οι σχετικές επισημάνσεις του Engels στο έργο του: *Αντι-Ντύρινγκ*]. [...] Λεπτομερής εξέταση του διαφορικού και ολοκληρωτικού λογισμού [από τον Hegel], με παραθέσεις – [από τους] Newton, Lagrange, Carnot, Euler, Leibniz, etc., etc., – οι οποίες δείχνουν πόσο ενδιαφέρουσα βρήκε ο Χέγκελ αυτή την «εξαφάνιση» των απειροστών ποσοτήτων, αυτού του «ενδιαμέσου μεταξύ Είναι και Μη-Είναι». Άνευ μελέτης των *Ανωτέρων Μαθηματικών*, όλο αυτό είναι ακατανόητο. Χαρακτηριστικός είναι [λοιπόν – Θ. Μ.] ο τίτλος: Carnot: «Réflexions sur la Métaphysique du Calcul Infinitésimal» [«Στοχασμοί επί της Μεταφυσικής του Λογισμού των Απειροστών»]!!! (βλέπε Λένιν, 1895-1916, σσ. 107-108)

Και πολύ πριν από τον Marx, ο Επίσκοπος Berkeley (1734) αποκαλούσε τα «απειροστά» των Leibniz και Newton ως «φαντάσματα εκλιπόντων ποσοτήτων». Έτσι, συμπεραίνει ότι κανένας Μαθηματικός, ο οποίος πιστεύει σε αυτούς τους παραλογισμούς, δεν θα μπορούσε ευλόγως να αντιταχθεί στα θαυματουργικά ή, αλλιώς, υπερφυσικά δόγματα της χριστιανικής θρησκείας.

3.2. Cauchy και Weierstrass

Εφαρμόζοντας τον κατά Cauchy-Weierstrass ορισμό της παραγώγου συνάρτησης, $s'(t_1)$, στο χρονικό σημείο $t = t_1$, ο οποίος βασίζεται στην έννοια του ορίου, προκύπτει:

$$s'(t_1) \equiv \lim_{t \rightarrow t_1} [(s(t) - s(t_1))/(t - t_1)] = (1/2) g \lim_{t \rightarrow t_1} \{[t^2 - (t_1)^2]/(t - t_1)\}$$

ή, δεδομένου ότι $t^2 - (t_1)^2 = (t - t_1)(t + t_1)$,

$$s'(t_1) = (1/2) g \lim_{t \rightarrow t_1} \{[(t - t_1)(t + t_1)]/(t - t_1)\}$$

ή, τελικά,

$$s'(t_1) = (1/2) g \lim_{t \rightarrow t_1} (t + t_1) = (1/2) g (t_1 + t_1) = g t_1$$

εξίσωση της οποίας το δεξιό μέρος συμπίπτει με εκείνο της εξίσωσης (2)!

Εδώ, *όμως*, νοείται, εξορισμού, ότι για κάθε θετικό αριθμό ε (οσοδήποτε μικρό) υπάρχει θετικός αριθμός δ , τέτοιος ώστε: εάν $0 < |t - t_1| < \delta$, τότε

$$|[(s(t) - s(t_1))/(t - t_1)] - s'(t_1)| < \varepsilon$$

3.3. Marx

Ο κατά Marx ο προσδιορισμός της παραγώγου συνάρτησης γίνεται μέσω του ακόλουθου αλγορίθμου:

Βήμα 1. Ορίζουμε τη συνάρτηση δύο πραγματικών μεταβλητών:

$$S(t, t_1) \equiv s(t) - s(t_1)$$

Βήμα 2. Εκφράζουμε τη νέα συνάρτηση, $S(t, t_1)$, ως

$$S(t, t_1) = (t - t_1) \sigma(t, t_1)$$

Η συνάρτηση $\sigma(t, t_1)$ είναι η κατά Marx «προκαταρτική παράγωγος συνάρτηση». Στο παράδειγμά μας, προκύπτει: $\sigma(t, t_1) \equiv (1/2) g(t + t_1)$.

Βήμα 3. Η τιμή της παραγώγου συνάρτησης, $s'(t_1)$, στο σημείο $t = t_1$, εξάγεται από τη συνάρτηση $\sigma(t, t_1)$, θέτοντας $t = t_1$. Αυτή η συνάρτηση είναι η κατά Marx «τελική παράγωγος συνάρτηση», στο σημείο $t = t_1$, η οποία μπορεί, τώρα, να *συμβολιστεί* ως ds/dt . Στο παράδειγμά μας, προκύπτει:

$$ds/dt \equiv s'(t_1) = (1/2) g(t_1 + t_1) = g t_1$$

εξίσωση της οποίας το δεξιό μέρος συμπίπτει με εκείνο της εξίσωσης (2)!

Μέσω αυτού του αλγορίθμου αποφεύγεται, λοιπόν, η χρήση τόσο των «απειροστών ποσοτήτων», των Leibniz και Newton, όσο και της έννοιας του ορίου, για την οποία η «Παραβολή του Καλού πλην Σαδιστή Καθηγητή» μας έδειξε ότι δεν είναι προφανής, και την εποχή του Marx δεν ήταν καθόλου προφανής. Όπως δε έχει τονιστεί από τον Καθηγητή Μαθηματικών του MIT Dirk Jan Struik (1948), μόνο ο κατά Marx προσδιορισμός καθιστά εμφανές ότι, κατά την εξαγωγή της παραγώγου συνάρτησης, η διαφορά $t - t_1$ και, συνεπώς, η διαφορά $s(t) - s(t_1)$, όχι μόνο τείνουν στο 0 αλλά και ισούνται με το 0, δύο πράγματα τα οποία δεν είναι πάντοτε ταυτόσημα μεταξύ τους.

Εν κατακλείδι, λοιπόν, στο πλαίσιο του μαρξικού προσδιορισμού:

(i). Το σύμβολο ds/dt τίθεται στη θέση του 0/0 ως *καθαρό* σύμβολο μίας περατωθείσας διαδικασίας «άρνησης της άρνησης», η οποία καλείται «παραγωγή» (Μαρξ, 1987, σσ. 49-61, 89 και 148-158).²⁹³

²⁹³ Η πρώτη «άρνηση» έγκειται στο ότι αρχικά τίθεται: $t \neq t_1$, και η «άρνηση» αυτής, ήτοι η «άρνηση της άρνησης», έγκειται στο ότι τίθεται, στο *Βήμα 3* του μαρξικού αλγορίθμου, $t = t_1$. Ο «Νόμος άρνησης της άρνησης» είναι ο κατά σειρά τρίτος νόμος του Διαλεκτικού Υλισμού, όπως εκείνοι προσδιορίστηκαν από τους Marx-Engels, και συνιστούν

(ii). Ορίζεται, με καινοτόμο για τα Μαθηματικά τρόπο, το «διαφορικό της εξαρτημένης μεταβλητής», ds , μέσω μίας *τελεστικής* εξίσωσης, δηλαδή ως:

$$ds = s'(t)dt$$

θεώρηση η οποία προτάθηκε (σε ανεξαρτησία από τον Marx) αρκετά αργότερα, από τον Jacques Salomon Hadamard (αναλυτικά, βλέπε Glivenko, 1935).²⁹⁴

Από την άλλη πλευρά, δηλαδή εκείνη της κριτικής, ο κατά Marx προσδιορισμός μπορεί να εφαρμοστεί μόνο σε εκείνη την κλάση συναρτήσεων, οι οποίες είναι γνωστές ως «Αναλυτικές Συναρτήσεις», και στις οποίες, επομένως, το *Βήμα 2* του μαρξικού αλγορίθμου είναι όντως υλοποιήσιμο. Μία συνάρτηση πραγματικής μεταβλητής, $f(x)$, καλείται «αναλυτική», σε κάποιο σημείο x_0 του πεδίου ορισμού της, όταν και μόνο όταν η σειρά απείρων όρων:

$$a_0 + a_1(x - x_0) + a_2(x - x_0)^2 + a_3(x - x_0)^3 + \dots$$

(όπου τα a παριστούν πραγματικούς αριθμούς) συγκλίνει στην $f(x)$, για κάθε x στη γειτονιά του x_0 . Σημειώνεται, ωστόσο, ότι σε αυτήν την κλάση υπάγονται, *συνήθως*, οι συναρτήσεις εκείνες (πραγματικών ή και μιγαδικών μεταβλητών), οι οποίες υποτίθενται κατά τη μαθηματική διερεύνηση μη-γνησίως μαθηματικών αντικειμένων, δηλαδή στις διάφορες «Εφαρμοσμένες Επιστήμες» (αναλυτικά, βλέπε Penrose, 2010, Κεφ. 6 και σελ. 191).

Τέλος, θα πρέπει να αναφερθεί ότι, σε όρους της Ιστορίας των Μαθηματικών, ο μαρξικός προσδιορισμός είναι παρόμοιος με εκείνον που είχε προτείνει ο αυτοδίδακτος Άγγλος Μαθηματικός John Landen (1764). Αυτό το όνομα είναι οικείο στις/στους σύγχρονους σπουδαστές μέσω των «Μετασχηματισμών Landen», οι οποίοι χρησιμοποιούνται για τον υπολογισμό «Ελλειπτικών Ολοκληρωμάτων». Ο Marx είχε πληροφορηθεί από βιβλιογραφικές πηγές την ύπαρξη του βιβλίου του Landen, το οποίο κέντρισε το ενδιαφέρον του, αλλά δεν κατόρθωσε, τελικά, να το βρει (βλέπε Μαρξ, 1987, σελ. 84, και Παράρτημα IV, καθώς και Struik, 1986, pp. 383-389). Ο προσδιορισμός του Landen καλείται «καθαρά αλγεβρικός», και επαινέθηκε από τον Joseph-Louis Lagrange για τη θεωρητική αυστηρότητά του. Ωστόσο, κρίθηκε ως

τους νόμους του «αέναου γίνεσθαι» ή, αλλιώς, του «μη-είναι-ακόμη». Οι άλλοι δύο νόμοι είναι, κατά σειρά, οι εξής: «Αλληλοδιείσδυση, ενότητα και διαπάλη, των ποικίλα αντιτιθεμένων πλευρών, οι οποίες ενυπάρχουν στα αντικείμενα ή φαινόμενα», και «Μετατροπή των ποσοτικών μεταβολών σε ποιοτικές μεταβολές, και αντιστρόφως». Αυτοί οι τρεις νόμοι προσδιορίζουν, αντιστοίχως, την ενδογενή πηγή, τον τρόπο, και, τέλος, την κύρια κατεύθυνση πραγματοποίησης όλων των μεταβολών, οι οποίες συντελούνται στη Φύση, στην ανθρώπινη κοινωνία και στη Νόηση. Ειδικά για την «άρνηση της άρνησης» στα Μαθηματικά και στη διδασκαλία τους, βλέπε Gerdes (2014, Chap. 7).

²⁹⁴ Το άρθρο του Glivenko περιέχεται, σε αγγλική μετάφραση, στον τόμο Marx (1994). Το πόσο μπερδεμένα εμφανίζονται, εκ πρώτης όψεως, τα πράγματα, ακόμα και κατά τη σύγχρονη διδασκαλία του αντικειμένου, δύναται να διαπιστωθεί με τη μελέτη, για παράδειγμα, της παιδαγωγικής εφαρμογής, η οποία εκτίθεται στο πανεπιστημιακό εγχειρίδιο του Brand ([1955], 1984, σσ.151-152).

πολύπλοκος κατά την εφαρμογή του, στη γενική περίπτωση, και, στη συνέχεια, λησμονήθηκε. Η εν λόγω πολυπλοκότητα καθίσταται εμφανής, για παράδειγμα, στην περίπτωση εύρεσης της παραγώγου της συνάρτησης: $f(x) = a^x$, την οποία πραγματεύεται ο Μαξ (1987, σσ. 58-59), βάσει του αλγορίθμου του.

Έχει πια καταστεί τετριμμένη, αν και ήταν εξαρχής άγνοια, εκείνη η συζήτηση, περί – υποτιθέμενης – αντίθεσης ανάμεσα στον «νεαρό» και στον «ύστερο-ντετερμινιστή» Μαξ, την οποία ανακινούσαν διάφοροι σχολιαστές του Διαλεκτικού-Ιστορικού Υλισμού (βλέπε, για παράδειγμα, Ντεμπόρ, [1967] 1986, Κεφ. 4, Καστοριάδης, [1975] 1981, σσ. 84-105). Τα γεγονότα από την Ιστορία των Επιστημών διδάσκουν ότι εξαιρετικά δύσκολα δύναται να προχωρήσει κανείς επιστημονικά κατά τη δύση της ζωής του και, μάλιστα, σε ανοίκειο πεδίο. Άρα, ο Μαξ έμεινε πάντα νέος.

3.4. Robinson

Συμβολίζουμε με $s^*(t)$ την επέκταση της συνάρτησης $s(t)$ στο σύνολο των μη-προτύπων πραγματικών αριθμών, και με ds^* , dt^* ($\neq 0$) τα απειροστά του διαστήματος και του χρόνου, αντιστοίχως, ορισμένα στο ίδιο σύνολο.

Κατά τη Μη-Πρότυπη Ανάλυση, η παράγωγος συνάρτησης, $s'(t_1)$, στο χρονικό σημείο $t = t_1$, ορίζεται ως:

$$s'(t_1) \equiv st(ds^*/dt^*)$$

Άρα,

$$s'(t_1) = st [(s^*(t_1 + dt^*) - s^*(t_1))/dt^*]$$

ή

$$s'(t_1) = st \{ [(g t_1 dt^*)/ dt^*] + [(1/2) g (dt^*)^2/ dt^*] \}$$

ή

$$s'(t_1) = st (g t_1) + st [(1/2) g dt^*]$$

ή

$$s'(t_1) = g t_1 + 0 = g t_1$$

4. Η Συνάρτηση του Ποσοστού Κέρδους και το Όριό της

Ο Marx διερεύνησε αναλυτικά τη διαχρονική κίνηση του μέσου ποσοστού κέρδους (εκφρασμένου, κατά βάση, σε όρους εργασιακών αξιών) στον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής της εποχής του. Δηλαδή, και αυτό πρέπει να υπογραμμιστεί εξ αρχής, στον *ανεπτυγμένο προ-μονοπωλιακό* (κατά Λένιν, 1915-6, 1917) κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής.

Το συμπέρασμά του ήταν ότι, υπό *ορισμένες* συνθήκες, τις οποίες και – κατά βάση – προσδιόρισε, αυτό το μέγεθος κατανάγκην μειώνεται *μακροχρονίως*.²⁹⁵

Το εν λόγω ποσοστό κέρδους, r , ορίζεται, από τον Marx, ως

$$r \equiv v/(\sigma + \mu) \quad (3)$$

όπου το v παριστά τη συνολική «υπεραξία» (εργασιακή αξία συνολικού υπερπροϊόντος), η οποία κατανέμεται σε επιχειρηματικά κέρδη, γαιοπροσόδους και τόκους, το σ το «σταθερό κεφάλαιο» (εργασιακή αξία των συνολικών, προκαταβεβλημένων μέσων παραγωγής), και το μ το «μεταβλητό κεφάλαιο» (εργασιακή αξία των συνολικών μισθών, οι οποίοι υποτίθεται ότι καταβάλλονται στην αρχή της περιόδου παραγωγής).

4.1. Οι φαινόμενες μεταβλητές της συνάρτησης

Διαιρώντας αριθμητή και παρονομαστή, στο δεξιό μέρος της εξίσωσης (3), με το v προκύπτει:

$$r = m/(C + 1) \quad (4)$$

όπου το $m \equiv v/\mu$ παριστά το «ποσοστό υπεραξίας ή εκμετάλλευσης της εργασιακής δύναμης», και το $C \equiv \sigma/\mu$ την «οργανική σύνθεση του κεφαλαίου».

Έτσι, το ποσοστό κέρδους *καταρχάς* εμφανίζεται ως συνάρτηση δύο μεταβλητών, ήτοι των m και C . Ειδικότερα, εμφανίζεται ως γνησίως αύξουσα συνάρτηση του m , και γνησίως φθίνουσα συνάρτηση του C . Το δε m αποτελεί, ως γνωστόν, (α) γνησίως αύξουσα συνάρτηση της παραγωγικότητας της εργασίας στον τομέα, ο οποίος παράγει, άμεσα και έμμεσα, τα εμπορεύματα κατανάλωσης των προλεταρίων, και (β) γνησίως φθίνουσα συνάρτηση του ύψους πραγματικού ωρομίσθιου.

Πολλοί μελετητές, μαρξιστές και μη-μαρξιστές, τόσο στο εξωτερικό όσο και στην Ελλάδα, είχαν και έχουν την άποψη ότι ο Marx θεμελίωσε την πτωτική κίνηση του ποσοστού κέρδους στην άνευ πεπερασμένου ορίου αύξηση της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου. Αυτή η αύξηση

---

²⁹⁵ Για μία πρόσφατη, κριτική έρευνα επί των σχετικών μαρξικών χειρογράφων, βλέπε Kurz (2018).

αντανακλά, υποτίθεται, την εντατική εκμηχάνιση της παραγωγικής διαδικασίας, η οποία στοχεύει στη συνεχή άνοδο της παραγωγικότητας της εργασίας.

Ο πιο ευνοϊκός τρόπος έκθεσης της ως άνω άποψης είναι ο ακόλουθος: Η εξίσωση (4) μπορεί να ξαναγραφεί ως εξής:

$$r = m(1 - \alpha), \text{ όπου } \alpha = C/(C + 1) = 1/[1 + (1/C)] < 1$$

Εάν, λοιπόν, το C αυξάνεται συνεχώς και τείνει στο συν άπειρο, τότε το α αυξάνεται συνεχώς, και τείνει στο 1. Άρα, το ποσοστό κέρδους τείνει στο 0, μακροχρονίως.

4.2. Οι πραγματικές μεταβλητές της συνάρτησης

Ο ως άνω συλλογισμός είναι μαθηματικά εσφαλμένος. Διότι, πρωτίστως, παραβλέπει δύο παράγοντες σταθερής επενέργειας:

(i). Τη σχετική διαχρονική κίνηση του ποσοστού υπεραξίας ως προς την οργανική σύνθεση του κεφαλαίου.

(ii). Το ότι η οργανική σύνθεση του κεφαλαίου συναρτάται: (α) ευθέως με το ποσοστό υπεραξίας, και (β) αντιστρόφως με το λόγο καθαρού προϊόντος-κεφαλαίου, ήτοι με τη λεγομένη παραγωγικότητα του κεφαλαίου (εκφρασμένη σε εργασιακές αξίες). Συγκεκριμένα, ισχύει:

$$C = [\sigma/(\mu + \nu)][(\mu + \nu)/\mu] = (1/\pi_C)(1 + m)$$

όπου το $\pi_C = (\mu + \nu)/\sigma$ παριστά την παραγωγικότητα του κεφαλαίου, δεδομένου ότι η εργασιακή αξία του καθαρού προϊόντος ισούται με: $\mu + \nu$. Συνεπώς, η εξίσωση (4) γράφεται ως εξής:

$$r = (m\pi_C)/(1 + m + \pi_C)$$

ή

$$r = \pi_C / \{ [(1 + \pi_C)/m] + 1 \} = m / \{ [(1 + m)/\pi_C] + 1 \} \quad (5)$$

Άρα, το ποσοστό κέρδους είναι, τελικά, γνησίως αύξουσα συνάρτηση τόσο του ποσοστού υπεραξίας όσο και της παραγωγικότητας του κεφαλαίου.

4.3. Η κίνηση του ποσοστού κέρδους και τα πρωτεύοντα πορίσματα

Από τις εξισώσεις (4) και (5) εξάγονται τα ακόλουθα:

(i). Οι διαχρονικές εξελίξεις της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου και του ποσοστού κέρδους καθορίζονται από αλληλεπιδράσεις ανάμεσα σε τεχνικές και κοινωνικές συνθήκες παραγωγής. Η πλευρά των τεχνικών συνθηκών παραγωγής εκφράζεται στα ύψη των παραγωγικότητων εργασίας

και κεφαλαίου, ενώ η πλευρά των κοινωνικών συνθηκών παραγωγής εκφράζεται στο ύψος (και σύνθεση) του πραγματικού ωρομισθίου.

(ii). Για πεπερασμένο ύψος του ποσοστού υπεραξίας (της παραγωγικότητας του κεφαλαίου), το ύψος του ποσοστού κέρδους φράσσεται από εκείνο της παραγωγικότητας του κεφαλαίου (του ποσοστού υπεραξίας), ήτοι : $r < \pi c$ και $r < m$, αντιστοίχως. Ειδικότερα, το ποσοστό κέρδους τείνει στην παραγωγικότητα του κεφαλαίου (τείνει στο ποσοστό υπεραξίας), όταν το ποσοστό υπεραξίας (η παραγωγικότητα του κεφαλαίου) τείνει στο συν άπειρο.

(iii). Εάν η παραγωγικότητα του κεφαλαίου: (α) μειώνεται συνεχώς, κατά μήκος του χρόνου, και (β) τείνει στο 0, τότε το ποσοστό κέρδους κατανάγκην μειώνεται μακροχρονίως, και τείνει στο 0, ανεξαρτήτως του εύρους των κινήσεων του ποσοστού υπεραξίας. Αυτό συνάγεται, ακριβώς, από το γεγονός ότι: $r < \pi c$.

Αντιστρόφως, εάν η παραγωγικότητα του κεφαλαίου δεν μειώνεται (ήτοι παραμένει σταθερή ή αυξάνεται), τότε το ποσοστό κέρδους δεν δύναται να μειώνεται, εκτός εάν μειώνεται το ποσοστό υπεραξίας.

(iv). Σύμφωνα με την παραδοσιακή ορολογία των Cauchy-Weierstrass (βλέπε, για παράδειγμα, Brand, [1955] 1984, σελ. 140), μπορεί να λεχθεί ότι: Καθώς ο χρόνος τείνει στο συν άπειρο, τα r και πc αποτελούν «απείρως μικρές συναρτήσεις» του χρόνου, εάν τείνουν στο 0. Και επειδή το m δεν τείνει στο 0, έπεται ότι ο λόγος

$$r/\pi c = 1/\{[(1 + \pi c)/m] + 1\}$$

τείνει σε μία θετική τιμή, και, άρα, ότι τα r και πc αποτελούν «απείρως μικρές συναρτήσεις της ίδιας τάξεως». Εάν δε το m τείνει στο συν άπειρο, ο ως άνω λόγος τείνει στο 1 και, επομένως, τα r και πc αποτελούν «ισοδύναμες συναρτήσεις», καθώς ο χρόνος τείνει στο συν άπειρο. Αντιθέτως, εάν το πc μειώνεται αλλά δεν τείνει στο μηδέν, και το m τείνει στο συν άπειρο, το r όχι μόνο δεν τείνει στο 0, αλλά και δύναται, για παράδειγμα, να αυξάνεται συνεχώς ή από ένα χρονικό σημείο και μετά, καίτοι ο λόγος

$$r/m = 1/\{[(1 + m)/\pi c] + 1\}$$

τείνει 0.

(v). Έστω g ($\equiv \sigma + \mu + \nu$) το ακαθάριστο προϊόν της οικονομίας, εκφρασμένο σε εργασιακές αξίας. Όπως εύκολα διαπιστώνεται, ισχύει:

$$\nu/g = 1/[(1/r) + 1]$$

Επομένως, εάν το pc μειώνεται συνεχώς και τείνει στο 0, τότε και η συνολική υπεραξία ως κλάσμα του ακαθάριστου προϊόντος, v/g , μειώνεται μακροχρονίως, και τείνει στο 0 (διότι, όπως ήδη διαπιστώθηκε, το r μειώνεται μακροχρονίως και τείνει στο 0).

Βάσει όλων αυτών, συμπεραίνεται ότι, στο *αινιγματικό* ερώτημα: «Πώς είναι δυνατόν να μειώνεται μακροχρονίως το ποσοστό κέρδους, όταν αυξάνεται το ποσοστό υπεραξίας;», το οποίο απασχολούσε τον Marx και, πριν από αυτόν, όλους τους Κλασικούς οικονομολόγους, η απευδής απάντηση είναι: Πρέπει και αρκεί η παραγωγικότητα του κεφαλαίου να μειώνεται συνεχώς και να τείνει στο 0. Αυτή δε η απάντηση δεν έχει ανάγκη από οποιαδήποτε εμπειρική μέτρηση, προκειμένου να θεωρηθεί έγκυρη, και συνιστά το «Νόμο της Πτωτικής Κίνησης του Ποσοστού Κέρδους» του Marx.

Κατά την εποχή του ανεπτυγμένου προ-μονοπωλιακού καπιταλισμού, οι όποιοι παράγοντες οδηγούσαν το ποσοστό υπεραξίας σε – οσοδήποτε μεγάλες – ανοδικές κινήσεις, δεν αποτελούσαν αιτίες, οι οποίες αντιδρούσαν στη μακροχρόνια μείωση του ποσοστού κέρδους. Δηλαδή, κατά την ορολογία του Marx, δεν αποτελούσαν «αντιδρώσες αιτίες». Αντιδρώσες αιτίες αποτελούσαν μόνο εκείνοι οι παράγοντες, οι οποίοι οδηγούσαν την παραγωγικότητα του κεφαλαίου σε μη-καθοδικές κινήσεις. Κατά την εν λόγω εποχή, όμως, οι τελευταίοι αυτοί παράγοντες ήταν – ως το πούμε έτσι – «απειροστά ανωτέρας τάξεως», από εμπειρική άποψη, και, έτσι, ο Marx – ορθώς – τους αντιπαρήλθε κατά τον προσδιορισμό της μακροχρόνιας τροχιάς του ποσοστού κέρδους.

Τέλος, θα πρέπει να αναφερθεί ότι η προηγηθείσα διερεύνηση ισχύει, επί της ουσίας, και για την πραγματοκρατική περίπτωση όπου το ποσοστό κέρδους και, συνεπώς, οι προσδιοριστικοί του παράγοντες εκφράζονται σε τιμές (είτε τιμές παραγωγής είτε τιμές αγοράς), και όχι σε εργασιακές αξίες. Η πλήρης απόδειξη και οι βασικότερες συνεπαγωγές της δόθηκαν, κατά πρώτον, από τον Nobuo Okishio (1961, 1972). Ωστόσο, νεότερες έρευνες επί των χειρογράφων του Piero Sraffa έχουν δείξει ότι αυτός είχε εντοπίσει και γενικεύσει, κατά τις αρχές της δεκαετίας του 1940, το κύριο ζήτημα στη μαρξική διερεύνηση της πτωτικής κίνησης του ποσοστού κέρδους, δηλαδή τη συνεχή μείωση της παραγωγικότητας του κεφαλαίου (βλέπε Gerhke and Kurz, 2018, pp. 435-440). Δυστυχώς, πολλοί συγγραφείς δεν κατανόησαν την απόδειξη του Okishio, άλλοι άσκησαν άστοχη κριτική, και ορισμένοι, τέλος, τις παρουσίασαν για δικές τους.²⁹⁶

4.4. Δευτερεύοντα πορίσματα και αξιολόγηση

---

²⁹⁶ Μόνο σε έναν, και Έλληνα, ανήκει η τιμή ότι, εντός ενός και του αυτού πονήματός του, επέτυχε και τα τρία.

Από τη διερεύνηση της πτωτικής κίνησης του ποσοστού κέρδους, την οποία μας άφησε ο Marx, οι σταλινικοί οικονομολόγοι (όπως – ορισμένοι – τους αποκαλούν) δεν άντλησαν τις – σοσιαλδημοκρατικής και τροτσκιστικής εμπνεύσεως – εικασίες περί: «μακρών κυμάτων (*long waves*) ανάπτυξης», μακροχρόνιας μείωσης της συνολικής υπεραξίας ή και των συνολικών κερδών, και εσχατολογικής αυτο-κατάρρευσης ή, αναλόγως των επιθυμιών ή και βλέψεων του καθενός, αθανασίας του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής (*à la* Nikolai Dmitriyevich Kondratiev, Rosa Luxemburg, Henryk Grossman κ.ά.).

Αντιθέτως, οι «σταλινικοί οικονομολόγοι» άντλησαν, κατά λογική σειρά, τα συνεπή (τόσο ως προς τη μαρξική διερεύνηση της πτωτικής κίνησης του ποσοστού κέρδους όσο και μεταξύ τους) πορίσματα περί:

(α) μακροχρόνιας μείωσης του επιτοκίου, και, συνεπώς, αύξησης της τιμής της γης, των μετοχών κ.λπ.,

(β) επίτασης των ενδογενών αντιθέσεων του κεφαλαιοκρατικού συστήματος, οι οποίες εκδηλώνονται με οικονομικές διακυμάνσεις και κρίσεις «γενικής υπερπαραγωγής κεφαλαίου και εμπορευμάτων»,

(γ) ανάπτυξης του μονοπωλιακού ανταγωνισμού,

(δ) διόγκωσης των διεθνικών κινήσεων χρηματικών κεφαλαίων, έναντι των εξαγωγών-εισαγωγών εμπορευμάτων (για μία εξαιρετικά ενδιαφέρουσα, πρόσφατη πραγμάτευση, βλέπε Eugenii, 2016), και, βάσει όλων των προηγούμενων, τελικά,

(ε) διαμόρφωσης του ιμπεριαλιστικού συστήματος (βλέπε, Σεγκάλ, [1936] χ.χ., σσ. 157-174, και Ινστιτούτο Οικονομίας της Ακαδημίας Επιστημών της ΕΣΣΔ, [1954] 1961, σσ. 204-207 και 217-218).

Εν κατακλείδι, λοιπόν, η διερεύνηση της κίνησης του ποσοστού κέρδους είναι οικονομολογικά περίπλοκη, ενώ από μαθηματική άποψη βασίζεται στο διαφορικό λογισμo-οριακή ανάλυση. Ο Marx κατόρθωσε όχι μόνο να τη θέσει σε στέρεη βάση αλλά και να την ολοκληρώσει, εξαιρουμένου του ότι δεν διασαφήνισε το εξής: Δεν αρκεί η παραγωγικότητα του κεφαλαίου να μειώνεται συνεχώς. Πρέπει, επίσης, να τείνει στο 0.²⁹⁷

---

²⁹⁷ Προς διευκόλυνση της/του μη-εξοικειωμένου με τα ζητήματα αναγνώστη, στο Παράρτημα του παρόντος κατασκευάζουμε αριθμητικά παραδείγματα, τα οποία ενέχουν όλες τις προαναφερθείσες εναλλακτικές δυνατότητες. Για τη γενική διερεύνηση, βλέπε Μαριόλης (2010, Δοκίμιο 10, 2014), Mariolis (2014), και τις εκεί παρατιθέμενες βιβλιογραφικές αναφορές.

Όμως, ούτε αυτή η έλλειψη ούτε το – πολλαπλά επαληθευμένο – γεγονός ότι ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής στο *μονοπωλιακό* στάδιο του (συγκεκριμένα, από τη δεκαετία του 1910-1920 και μετά) *δεν* χαρακτηρίζεται από μειούμενη παραγωγικότητα του κεφαλαίου, και, άρα, από μακροχρονίως μειούμενο ποσοστό κέρδους, μπορούν να επισκιάσουν το εν λόγω, επιστημονικά πρωτόπορο, επίτευγμα του Marx. Απλώς, με τη συνδυασμένη εμφάνιση του «Δευτέρου Κύματος της Βιομηχανικής Επανάστασης» (δεκαετία του 1870) και, εν συνεχεία, του μονοπωλιακού ανταγωνισμού, οι πρώην δρώσες (οι πρώην αντιδρώσες) αιτίες μετατράπηκαν, βαθμιαίως, σε αντιδρώσες (σε δρώσες) αιτίες της *ανοδικής* κίνησης του ποσοστού κέρδους, ενώ στις αντιδρώσες αιτίες αυτής της νέας κατεύθυνσης κίνησης περιλαμβάνονται, πλέον, και εκείνοι οι παράγοντες, οι οποίοι δύνανται να οδηγήσουν στη *μείωση του ποσοστού υπεραξίας*.

Έτσι, για παράδειγμα, η – πρώτη μετά τον 2ο Παγκόσμιο Πόλεμο – άξια λόγου πτωτική κίνηση του ποσοστού κέρδους, η οποία χαρακτήρισε τις κεφαλαιοκρατικά προηγμένες εθνικές οικονομίες από τα μέσα της δεκαετίας του 1960 έως και τα μέσα της δεκαετίας του 1980, οφειλόταν στην πτώση του ποσοστού υπεραξίας (και, ειδικότερα, στους σχετικά υψηλούς ποσοστιαίους ρυθμούς αύξησης του πραγματικού ωρομισθίου, οι οποίοι υπερέβαιναν, δηλαδή, εκείνους της παραγωγικότητας της εργασίας). Τέλος, η εν συνεχεία άνοδος του ποσοστού κέρδους, των ιδίων οικονομιών, οφειλόταν στην άνοδο τόσο του ποσοστού υπεραξίας όσο και της παραγωγικότητας του κεφαλαίου.

Όλα αυτά δεν επισκιάζουν, λοιπόν, παρά τους λογοκόπους της «επιστήμης», της «φιλοσοφίας», και της «πολιτικής». Και δεν συνεπάγονται, βεβαίως, ότι η παραγωγικότητα του κεφαλαίου θα αυξάνεται για πάντα, εις τους αιώνας των αιώνων, αλλά ότι, όποια και να είναι, σε κάθε ιστορικά διακριτή περίοδο, η κατεύθυνση της κίνησης του ποσοστού κέρδους, γνωρίζουμε «πού και πώς πρέπει να κοιτάξουμε», ούτως ώστε να την ερμηνεύσουμε. Όσοι δε αβίαστα ομιλούν, σήμερα, για την «4η (ή Νιοστή) Βιομηχανική Επανάσταση», την «τεχνολογική ανεργία», τη «ρομποτική» κ.λπ., έχουν πολλά να διδαχθούν από τη μαρξική διερεύνηση και, ιδίως, οφείλουν – πρώτα – να μελετήσουν εμπειρικά τις διαχρονικές εξελίξεις των παραγωγικοτήτων εργασίας και κεφαλαίου, του λόγου κερδών-μισθών, και του ποσοστού κέρδους.

4.5. Το χρυσό κλειδί

Στο κοινωνικο-οικονομολογικό επίπεδο, επιστημονικό θεμέλιο του λεγομένου Μαρξισμού, δηλαδή του Διαλεκτικού-Ιστορικού Υλισμού, δεν είναι, και δεν θα ήταν δυνατόν να είναι, ο ένας

ή άλλος μερικός νόμος, ο οποίος απορρέει, δηλαδή, από παράγοντες ιστορικά μεταβατικής επενέργειας. Ούτε, βεβαίως, και ένα σύνολο τέτοιων νόμων.

Ο «Νόμος της Πτωτικής Κίνησης του Ποσοστού Κέρδους» του Marx απέρρευε από τεχνολογικούς παράγοντες ή, για την ακρίβεια, περιορισμούς: Η αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας προϋπέθετε τη μείωση της παραγωγικότητας του κεφαλαίου. Έτσι, αυτός ο νόμος θα έπαυε να ισχύει όταν η αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας θα μπορούσε να συμβαδίσει με τη μη-μείωση της παραγωγικότητας του κεφαλαίου. Και όντως έπαυε να ισχύει, όταν μεταβλήθηκε αντιστοίχως η τεχνολογική βάση του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής. Είναι, λοιπόν, παραπάνω από συγκλονιστικό ότι, για κάποιους, οι οποίοι επικαλούνται σχέσεις καθοριζόμενες από τεχνολογικούς παράγοντες, οι έννοιες «Δεύτερο Κύμα της Βιομηχανικής Επανάστασης» και «Μονοπωλιακός Ανταγωνισμός» δεν λένε το ελάχιστο.

Εάν ο Διαλεκτικός-Ιστορικός Υλισμός έχει κάτι να προσφέρει, στο κοινωνικο-οικονομολογικό επίπεδο, τότε αυτό είναι, σύμφωνα με τους εισηγητές του, ό,τι αποκαλείται: «Νόμος της αναγκαίας αντιστοιχίας των παραγωγικών σχέσεων προς το χαρακτήρα και τη βαθμίδα ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων». Η δε εφαρμογή αυτού του νόμου ειδικά στον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής αποκαλύπτει, πάλι σύμφωνα με τους προαναφερθέντες εισηγητές, ότι ο αυτός ο τρόπος κοινωνικής παραγωγής διέπεται από μία θεμελιώδη πολιική αντίθεση, ήτοι εκείνη ανάμεσα στον κοινωνικό χαρακτήρα της παραγωγής και στην ατομική κερδοσκοπική ιδιοποίηση των προϊόντων της παραγωγής.

Και από εδώ όλα τα υπόλοιπα. Με πρώτα, από λογική άποψη, το φετιχιστικό χαρακτήρα του κεφαλαίου (και όχι, απλώς, του εμπορεύματος, στον οποίο έχουν – κατά κανόνα – σταθμεύσει οι ύστεροι «μαρξιστές νεο-χεγκελιανοί», από τον Guy Debord και μετά), τη ψευδή συνείδηση και πραγματοποίηση, τους διαταξικούς και ενδοταξικούς ανταγωνισμούς, και τις ενδογενείς οικονομικές διακυμάνσεις και κρίσεις. Αποτελεί, άραγε, τυχαίο γεγονός ότι, αφενός, ο Engels ξεκίνησε, στον επικήδειο για τον Marx, από τους νόμους «εξέλιξης της ανθρώπινης ιστορίας» και, εν συνεχεία, «κίνησης του σύγχρονου κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής», και, αφετέρου, ότι, πολλοί από εκείνους, οι οποίοι εστιάζουν στον ένα ή άλλο – νυν ή πρώην – μερικό νόμο, αντιπαρέρχονται την εν λόγω πολιική αντίθεση και τις συνεπαγωγές της;

Κατά την άποψη του Lenin, είναι τέτοιο το δυναμικό του Διαλεκτικού-Ιστορικού Υλισμού, ώστε πάντοτε υπάρχουν εχθροί του, οι οποίοι εμφανίζονται ως φίλοι του. Δεν γνωρίζω εάν είχε επηρεαστεί από το Ευαγγέλιο:

Προσέχετε δε από των ψευδοπροφητών, οίτινες έρχονται προς υμάς εν ενδύμασι προβάτων, έσωθεν δε είσιν λύκοι άρπαγες. Από των καρπών αυτών επιγνώσεσθε αυτούς. [...] Ου δύναται δένδρον αγαθόν καρπούς πονηρούς ποιείν, ουδέ δένδρον σαπρόν καρπούς καλούς ποιείν. Παν δένδρον μη ποιούν καρπόν καλόν εκκόπτεται και εις πυρ βάλλεται.

5. Συμπερασματικές Παρατηρήσεις

Εν αντιθέσει με τις φήμες, οι οποίες συστηματικά διασπείρονται, ιδίως, μάλιστα, στην πατρίδα μας, από διάφορους «μαρξιστές, φιλο- ή κριτικο-μαρξιστές», ο Διαφορικός Λογισμός-Οριακή Ανάλυση δεν έχει κάποια ιδιαίτερη σχέση με τη Νεοκλασική Οικονομική Θεωρία, ενώ ο Marx μελέτησε εντατικά τη μαθηματική επιστήμη, και την εφάρμοσε εκτενώς στα οικονομολογικά γραπτά του. Το γεγονός ότι, όταν φυλλομετρούμε αυτά τα γραπτά, δεν τυχαίνει να πέφτει το μάτι μας σε «εξωτικές» μαθηματικές παραστάσεις, δεν προσφέρει την περί του αντιθέτου απόδειξη.

Αναφερθήκαμε, παραδειγματικά, στη συνάρτηση του ποσοστού κέρδους, αλλά δύναται να προστεθεί ότι, μεταξύ άλλων, οι έννοιες «σταθερό και μεταβλητό κεφάλαιο», οι οποίες διαδραματίζουν νευραλγικό ρόλο στη θεωρία του Marx περί παραγωγής θετικών κερδών, κατάγονται από το διαφορικό λογισμό. Συγκεκριμένα, κατάγονται από την ανάλυση περί «*fluxions*» («ροών»), την οποία συγκρότησε, περί το 1665, ο Newton, προκειμένου να προσδιορίσει το στιγμιαίο ρυθμό μεταβολής χρονικά μεταβαλλομένων ποσοτήτων ή, αλλιώς, την παράγωγό τους ως προς το χρόνο.

Εν αντιθέσει, επίσης, με τον Hegel, ο Marx θεωρούσε το μη-μυστικιστικό διαφορικό λογισμό ως – καταρχήν και καταρχάς – κατάλληλο για τη μελέτη των στον *πραγματικό* κόσμο συντελουμένων διαλεκτικών μεταβολών, και υποστήριξε ότι «μία επιστήμη έχει πραγματικά αναπτυχθεί μόνο όταν χρησιμοποιεί με επιτυχία τα Μαθηματικά». Ωστόσο, με το οικονομολογικό έργο του, καίτοι σημαντικά ημιτελής, ξεπέρασε ακόμα και αυτά τα όρια. Διότι, όπως γνωρίζουμε πολύ καλά σήμερα, δηλαδή μετά τους Piero Sraffa, Nobuo Okishio, Michio Morishima και Richard Murphey Goodwin, ο Marx έθεσε και προβλήματα των οποίων η επίλυση ήταν αδύνατη βάσει της μαθηματικής επιστήμης της εποχής του. Δύο χαρακτηριστικά τέτοια προβλήματα ήταν: (α) η μεταστοιχείωση των εργασιακών αξιών των εμπορευμάτων στις τιμές τους, και (β) η «αποσύνθεση» των εμπειρικά παρατηρουμένων οικονομικών διακυμάνσεων σε επιμέρους

διακυμάνσεις, ήτοι, σύμφωνα με την ύστερη ορολογία, σε διακυμάνσεις «γενικής τάσης», «κυκλικές», και «άρρυθμες». Αλλά μήπως δεν έθεσε και το ζήτημα των αυτο-αναιρουμένων συστημάτων (όπως των «τρόπων κοινωνικής παραγωγής»), το οποίο δεν είναι σε θέση να μοντελογραφήσει ποσοτικά ούτε η επιστήμη της εποχής μας;

Δεδομένου ότι απαιτήθηκαν από δύο έως τρεις αιώνες για τη μάλλον ευσταθή θεμελίωση – μόνο – του Διαφορικού Λογισμού, γιατί είναι ορισμένοι τόσο ανυπόμονοι και άλλοι τόσο αφοριστικοί απέναντι στο Διαλεκτικό-Ιστορικό Υλισμό; Και, τελικά, τι έβαλαν στη θέση του;

Παράρτημα: Αριθμητικά Παραδείγματα

Έστω ότι το ποσοστό υπεραξίας αυξάνεται συνεχώς, χωρίς πεπερασμένο όριο, κατά μήκος του χρόνου, t , και σύμφωνα με την εκθετική συνάρτηση:

$$m(t) = 0.1e^{0.01t}, \quad e \cong 2.718$$

Επομένως, ο ποσοστιαίος ρυθμός αύξησής του, $m'(t)/m(t)$, είναι σταθερός και ίσος με 1%.

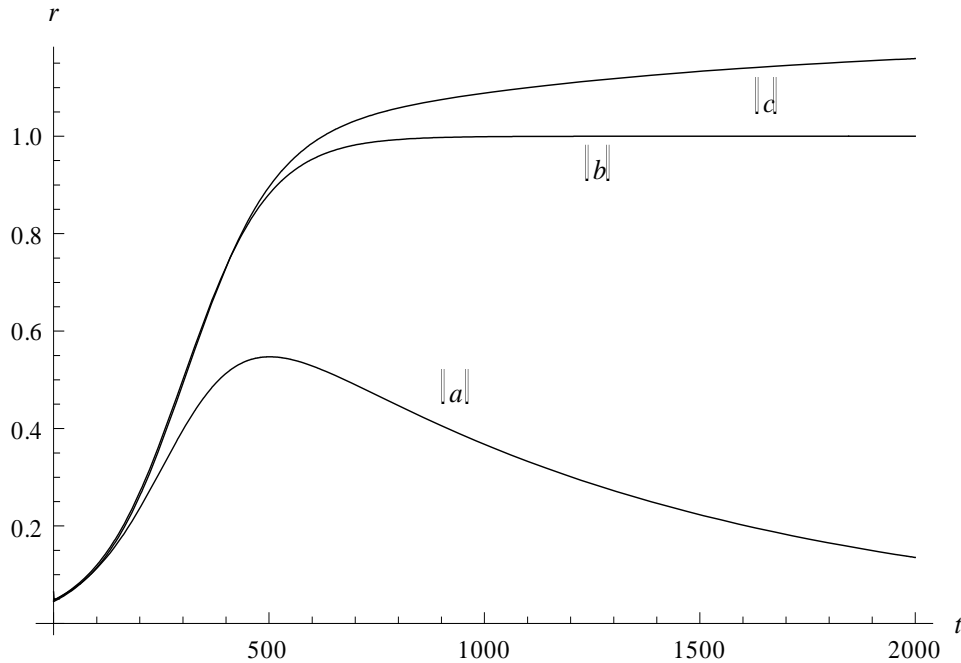
Για την παραγωγικότητα του κεφαλαίου υποθέτουμε τρεις, εναλλακτικές μεταξύ τους, περιπτώσεις:

(a). $\pi_c(t) = e^{-0.001t}$ (μειώνεται συνεχώς, τείνοντας στο 0).

(b). $\pi_c(t) = 1 + 0.1^t$ (μειώνεται συνεχώς, τείνοντας σε θετική τιμή, ήτοι στο 1).

(c). $\pi_c(t) = 1.2 - 0.3(0.999)^t$ (αυξάνεται συνεχώς, σύμφωνα με μία λογαριθμικά μετασχηματισμένη συνάρτηση Gompertz, και τείνει στο 1.2).

Όπως εύκολα μπορεί να διαπιστωθεί, και στις τρεις αυτές περιπτώσεις η οργανική σύνθεση του κεφαλαίου αυξάνεται συνεχώς, χωρίς πεπερασμένο όριο. Ωστόσο, για το ποσοστό κέρδους ισχύουν τα ακόλουθα (βλέπε Σχήμα Π.1): Στην περίπτωση (a), αρχικά αυξάνεται συνεχώς, δηλαδή έως τη χρονική στιγμή $t \cong 501.440$, και, εν συνεχεία, μειώνεται συνεχώς, τείνοντας στο 0. Στην περίπτωση (b), αρχικά μειώνεται συνεχώς, δηλαδή έως τη χρονική στιγμή $t \cong 2.098$, και, εν συνεχεία, αυξάνεται συνεχώς, τείνοντας στο 1, δηλαδή στο όριο της παραγωγικότητας του κεφαλαίου (αυτή η αλλαγή μονοτονίας δεν είναι ορατή στο Σχήμα Π.1, λόγω της κλίμακας κατασκευής του). Τέλος, στην περίπτωση (c), αυξάνεται συνεχώς, τείνοντας στο 1.2, δηλαδή στο όριο της παραγωγικότητας του κεφαλαίου.

Σχήμα Π.1. Δυνατές εξελίξεις του ποσοστού κέρδους, όταν η οργανική σύνθεση του κεφαλαίου αυξάνεται συνεχώς, χωρίς πεπερασμένο όριο

Εάν, τώρα, θελήσουμε να περιλάβουμε μία εικόνηση οικονομικών διακυμάνσεων, μπορούμε να υποθέσουμε, χάρη απλούστευσης και συντομίας, ένα μονοτομεακό οικονομικό σύστημα, και ότι το πραγματικό ωρομίσθιο εξελίσσεται σύμφωνα με, για παράδειγμα, την εξίσωση:

$$b(t) = \beta_1(t)\beta_2(t)$$

όπου το $\beta_1(t) \equiv e^{0.01t}$ παριστά τη «συνιστώσα γενικής τάσης» του ωρομισθίου, η οποία αντανακλά δομικούς παράγοντες, ενώ το $\beta_2(t) \equiv 1 - 0.1\cos(0.2t)$ παριστά την «κυκλική συνιστώσα» του ωρομισθίου, η οποία αντανακλά παράγοντες οικονομικής συγκυρίας.

Επίσης, υποθέτουμε ότι η παραγωγικότητα της εργασίας αυξάνεται συνεχώς, σύμφωνα με την εξίσωση:

$$\pi_L(t) = 1.1(\beta_1(t))^2$$

Επομένως, για το ποσοστό υπεραξίας προκύπτει:

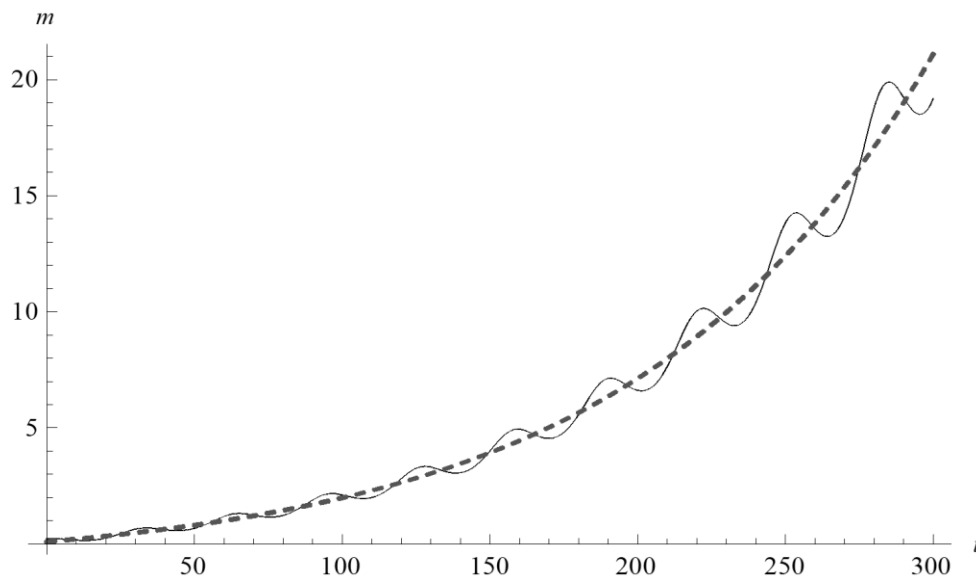
$$m(t) \equiv (\pi_L(t) - b(t)) / b(t) = (1.1\beta_1(t) / \beta_2(t)) - 1$$

εξίσωση από την οποία έπεται ότι αυτό ακολουθεί μία «γραμμή ανοδικής τάσης», με μειώσεις, οι οποίες είναι λιγότερο έντονες από ό,τι οι αυξήσεις του, και τείνει στο συν άπειρο (βλέπε Σχήμα Π.2, όπου η διακεκομμένη γραμμή δηλώνει τη «γραμμή τάσης», με εξίσωση: $1.1\beta_1(t) - 1$).

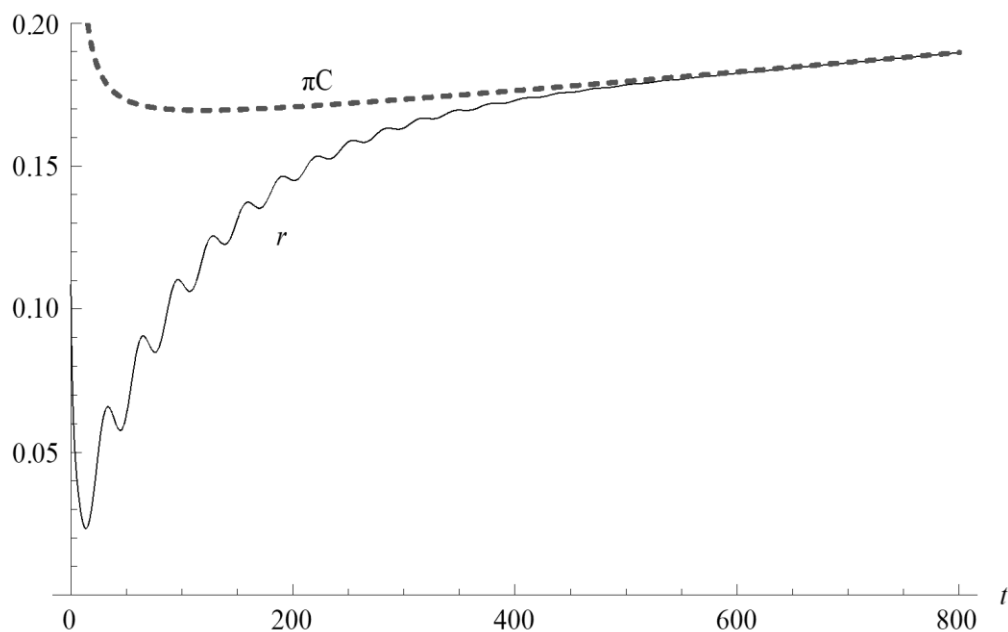
Τέλος, για την εξέλιξη της παραγωγικότητας του κεφαλαίου, ας υποθέσουμε ότι αυτή συντίθεται, προσθετικά, από μία γνησίως φθίνουσα συνάρτηση, υπερβολικής μορφής, $1/(1+t^{1.2})$, και μία συνάρτηση Gompertz, ήτοι

$$\pi_c(t) = [1/(1+t^{1.2})] + 1.2e^{\pi(t)}$$

όπου $\pi(t) \equiv -2e^{-0.0001t}$. Συνεπώς, όπως δύναται να διαπιστωθεί, η παραγωγικότητα του κεφαλαίου, αρχικά μειώνεται συνεχώς, δηλαδή έως τη χρονική στιγμή $t \cong 118.188$, και εν συνεχεία αυξάνεται συνεχώς, τείνοντας στο 1.2. Έτσι, το ποσοστό κέρδους, καίτοι αρχικά μειώνεται συνεχώς, δηλαδή έως τη χρονική στιγμή $t \cong 13.518$, εν συνεχεία εμφανίζει διακυμάνσεις ανοδικής τάσης, ενώ «έλκεται», όλο και περισσότερο, προς την τροχιά της παραγωγικότητας του κεφαλαίου (βλέπε Σχήμα Π.3).

Σχήμα Π.2. Περίπτωση ανοδικής κίνησης του ποσοστού υπεραξίας μέσω διακυμάνσεων

Π.3. Οι αντίστοιχες εξελίξεις της παραγωγικότητας του κεφαλαίου και του ποσοστού κέρδους

Αναφορές

Ελληνόγλωσσες

Brand, L. ([1955] 1984) *Μαθηματική Ανάλυση*, Αθήνα, Ελληνική Μαθηματική Εταιρεία.

Ένγκελς, Φ. ([1878] 2006) *Αντι-Ντίρινγκ: Η ανατροπή της επιστήμης από τον κύριο Ευγένιο Ντίρινγκ*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή.

Ένγκελς, Φ. ([1873-1886] χ.χ.) *Διαλεκτική της Φύσης*, Αθήνα, Αναγνωστίδης.

Ινστιτούτο Οικονομίας της Ακαδημίας Επιστημών της ΕΣΣΔ ([1954] 1961) *Πολιτική Οικονομία*, Αθήνα, Σύγχρονη Επιστήμη.

Καστοριάδης, Κ. ([1975] 1981) *Η Φαντασιακή Θέσμιση της Κοινωνίας*, Αθήνα, Εκδόσεις Ράππα.

Λένιν, Β. Ι. (1895-1916) *Φιλοσοφικά Τετράδια*, στο: Β. Ι. Λένιν (1986) *Άπαντα*, Τόμος 29ος, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή.

Λένιν, Β. Ι. (1915-1916) *Τετράδια για τον Ιμπεριαλισμό*, στο: Β. Ι. Λένιν (1986) *Άπαντα*, Τόμος 28ος, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή.

- Λένιν, Β. Ι. (1917) *Ο Ιμπεριαλισμός Ανώτατο Στάδιο του Καπιταλισμού. Εκπαιδευτική Μελέτη*, στο: Β. Ι. Λένιν (1986) *Άπαντα*, Τόμος 27ος, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή.
- Μαριόλης, Θ. (2010) *Δοκίμια στη Λογική Ιστορία της Πολιτικής Οικονομίας*, Αθήνα, Matura.
- Μαριόλης, Θ. (2014) Η θεωρία οικονομικών κρίσεων του Karl Marx, MPRA Paper, No. 56831, June 2014. <https://mpra.ub.uni-muenchen.de/56831/> (ανακτήθηκε στις 18 Δεκεμβρίου 2018).
- Μαρξ, Κ. (1987) *Μαθηματικά Χειρόγραφα*, Αθήνα, Γλάρος.
- Ντεμπόρ, Γ. ([1967] 1986) *Η Κοινωνία του Θεάματος*, Αθήνα, Ελεύθερος Τύπος.
- Penrose, R. (2010) *Αναζητώντας την Πραγματικότητα. Ένας Πλήρης Οδηγός των Νόμων του Σύμπαντος*, Αθήνα, Γκοβόστης.
- Σαραντόπουλος, Σ. (1951) *Εξέλιξις της Γεωμετρίας και της Αναλύσεως, και τα Θεμέλια τούτων. Εναρκτήριος λόγος, εκφωνηθείς τη 11η Φεβρουαρίου 1949, εν τη Μεγάλη Αιθούση των τελετών του Πανεπιστημίου Αθηνών*, Αθήνα.
- Σεγκάλ, Λ. ([1936] χ.χ.) *Αρχές Πολιτικής Οικονομίας*, Αθήνα, Αναγνωστίδης.

Ξενόγλωσσες

- Berkeley, G. (1734) *The Analyst. A DISCOURSE Addressed to an Infidel MATHEMATICIAN. WHEREIN It is examined whether the Object, Principles, and Inferences of the modern Analysis are more distinctly conceived, or more evidently deduced, than Religious Mysteries and Points of Faith*, London, Printed for J. Tonson in the Strand. <https://www.maths.tcd.ie/pub/HistMath/People/Berkeley/Analyst/Analyst.html> (ανακτήθηκε στις 18 Δεκεμβρίου 2018).
- Crowell, B. (2015) *Brief Calculus*. <http://www.lightandmatter.com/calc/> (ανακτήθηκε στις 18 Δεκεμβρίου 2018).
- Dauben, J. W. (2003) Mathematics, ideology, and the politics of infinitesimals: Mathematical logic and nonstandard analysis in modern China, *History and Philosophy of Logic*, 24 (4), pp. 327-363.
- Eugeni, S. (2016) Global imbalances in the XIX, XX and the XXI centuries, *Economics Letters*, 145, pp. 69-72.

- Gehrke, C. and Kurz, H. D. (2018) Sraffa's constructive and interpretive work, and Marx, *Review of Political Economy*, 30 (3), pp. 428-442.
- Gerdes, P. (2014) *The Philosophic-Mathematical Manuscripts of Karl Marx on Differential Calculus: An Introduction*. www.lulu.com (ανακτήθηκε στις 18 Δεκεμβρίου 2018).
- Glivenko, V. (1935) Der Differentialbegriff bei Marx und Hadamard, *Unter dem Banner des Marxismus*, 9, pp. 102-110.
- Keisler J. H. (2000) *Elementary Calculus. An Infinitesimal Approach*, Second Edition. <http://www.math.wisc.edu/~keisler/calc.html> (ανακτήθηκε στις 18 Δεκεμβρίου 2018).
- Kurz, H. D. (2018) Will the MEGA2 edition be a watershed in interpreting Marx?, *The European Journal of the History of Economic Thought*. <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/09672567.2018.1523937> (ανακτήθηκε στις 18 Δεκεμβρίου 2018).
- Landen, J. (1764) *The Residual Analysis; a New Branch of the Algebraic Art, of Very Extensive Use, Both in Pure Mathematics, and Natural Philosophy*, Book I, London: for the author. https://archive.org/details/bub_gb_Bmd4AgjCMQ8C (ανακτήθηκε στις 18 Δεκεμβρίου 2018).
- Leibniz, G. W. ([1714] 2004) *Discours de métaphysique suivi de Monadologie et autres textes*, Édition établie, présentée et annotée par Michel Fichant, Paris, Éditions Gallimard.
- Marx, K. (1983) *Mathematical Manuscripts*, London, New Park Publications.
- Marx, K. (1994) *Mathematical Manuscripts*, Translated and edited by Pradip Bakshi, Calcutta, Viswakos Parisad.
- Okishio, N. (1961) Technical changes and the rate of profit, *Kobe University Economic Review*, 7, pp. 85-99.
- Okishio, N. (1972) A formal proof of Marx's two theorems, *Kobe University Economic Review*, 18, pp. 1-6.
- Robinson, A. (1966) *Non-Standard Analysis*, Amsterdam, North-Holland.
- Stewart, I. (1996) *From Here to Infinity*, Oxford, Oxford University Press.
- Strichartz, R. S. (2000) *The Way of Analysis*, Sudbury, MA, Jones and Bartlett Publishers.
- Struik, D. J. (1948) Marx and Mathematics, *Science and Society*, 12 (1), pp. 181-196.
- Struik, D. J. (Ed.) (1986) *A Source Book in Mathematics, 1200-1800*, Princeton, New Jersey, Princeton University Press.

Van Heijenoort, J. (1985) Friedrich Engels and Mathematics, in: J. Van Heijenoort, *Selected Essays*, Napoli, Bibliopolis.

Ο Μαρξ και οι σύγχρονες δημοκρατίες

Δημήτρης Καλτσώνης

αν. καθηγητής θεωρίας κράτους και δικαίου

Πάντειο Πανεπιστήμιο

Ο Μαρξ μας έδωσε μια πολύτιμη ανάλυση για να αναγνωρίσουμε το είναι κάτω από το φαίνεσθαι της δημοκρατίας και ειδικότερα της αστικής δημοκρατίας. Αποκάλυψε τους βασικότερους, πλην όμως αδιόρατους μηχανισμούς ταξικής κυριαρχίας που συνιστούν την ουσία της δημοκρατίας στον καπιταλιστικό κόσμο²⁹⁸. Οι Μαρξ και Ένγκελς υπογράμμιζαν ότι στις σύγχρονες (αστικές) δημοκρατίες *«ο πλούτος ασκεί έμμεσα την εξουσία του, μα γι' αυτό την ασκεί πιο σίγουρα. Από τη μια πλευρά, με τη μορφή άμεσης εξαγοράς των υπαλλήλων... Από την άλλη, με τη μορφή της συμμαχίας κυβέρνησης και χρηματιστηρίου»*²⁹⁹. Παραπέμποντας στο χωρίο αυτό του Ένγκελς και εμπλουτίζοντας την επιχειρηματολογία παραπέρα, ο Λένιν έγραφε ότι *«σήμερα σ' οποιαδήποτε ρεπουμπλικανική δημοκρατία ο ιμπεριαλισμός και η κυριαρχία των τραπεζών «ανάπτυσαν» σε εξαιρετική τέχνη και τους δυο αυτούς τρόπους υπεράσπισης και άσκησης της παντοδυναμίας του πλούτου»*³⁰⁰.

Η ανάλυση του Μαρξ βοηθά ακόμη να κατανοήσουμε ότι η αστική δημοκρατία εξελίσσεται, μεταβάλλεται ανάλογα με την φάση ανάπτυξης του καπιταλιστικής οικονομίας και ανάλογα με το συσχετισμό των κοινωνικών και πολιτικών δυνάμεων³⁰¹.

---

298 Βλ. Δ. Καλτσώνης, *Τι είναι το κράτος; τι δημοκρατία χρειαζόμαστε;*, Αθήνα, εκδ. Τόπος, 2016, σελ. 15 επ.

299 Βλ. Φ. Ένγκελς, *Η καταγωγή της οικογένειας, της ατομικής ιδιοκτησίας και του κράτους*, Αθήνα, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, 1981, σελ. 184.

300 Βλ. Β.Ι.Λένιν, «Κράτος και επανάσταση», *Άπαντα*, τ. 33, σελ. 13.

301 Βλ. αναλυτικότερα Δ. Καλτσώνης, *Δίκαιο, οικονομική κρίση και δημοκρατία*, Αθήνα, εκδ. Τόπος, 2014, σελ.

Η “σιδερόφραχτη δημοκρατία” και οι αιτίες της

Στην ιστορική περίοδο που διανύουμε διακρίνεται ολοένα και καθαρότερα η τάση για τη διαμόρφωση μιας νέας φάσης. Θα μπορούσαμε να την ονομάσουμε τάση προς τη “σιδερόφραχτη δημοκρατία”³⁰². Ξεκίνησε δειλά δειλά μετά την κρίση της δεκαετίας του 1970. Εκείνη ακόμη την περίοδο δεν μπορούσε να ξετυλιχθεί η προσπάθεια ολοκληρωμένη. Υπήρχαν τα σοσιαλιστικά κράτη, που παρά το γραφειοκρατικό εκφυλισμό τους κατά τη δεκαετία του 1980 συνιστούσαν ακόμη αντίπαλο δέος.

Μετά το 1990 όμως και ιδίως μετά το ξέσπασμα της οικονομικής κρίσης του 2008 παρατηρείται μια επιτάχυνση και εμβάθυνση της πορείας αυτής. Αρχικά τα πρώτα χρόνια μετά την καπιταλιστική παλινόρθωση στα πρώην σοσιαλιστικά κράτη, παρατηρήθηκε η αύξηση παγκόσμια του αριθμού των δημοκρατικών (σε κάποιο έστω βαθμό) καθεστώτων³⁰³. Αυτό εξηγείται από το γεγονός ότι οι ανοιχτές δικτατορίες δεν ήταν πια αναγκαίες για την καταπολέμηση των επαναστατικών κινημάτων, τα οποία γνώρισαν ραγδαία υποχώρηση μετά το 1990. Η πλέον χαρακτηριστική περίπτωση είναι αυτή της Λ. Αμερικής.

Παράλληλα όμως εντατικοποιήθηκε η δραστική αποδυνάμωση των αστικών δημοκρατιών, ιδίως μετά το 2008. Η διαδικασία αυτή εξελίσσεται παράλληλα με μια άλλη: τη συσσώρευση του πλούτου σε ολοένα και λιγότερα χέρια. Αν πριν την κρίση το 1% του πλουσιότερου πληθυσμού του πλανήτη έλεγχε το 40% του παγκόσμιου πλούτου πριν 10 χρόνια, σήμερα ελέγχει περισσότερο από το 50%.

Η παράλληλη αυτή διαδικασία μας δίνει και το κλειδί της εξήγησης των εξελίξεων στις σύγχρονες δημοκρατίες. Η αστική τάξη επιχειρεί να απαλλαγεί από όλο το φορτίο των κατακτήσεων των λαών τόσο στο επίπεδο των εργασιακών σχέσεων όσο και στο επίπεδο της δημοκρατίας. Έχει ανάγκη κάτι τέτοιο εξαιτίας της οικονομικής κρίσης. Πρέπει να κάμψει κάθε αμφισβήτηση των μέτρων ριζικής αναδιανομής του πλούτου σε βάρος των ασθενέστερων. Από την άλλη, καθίσταται εφικτή μια τέτοια γιγάντια αντιστροφή εξαιτίας του αρνητικού συσχετισμού

---

302 Βλ. μια πρώτη θεώρηση της έννοιας εκείνη τη χρονική στιγμή στο Δ. Καλτσώνης, *Ο Τσε για το κράτος και την επανάσταση*, Αθήνα, εκδ. Τόπος, 2012, σελ. 191 επ.

303 Βλ. St. Levitsky – D. Ziblatt, *Πώς πεθαίνουν οι δημοκρατίες*, Αθήνα, εκδ. Μεταίχμιο, 2018, σελ. 303.

δύναμης για τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα. Στόχος είναι η απαλλαγή από το σύνολο των κατακτήσεων του 20ού αιώνα, οι οποίες υπήρξαν καρπός της συγκρότησης και ανόδου του εργατικού κινήματος, των επαναστάσεων του αιώνα αυτού και της μεγάλης αντιφασιστικής νίκης των λαών το 1945.

Τα χαρακτηριστικά των σιδερόφραχτων δημοκρατιών

Οι αναλύσεις του Μαρξ, με αφορμή βέβαια φαινόμενα της εποχής του, μας έχουν δώσει τα μεθοδολογικά εργαλεία για να ερμηνεύσουμε τα χαρακτηριστικά αυτής της νέας φάσης. Τα νέα φαινόμενα εμπεριέχουν πλευρές παλαιότερων. Το νέο εμφανίζεται με τη μορφή του παλιού και το παλιό παρουσιάζεται ως νέο. Οι ολιγαρχίες *“νοσταλούν τις λιγότερο τέλειες και αναπτυγμένες και συνεπώς λιγότερο επικίνδυνες μορφές αυτής της κυριαρχίας”*³⁰⁴. Για μια ακόμη φορά στην ιστορία της η αστική τάξη είναι αναγκασμένη *“να εκμηδενίζει τους όρους της ζωής κάθε κοινοβουλευτικής εξουσίας”*³⁰⁵.

Γι' αυτό σημειώνεται μετατόπιση του πολιτικού και κομματικού συστήματος προς το ακροδεξιό φάσμα. Ισχυροποιούνται κόμματα της ακροδεξιάς ή και αμιγώς φασιστικά. Παρατηρείται ανοχή ή ολιγωρία των κρατικών αρχών προς την εγκληματική δράση των τελευταίων. Ενσωματώνεται πλήρως στο πολιτικό σύστημα η ακροδεξιά. Καθίσταται κυβερνητικός εταίρος ή και αποκλειστικός διαχειριστής της κυβερνητικής εξουσίας.

Τα παραδοσιακά αστικά κόμματα ενσωματώνουν στον πολιτικό τους λόγο και πράξη στοιχεία και πρόσωπα της ακροδεξιάς. Ο κεντρώος Μακρόν ενσωματώνει αντιλήψεις και πρακτικές της ακροδεξιάς Λεπέν. Τα παραδείγματα είναι πολλά, με παραλλαγές φυσικά. Από τις κυβερνήσεις της Αυστρίας, της Ουγγαρίας, Πολωνίας μέχρι τη Γερμανία, τη Γαλλία, την Ισπανία, τις ΗΠΑ και την Βραζιλία. Η σοσιαλδημοκρατία έχει προ πολλού μετατοπιστεί κατά βάση στις

---

304 Βλ. Κ. Μαρξ, *Η 18η Μπρυμαίρ του Λουδοβίκου Βοναπάρτη*, Αθήνα, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, 1987, σελ. 53.

305 Βλ. Κ. Μαρξ, *Η 18η Μπρυμαίρ του Λουδοβίκου Βοναπάρτη*, Αθήνα, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, 1987, σελ. 69-70.

θέσεις του νεοφιλελευθερισμού. Τα ελάχιστα μεταρρυθμιστικά ψήγματα, όπου απομένουν, δεν αλλάζουν την συνολική εικόνα.

Η μετατόπιση αυτή του πολιτικού και κομματικού συστήματος είναι προϊόν συνειδητής στροφής και επιλογής. Τα ακροδεξιά κόμματα χρηματοδοτούνται αφειδώς από το μεγάλο κεφάλαιο ή πάντως από ένα ισχυρό τμήμα του. Προβάλλονται συστηματικά οι απόψεις τους από τα κυρίαρχα μέσα ενημέρωσης. Αυτό συνέβη για παράδειγμα με τον Τραμπ στις ΗΠΑ. Η ανάδειξή του και η στροφή του Ρεπουμπλικάνικου κόμματος σε ακροδεξιές θέσεις έγινε με τη χρηματοδότηση και στήριξη συγκεκριμένων ισχυρών επιχειρηματιών³⁰⁶. Αντίστοιχα συνέβη με το ακροδεξιό κόμμα AfD στη Γερμανία³⁰⁷ ή με το προσφάτως αναδυθέν ακροδεξιό Vox στην Ισπανία, ακόμη και με τις ρατσιστικές και άλλες απόψεις της “Χρυσής Αυγής” στην Ελλάδα³⁰⁸.

Βέβαια, η στήριξη αυτή μπορεί να βρίσκει απήχηση σε μέρος των λαϊκών στρωμάτων υπό το βάρος της απογοήτευσης από τη σοσιαλδημοκρατία αλλά και από την απουσία αξιόπιστης ριζοσπαστικής εναλλακτικής απάντησης, που στρέφει τμήμα του πληθυσμού στην εκλογική αποχή και στην πολιτική αδιαφορία.

Επιπλέον, σημειώνεται ένταση της -ήδη υπάρχουσας από το 19ο αιώνα κιάλας- απαξίωσης του Κοινοβουλίου και των αντιπροσωπευτικών θεσμών σε όφελος της εκτελεστικής εξουσίας και εξωθεσμικών κέντρων εξουσίας. Ο Μαρξ είχε επισημάνει στα μέσα του 19ου αιώνα την τάση αυτή: *“η κοινοβουλευτική δημοκρατία στην πάλη της ενάντια στην επανάσταση βρέθηκε αναγκασμένη, μαζί με τα καταπιεστικά μέτρα, να ενισχύσει τους πόρους και το συγκεντρωτισμό της κυβερνητικής εξουσίας”*³⁰⁹. Η τάση αυτή εκδηλώνεται όχι μόνο ενόπιον επαναστατικής απειλής αλλά και ενόπιον οποιασδήποτε λαϊκής αντίδρασης.

Εντείνεται η παραβίαση των Συνταγμάτων από τους κυβερνώντες. Παραδείγματα είναι η αντισυνταγματική ψήφιση των μνημονίων στην Ελλάδα, οι αντισυνταγματικές καθαιρέσεις των προέδρων της Βραζιλίας και της Παραγουάης, η αντισυνταγματική συγκέντρωση εξουσίας στο

---

306 Βλ. St. Levitsky – D. Ziblatt, *Πώς πεθαίνουν οι δημοκρατίες*, Αθήνα, εκδ. Μεταίχμιο, 2018, σελ. 327-328.

307 Βλ. σχετικό δημοσίευμα <http://www.spiegel.de/international/germany/billionaire-backing-may-have-helped-launch-afd-a-1241029.html>

308 Βλ. Δ. Ψαρράς, *Η μαύρη βίβλος της Χρυσής Αυγής*, Αθήνα, εκδ. Πόλις, 2012, σελ. 192 επ.

309 Βλ. Κ. Μαρξ, *Η 18η Μπρυμαίρ του Λουδοβίκου Βοναπάρτη*, Αθήνα, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, 1987, σελ. 143-144.

πρόσωπο του προέδρου στις ΗΠΑ³¹⁰. Εντείνεται η παραβίαση γενικότερα των νόμων από την πλευρά των κρατούντων, από τους διαπρύσιους κήρυκες της νομιμότητας, μαζί και η ατιμωρησία τους. Αν παρακολουθήσει κανείς το φαινόμενο Τραμπ³¹¹, που δεν αφορά μόνο τις ΗΠΑ, διαπιστώνει πόσο επίκαιρη γίνεται η ανάλυση του Μαρξ: *“ιδιαίτερα στις κορυφές της αστικής κοινωνίας, ... επικράτησαν αχαλίνωτα νοσηρές και έκλυτες ορέξεις που κάθε στιγμή έρχονταν σε σύγκριση με τους ίδιους τους αστικούς νόμους”*³¹².

Εντείνεται στο έπακρο η χρήση αστυνομικής βίας, συχνότατα παράνομης, η προσφυγή στην κατάσταση πολιορκίας ή σε παραλλαγές της. Μεταβάλλεται προς το αντιδραστικότερο το νομοθετικό πλαίσιο το σχετικό με τις ελευθερίες. Ολοένα και περισσότερο η νομοθεσία τείνει να περιλάβει απαγορεύσεις στρεφόμενες ενάντια στα επαναστατικά κόμματα, σύμβολα, ιδέες. Παραδείγματα υπάρχουν άφθονα από την ΕΕ (Πολωνία, Ουγγαρία, Βαλτικές χώρες), την Βραζιλία και αλλού. Η νομολογία των δικαστηρίων μεταβάλλεται επίσης υιοθετώντας αντιδημοκρατικές ερμηνείες των νόμων ή επιλεκτική εφαρμογή τους με πιο έντονο ταξικό άρωμα. Παράλληλα, εντείνεται περαιτέρω ο αποκλεισμός και η κατασυκοφάντηση των επαναστατικών απόψεων από τα κυρίαρχα μέσα ενημέρωσης.

Συμπερασματικά, όπου και στο βαθμό που η τάση προς τη σιδερόφραχτη δημοκρατία ολοκληρώνεται, θα προκύπτει κράτος με ποιοτική διαφορά σε σχέση με τις αστικές δημοκρατίες της μεταπολεμικής περιόδου στη Δ. Ευρώπη. Θα προσιδιάζει περισσότερο προς το τουρκικό πρότυπο του καθεστώτος Ερντογάν.

---

310 Βλ. St. Levitsky – D. Ziblatt, *Πώς πεθαίνουν οι δημοκρατίες*, Αθήνα, εκδ. Μεταίχμιο, 2018, σελ. 189 επ.

311 Βλ. N. Klein, *Το ΟΧΙ δεν είναι αρκετό*, Αθήνα, εκδ. Λιβάνη, 2018.

312 Βλ. Κ. Μαρξ, *Οι ταξικοί αγώνες στη Γαλλία από το 1848 ως το 1850*, Αθήνα, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, 2000, σελ. 39.

Το δημοκρατικό κέλυφος

Οι σιδηρόφραχτες δημοκρατίες διατηρούν ωστόσο ακόμη το δημοκρατικό κέλυφος. Μια εκλογική διαδικασία, ένας στοιχειώδης πολυκομματισμός βοηθούν στη νομιμοποίηση της εξουσίας, παρέχουν την εντύπωση ότι υπάρχει δημοκρατία. Ταυτόχρονα όμως η γενική τάση δείχνει ότι πραγματοποιούνται αλλαγές που στοχεύουν στην επιβολή ακόμη πιο αντιδημοκρατικών εκλογικών συστημάτων και όρων διεξαγωγής των εκλογών σε σχέση με τους σημερινούς. Οι απαγορεύσεις κομμάτων, οι αποκλεισμοί από τα μέσα ενημέρωσης, το υψηλό οικονομικό κόστος συμμετοχής στις εκλογές είναι μερικά από αυτά.

Στις πιο ακραίες περιπτώσεις αναζητούνται μέθοδοι περιορισμού του εκλογικού σώματος. Ούτε αυτό είναι κάτι εντελώς καινούργιο. Όλο το 19ο αιώνα υπήρχαν περιουσιακά κριτήρια για το εκλέγειν και εκλέγεσθαι. Μέχρι το τέλος του β' παγκοσμίου πολέμου δικαίωμα ψήφου είχε το λιγότερο από το μισό του ενήλικου πληθυσμού. Στις ΗΠΑ μέχρι το 1965 υπήρχαν νόμιμοι αποκλεισμοί των αφροαμερικανών. Σήμερα, επίσης στις ΗΠΑ, σε διάφορες πολιτείες προωθούνται νομοθετήματα που αποκλείουν μέρος του φτωχότερου πληθυσμού από τις εκλογές. Πάγια επιδίωξη εξάλλου είναι η νόθευση της βούλησης του εκλογικού σώματος μέσω των εκλογικών συστημάτων. Κορυφαίο παράδειγμα συνιστούν και εδώ οι ΗΠΑ, όπου δυο φορές τα τελευταία χρόνια αναδείχθηκε πρόεδρος ο υποψήφιος που ήρθε δεύτερος σε ψήφους (Μπους και Τραμπ)³¹³.

Ωστόσο, ακόμη και οι σιδηρόφραχτες δημοκρατίες μπορεί να παραμεριστούν αν η αστική τάξη αισθανθεί και πάλι απειλητική την παρουσία της εργατικής τάξης. Αυτό συνέβη στο μεσοπόλεμο με την επιβολή του φασισμού, όταν η ύπαρξη της Σοβιετικής Ένωσης και η ισχυρή παρουσία του εργατικού κινήματος δημιούργησαν εύλογους φόβους για τη σταθερότητα του αστικού καθεστώτος.

Σήμερα δεν υφίσταται τέτοια απειλή. Αν συγκροτηθεί όμως, “οι αστοι” θα βρεθούν αναγκασμένοι “να σπάσουν οι ίδιοι τη μοιραία αυτή νομιμότητα”³¹⁴. Αν η κυρίαρχη τάξη

---

313 Βλ. St. Levitsky – D. Ziblatt, *Πώς πεθαίνουν οι δημοκρατίες*, Αθήνα, εκδ. Μεταίχμιο, 2018, σελ. 310.

314 Βλ. τον πρόλογο του Φ. Ένγκελς στο Κ. Μαρξ, *Οι ταξικοί αγώνες στη Γαλλία από το 1848 ως το 1850*, Αθήνα, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, 2000, σελ. 32.

αντιμετωπίσει μια μείζονα απειλή για την οικονομική και πολιτική εξουσία της δεν θα διστάσει να παραμερίσει ακόμη και τα τελευταία δημοκρατικά προσχήματα. Είναι ενδεικτική η απάντηση του Μαρξ σε ερώτηση δημοσιογράφου στην εφημερίδα The World το 1871: *“Η αγγλική αστική τάξη φάνηκε πάντα πρόθυμη να δεχτεί την απόφαση της πλειοψηφίας, όσο κατέχει το μονοπώλιο στις εκλογές. Αλλά να είστε σίγουρος ότι μόλις βρεθεί στη μειοψηφία σε ζητήματα που θεωρεί ζωτικής σημασίας, τότε θα βρεθούμε αντιμέτωποι με ένα νέο πόλεμο των δουλοκτητών”*³¹⁵. Με τα μεταγενέστερα λόγια του Λένιν: η αστική τάξη *“για το προλεταριάτο σε κάθε **σοβαρό, βαθύ, θεμελιακό** ζήτημα επιφυλάσσει αντί για την “προστασία της μειοψηφίας” το στρατιωτικό νόμο ή τα πογκρόμ. Όσο πιο εξελιγμένη είναι η δημοκρατία, τόσο πιο κοντά βρίσκονται τα πογκρόμ ή ο εμφύλιος πόλεμος σε κάθε βαθιά πολιτική διάσταση, επικίνδυνη για την αστική τάξη”*³¹⁶.

Σε κάθε περίπτωση το αν η τάση προς τη σιδηρόφραχτη δημοκρατία ολοκληρωθεί, περισσότερο ή λιγότερο, εδώ ή αλλού, θα εξαρτηθεί τελικά από τη διακύμανση του συσχετισμού των κοινωνικών και πολιτικών δυνάμεων, από την ανάταξη πρωτίστως του επαναστατικού και εργατικού κινήματος.

---

315 Βλ. Κ. Μαρξ, *Για το κράτος*, Αθήνα, εκδ. Εξάντας, 1989, σελ. 168.

316 Βλ. Β.Ι.Λένιν, «Η προλεταριακή επανάσταση και ο αποστάτης Κάουτσκι», *Απαντα*, τ. 37, σελ. 254.

Η ιστορική τάση της καπιταλιστικής συσσώρευσης και τα εναλλακτικά μέλλοντα*

Γιάννης Τόλιος

Διδάκτωρ Οικονομικών, Συντονιστής MAXΩME

Εισαγωγή

Η επέτειος των 200 χρόνων της γέννησης του Κ.Μαρξ, φέρνει στο προσκήνιο τις θεωρητικές του αναλύσεις και διορατικές επισημάνσεις, οι οποίες επηρέασαν βαθιά την προοδευτική σκέψη της ανθρωπότητας και τις κοινωνικο-πολιτικές εξελίξεις στους τελευταίους δύο αιώνες. Τα βασικά πορίσματα των ερευνών του και κυρίως η μεθοδολογία ανάλυσης παραμένουν πολύτιμες παρακαταθήκες στο ευρύτερο πεδίο των κοινωνικών επιστημών.

1. Τα συμπεράσματα του Μαρξ από την ανάλυση του καπιταλισμού

Η κυριότερη συνεισφορά του Κ.Μαρξ, στην προοδευτική σκέψη της ανθρωπότητας,³¹⁷ ήταν η υλιστική αντίληψη της ιστορίας και ειδικότερα η ανακάλυψη του ειδικού νόμου κίνησης του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και της αστικής κοινωνίας που προέρχεται από αυτόν. Δηλαδή του νόμου της υπεραξίας (παραγωγή και ιδιοποίηση της) και ο προσδιορισμός εκείνης της κοινωνικής δύναμης, της εργατικής τάξης (προλεταριάτο), που θα ανατρέψει την κυριαρχία του κεφαλαίου και θα ανοίξει το δρόμο μετάβασης σε μια ανώτερη κοινωνία, τη σοσιαλιστική-κομμουνιστική.³¹⁸

Ειδικότερα αναλύοντας την ιστορική τάση της κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης, ο Κ.Μαρξ θα προσδιορίσει το προτσές υπέρβασης των καπιταλιστικών σχέσεων, «από το παιχνίδι των εσωτερικών νόμων της ίδιας της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής»,³¹⁹ εξάγοντας την «κίνηση των ιδεών, από την κίνηση των πραγμάτων» .! Όπως χαρακτηριστικά σημειώνει... «μαζί με τη

---

³¹⁷. Φ. Ένγκελς, «Ομιλία στον τάφο του Κ. Μαρξ», Διαλεκτά Έργα, Κ. Μαρξ – Φ. Ένγκελς, τόμος II, σελ.187.

³¹⁸. Κ. Μαρξ, «Κριτική του Προγράμματος της Γκότα», Κ. Μαρξ - Φ. Ένγκελς, Διαλεκτά Έργα, τόμ. II, σελ. 1-42, Αθήνα.

³¹⁹. Κ. Μαρξ, «Το Κεφάλαιο», τόμος 1^{ος}, σελ. 787, Εκδ. «Σύγχρονη Εποχή», Αθήνα.

διαρκεί ελάττωση του αριθμού των μεγιστάνων του κεφαλαίου που σφετερίζονται και μονοπωλούν όλα τα οφέλη αυτού του προτσές μετατροπής, αυξάνει η μάζα της αθλιότητας, της καταπίεσης, της υποδούλωσης, του εκφυλισμού, της εκμετάλλευσης, αλλά μαζί της αυξάνει και η αγανάκτηση της εργατικής τάξης, που διαρκώς πληθαίνει και διαπαιδαγωγείται, συνενώνεται και οργανώνεται, από αυτόν τον ίδιο το μηχανισμό του κεφαλαιοκρατικού προτσές παραγωγής... Η συγκεντροποίηση των μέσων παραγωγής και η κοινωνικοποίηση της εργασίας, φθάνουν σε ένα σημείο όπου δε συμβιβάζονται με το κεφαλαιοκρατικό τους περίβλημα. Το περίβλημα σπάει. Σημαίνει το τέλος της κεφαλαιοκρατικής ατομικής ιδιοκτησίας. Οι απαλλοτριωτές απαλλοτριώνονται». ³²⁰ Η εργατική εξουσία, καταργεί την εκμετάλλευση ανθρώπου από άνθρωπο και μετατρέπει τα μέσα παραγωγής και τη γη, σε κοινωνική ιδιοκτησία των συνεταιρισμένων παραγωγών.!!

Ο 20ς αιώνας φάνηκε να δικαιώνει πλήρως το Κ. Μαρξ. Ωστόσο μετά την κατάρρευση των χωρών του «υπαρκτού» και την υποχώρηση της δυναμικής του εργατικού κινήματος, ορισμένοι μίλησαν για το «τέλος της ιστορίας».!! Το ερώτημα που προβάλλει σήμερα είναι κατά πόσο ο νεοφιλελευθερισμός αποτελεί «λιμάνι απαντοχής» για τον καπιταλισμό, ή απλώς είναι μια φάση «κίνησης των αντιθέσεων του», πριν την ιστορική του υπέρβαση;

2.Νεοφιλελεύθερο μοντέλο Συσσώρευσης Κεφαλαίου

Στην πορεία της κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης και της ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων, στους κόλπους του καπιταλιστικού συστήματος, επήλθαν σημαντικές αλλαγές στις μορφές διαχείρισης του. Από τον «ελεύθερο ανταγωνισμό», έχουμε το πέρασμα στο «μονοπωλιακό» και «κρατικο-μονοπωλιακό» καπιταλισμό και παραπέρα στο «νεοφιλελευθερισμό» ή στον καπιταλισμό της «νεοφιλελεύθερης παγκοσμιοποίησης», τη σύγχρονη φάση του ιμπεριαλιστικού του σταδίου. Το νεοφιλελεύθερο μοντέλο συσσώρευσης, με την πολιτική «απορρύθμισης», τις ιδιωτικοποιήσεις, τη συρρίκνωση «κοινωνικού κράτους», τη γενίκευση των ελαστικών μορφών απασχόλησης, κά, επέφερε μείωση του μεριδίου των μισθών στο ΑΕΠ και ενίσχυσε αντίστοιχα το μερίδιο των κερδών, ανοίγοντας τη ψαλίδα της ανισοκατανομής εισοδήματος, σε όφελος των πολυκλαδικών-πολυεθνικών ομίλων και της χρηματιστικής ελίτ.

---

³²⁰. Το ίδιο, σελ. 787

Ενδεικτικό, το μέσο ποσοστό κέρδους στις ΗΠΑ, από 20,2% στις δεκαετίες '50-'60, έπεσε στο 15% στη δεκαετία '70 και αυξήθηκε πάλι στις δεκαετίες '80-'90, φθάνοντας πριν την κρίση 2007-2008 στο 17%.³²¹ Όμως το ποσοστό κέρδους του χρηματοπιστωτικού τομέα ήταν υψηλότερο, λόγω απορρύθμισης των χρηματοπιστωτικών σχέσεων και της χρηματιστηριακής κερδοσκοπίας (παρασιτισμού), του λεγόμενου «καζίνο-καπιταλισμού».³²² Παράλληλα το «άνοιγμα των αγορών» και η ένταση του ανταγωνισμού, ενίσχυσαν τις διαδικασίες συγκέντρωσης-συγκεντροποίησης (Σ&Σ) της παραγωγής και κεφαλαίου, γιγάντωσε τις πολυεθνικές εταιρίες και την «πολυεθνοποίηση» της παραγωγής, ενέτεινε τις διασυνοριακές «εξαγορές και συγχωνεύσεις» (Ε&Σ), την εξαγωγή κεφαλαίων με μορφή «άμεσων ξένων επενδύσεων» (ΑΞΕ) και τις διαδικασίες «παγκοσμιοποίησης» των οικονομιών.

Από την άλλη ο αυξανόμενος δανεισμός, κρατών, επιχειρήσεων και νοικοκυριών, *υπερδιόγκωσε το δημόσιο και ιδιωτικό χρέος και τις πληρωμές τόκων και χρεολυσίων*, οδηγώντας σε τεράστια αναδιανομή εισοδήματος και εντείνοντας τις διαδικασίες συσσώρευσης υπέρ του χρηματιστικού κεφαλαίου. Ειδικότερα σύμφωνα με στοιχεία της Τράπεζας Διεθνών Διακανονισμών (BIS),³²³ το συνολικό, μη χρηματοπιστωτικό χρέος (ιδιωτικό και δημόσιο) το 2001, ήταν 190% του παγκόσμιου ΑΕΠ, ενώ το 2008 (πριν την κρίση) ήταν 210% και στις αρχές του 2018 ανήλθε σε 245%. Όλες οι κατηγορίες χρέους μακροπρόθεσμα εμφανίζουν τάση αύξησης. Παρ' ότι η κρίση του 2007-2008, ανέκοψε εν μέρει τις συγκεκριμένες τάσεις, άφησε πίσω της άλυτα προβλήματα που σηματοδοτούν την κρίση του νεοφιλελεύθερου μοντέλου, ενώ διαφαίνεται μια νέα υποτροπή της στο εγγύς μέλλον, φέρνοντας στο προσκήνιο το κρίσιμο ερωτήματα, για τη βιωσιμότητα και ιστορικά του όρια του καπιταλισμού.!

3. Ένταση των ενδογενών αντιθέσεων του συστήματος

Στα πλαίσια του νεοφιλελεύθερου μοντέλου, η ανισοκατανομή εισοδήματος, αποκτά ευρύτερες διαστάσεις, εντείνοντας τις κοινωνικές αντιθέσεις. Το 2017 το πλουσιότερο 1% του

---

³²¹. Αναλυτικότερα βλ. Gerard Dumenil & Dominique Levy (2011) *Η Κρίση του Νεοφιλελευθερισμού*, εκδ. «Angelus Novus», Αθήνα, 2017, σελ. 74-77.

³²². Στις ΗΠΑ το 2007, οι τόκοι που πληρώνονταν από τα νοικοκυριά και το δημόσιο στις χρηματοπιστωτικές επιχειρήσεις, ανέρχονταν σε 8,1% του ΑΕΠ, ενώ τα κέρδη των μη χρηματοπιστωτικών εταιριών ανέρχονταν σε 7,6% του ΑΕΠ. Αναλυτικότερα, βλ. Ίδιο Gerard Dumenil & Dominique Levy, σελ. 84-85.

³²³. Μάικλ Χείζ (2018), «Τα δεσμά του Χρέους επιστρέφουν», www.project-syndicate.org.

πληθυσμού κατείχε 50,1% του πλούτου, σε σχέση με 45,5% στις αρχές του 2000, ενώ το 2030 προβλέπεται να ανέβει στο 64%.!! Αντίθετα το φτωχότερο 90% του πληθυσμού κατείχε 22,8%, σε σχέση με 28,6% το 2007.³²⁴ Νέος ισχυρός μηχανισμός ανακατανομής εισοδήματος, γίνεται το «πλασματικό κεφάλαιο», με τη μορφή των «χρηματοοικονομικών παραγώγων» (financial derivatives), το ύψος των οποίων το πρώτο εξάμηνο του 2018 προσέγγισαν 6α 500 τρις δολ.³²⁵ Δηλ. 7 φορές το ύψος του παγκόσμιου ΑΕΠ. Μια μικρή ετήσια απόδοση 2% σημαίνει ότι το 20% περίπου του παγκόσμιου ΑΕΠ, πάει στους κατόχους, τη χρηματιστική-παρασιτική ελίτ.!

Επίσης, παρατηρείται τάση μείωσης των ρυθμών αύξησης του ΑΕΠ, κυρίως στις αναπτυγμένες οικονομίες (γύρω στο 2%), καθώς και επιβράδυνση της παραγωγικότητας της εργασίας. Από την άλλη υπάρχει «άνοιγμα της ψαλίδας» μεταξύ αύξησης παραγωγικότητας και αύξησης των μισθών, ενώ οι μισθολογικές διαφορές στις αναπτυγμένες και αναπτυσσόμενες χώρες παραμένουν μεγάλες, αποτελώντας σημαντικές πηγές κερδοφορίας των πολυεθνικών εταιριών. Ταυτόχρονα το μέσο ποσοστό ανεργίας παρουσιάζει μακροχρόνια τάση αύξησης. Το 2016 το σύνολο των ανέργων στον κόσμο ήταν 197,7 εκατ. άτομα (ή 5,7% ενεργού πληθυσμού) από τα οποία 38,6 εκατ. στις αναπτυγμένες χώρες (6,3% ενεργού πληθυσμού).

Από την άλλη η ανάπτυξη και η χρήση των ψηφιακών τεχνολογιών με τη συνακόλουθη επέκταση των ελαστικών μορφών απασχόλησης και την αυξανόμενη ανεργία, αποκαλύπτουν ότι οι καπιταλιστικές σχέσεις βάζουν φραγμούς στην αξιοποίηση των πλεονεκτημάτων ανάπτυξης τους σε όφελος συνολικά της κοινωνίας.³²⁶ Τέλος η δράση του νόμου της ανισόμετρης ανάπτυξης, επιφέρει αλλαγές στους συσχετισμούς οικονομικής δύναμης μεταξύ των χωρών και τροφοδοτεί γεωπολιτικούς ανταγωνισμούς, που εκδηλώνονται στους εμπορικούς πολέμους, τις περιφερειακές συγκρούσεις, τα αυξανόμενα μεταναστευτικά ρεύματα, κά, ενισχύοντας τις εθνικιστικές, αντιδραστικές και ακροδεξιές πολιτικές. Παρ' όλα αυτά ο καπιταλισμός, διαθέτει ακόμα σημαντικές εφεδρείες, τόσο από πλευράς εργατικού δυναμικού (χώρες Νότου, κυρίως Αφρική), όσο και πηγών

---

³²⁴. Global Wealth Report (2017). Credit Suisse Research Institute.

³²⁵. Το τελευταίο report της Τράπεζας Διεθνών Διακανονισμών (BIS), αναφέρει ότι το συνολικό ύψος των συναλλαγών σε «χρηματο-οικονομικά παράγωγα», από 532 τρις στο τέλος του 2017, ανήλθαν σε 595 τρις στο α' εξάμηνο του 2018. www.capital.gr, 1.11.2018

³²⁶. Γιάννης Τόλιος, (2018), «Η 4η βιομηχανική επανάσταση: Προεκτάσεις στη μισθωτή εργασία και στην οικονομία», www.iskra.gr, 11.4.18.

κερδοφορίας), μη διστάζοντας στη χρήση ακραίων μέτρων «κοινωνικού κανιβαλισμού», για την εξασφάλιση κερδών υπέρ χρηματιστικής ελίτ.

4. Η εργατική τάξη μπροστά σε ισχυρά εμπόδια, εκπλήρωσης του ιστορικού της ρόλου

Η κρίση του νεοφιλελευθερισμού, δημιουργεί πρόσφορο έδαφος για την εκδήλωση κοινωνικών αντιστάσεων, ενώ από την άλλη, ορθώνει νέα εμπόδια στη διαμόρφωση ταξικής συνείδησης και την ανάληψη αγωνιστικής δράσης για την υπέρβαση του συστήματος. Οι κυριότεροι παράγοντες που παρεμποδίζουν την αφύπνιση του «κοιμώμενου γίγαντα», συνδέονται:

Πρώτον, με τη φύση του καπιταλισμού και τους όρους ζωής και εργασίας της Εργατικής Τάξης,

Δεύτερον, με τη δράση της Αστικής Τάξης, ως κυρίαρχης τάξης,

Τρίτον, με τις υποκειμενικές δυσκολίες οργάνωσης και δράσης της Εργατικής Τάξης και συμμάχων της,

Τέταρτον, με τις ιδιαίτερες συνθήκες κάθε χώρας και τους γεωπολιτικούς συσχετισμούς που τις επηρεάζουν.

Σε ότι αφορά στην *πρώτη ενότητα*, ο καπιταλισμός από τη φύση του, παρεμποδίζει την ευθεία ανάγνωση της ουσίας των «σχέσεων παραγωγής» (δηλ. του εκμεταλλευτικού χαρακτήρα των σχέσεων ιδιοκτησίας, ανταλλαγής, διανομής, κατανάλωσης) και τη δημιουργία συνείδησης για την αναγκαιότητα υπέρβασης τους. Αυτό εξηγεί, γιατί το προλεταριάτο, *δυσκολεύεται κατ' αρχάς να μετατρέψει την «αρνητικότητα» του για τις άθλιες συνθήκες ζωής του, σε «θετικότητα» αλλαγής τους.* Από την άλλη οι κατακτήσεις της Εργατικής Τάξης, παρ' ότι συμβάλλουν σε σχετική βελτίωση του βιοτικού της επιπέδου, διευκολύνουν την αποδοχή αντιλήψεων ενσωμάτωσης, δημιουργώντας ψυχολογία και συνείδηση, ότι η κατάσταση σιγά-σιγά βελτιώνεται, άρα δεν υπάρχει μεγάλη ανάγκη για γενικότερες ανατροπές. Ωστόσο όταν ξεσπά η κρίση, *οι ψευδαισθήσεις ραγίζουν και ανοίγει ο δρόμος απόκτησης γνήσιας ταξικής συνείδησης, παρ' ότι η κρίση γεννά ταυτόχρονα φοβίες και ανασφάλειες.!*

Επίσης, ο χωρισμός των εργαζόμενων σε μισθωτούς υψηλής ειδίκευσης με μισθούς σχετικά υψηλούς και μισθωτούς χαμηλής ειδίκευσης με χαμηλούς μισθούς, όπως επίσης οι ελαστικές μορφές απασχόλησης που συνδέονται με τις νέες τεχνολογίες, εντείνουν τις δυσκολίες συνδικαλιστικής οργάνωσης και ενιαίας συνδικαλιστικής δράσης της εργατικής τάξης και η

ανάπτυξη αντίστοιχα μαζικών εργατικών αγώνων. Από την άλλη η ανάπτυξη των πολυκλαδικών και πολυεθνικών ομίλων, κάνει επίσης *πιο δύσκολη την ενιαία συνδικαλιστική οργάνωση και συντονισμό δράσης στα πλαίσια του ίδιου «εργοδότη»*, σε κλαδικό, εθνικό και διεθνές επίπεδο. Ωστόσο δημιουργούνται αντικειμενικά δυνατότητες για πιο αποφασιστική πίεση στην «εργοδοσία», στο βαθμό που εξασφαλιστεί ο συντονισμός δράσης των συνδικαλιστικών οργανώσεων στα πλαίσια των επιχειρηματικών ομίλων.

5.Ενίσχυση μηχανισμών ταξικής κυριαρχίας της Αστικής Τάξης

Το σύστημα αστικής κυριαρχίας, εκτός από τις σχέσεις «οικονομικής βάσης» (σχέσεις ιδιοκτησίας), μεγάλο ρόλο στην παρεμπόδιση διαμόρφωσης ταξικής συνείδησης από τους μισθωτούς, παίζουν οι σχέσεις «εποικοδομήματος» (νομικές και πολιτικές σχέσεις, ιδεολογικοί μηχανισμοί, θρησκεία, κά). Πυρήνας των σχέσεων «εποικοδομήματος» είναι το αστικό κράτος, το οποίο συμβάλλει στη δημιουργία «στρεβλής» συνείδησης, εμφανιζόμενο ως ενοποιητικό στοιχείο της κοινωνίας,, σε ρόλο «ειρηνοποιού» των ταξικών ανταγωνισμών, καθώς σε ρόλο «μεταρρυθμιστή» για εύρυθμη λειτουργία της κοινωνίας. Στην πολιτική ενσωμάτωση της εργατικής τάξης, σημαντικό ρόλο παίζει επίσης και το φαινόμενο της «εργατικής αριστοκρατίας» και η καλλιέργεια ρεφορμιστικών αντιλήψεων και πρακτικών ενσωμάτωσης του εργατικού κινήματος στο σύστημα με τους μηχανισμούς «πελατειακών σχέσεων» (ρουσφετολογίας), κά.

Σημαντικό επίσης ρόλο στην καλλιέργεια πνεύματος «παθητικής συναίνεσης», παίζουν οι πρακτικές αφυδάτωσης της αστικής δημοκρατίας και παραχάραξης της λαϊκής βούλησης, είτε με την αθέτηση προεκλογικών δεσμεύσεων, είτε με την καταπάτηση θεμελιωδών δικαιωμάτων και της λαϊκής βούλησης (λαϊκής κυριαρχίας). Από την άλλη στην εμπέδωση «αναγκαστικής συναίνεσης», σημαντικό ρόλο παίζουν η αναιρέση θεμελιωδών εργασιακών δικαιωμάτων, καθώς και η ενίσχυση των μηχανισμών καταστολής του αστικού κράτους (σώματα ασφαλείας, αστυνομία, στρατός, ειδικές δυνάμεις, κά).

Τέλος η δημιουργία ολοκληρώσεων τύπου *ΕΕ και Ευρωζώνης*, βάζουν ισχυρά εμπόδια στην άσκηση της λαϊκής κυριαρχίας και στην προώθηση ριζοσπαστικών αλλαγών, ιδιαίτερα σε μικρότερες χώρες. Ειδικότερα η συγκρότηση και λειτουργία του Eurogroup, αποτελεί χαρακτηριστικό δείγμα ουσιαστικής «εξαέρωσης» της αστικής δημοκρατίας. Είναι χαρακτηριστικό ότι μια μικρή άτυπη ομάδα εκπροσώπων της κυρίαρχης ελίτ Βρυξελλών, Βερολίνου και Παρισιού, παίρνουν αποφάσεις για τις τύχες των λαών και χωρών της ΕΕ. Από την άλλη

αυξανόμενο ρόλο παίζουν οι μηχανισμοί διάχυσης της κυρίαρχης ιδεολογίας (κυρίως από το εκπαιδευτικό και δικαιοϊκό σύστημα), καθώς και οι *πρακτικές χειραγώγησης της «κοινής γνώμης»*, με την καλλιέργεια αντιλήψεων και στερεότυπων αποδοχής της κυρίαρχης «τάξης πραγμάτων», από τα συστημικά «μ.μ.ε.» (κρατικά και ιδιωτικά), καθώς και τα μέσα «κοινωνικής δικτύωσης».

Παρ' όλα αυτά, υπάρχουν *σημαντικές δυνατότητες απόκρουσης της ιδεολογικής πίεσης για «συναίνεση» στο αστικό σύστημα κυριαρχίας*, με την υπεράσπιση και αξιοποίηση των αντιπροσωπευτικών θεσμών, τη δημιουργία πολιτικών και συνδικαλιστικών οργανώσεων της εργατικής τάξης, της ίδρυσης πολιτιστικών και κοινωνικών φορέων αμφισβήτησης της αστικής ιδεολογίας, τη δημιουργία ιδεολογικών μηχανισμών (μη ελεγχόμενων «μ.μ.ε» και μέσων «κοινωνικής δικτύωσης»), καθώς και το συνδυασμό κατάλληλων μορφών ταξικής πάλης, σε οικονομικό, πολιτικό και ιδεολογικό επίπεδο, κά.

6.Νέες δυσκολίες οργάνωσης και δράσης της Εργατικής Τάξης

Οι δυσκολίες στην αφύπνιση του «κοιμώμενου γίγαντα», εκδηλώνονται σε οικονομικό, πολιτικό, ιδεολογικό επίπεδο. Ειδικότερα σε επίπεδο «οικονομικής πάλης», υπάρχει τάση μείωσης της «συνδικαλιστικής πυκνότητας», λόγω των αλλαγών στις συνθήκες εργασίας και οργάνωσης της παραγωγής, της πολυδιάσπασης του συνδικαλιστικού κινήματος, γραφειοκρατικής λειτουργίας πολλών συνδικάτων, το έλλειμμα επικαιροποίησης των αιτημάτων, κά. Για παράδειγμα αντί για τη διεκδίκηση θέσεων εργασίας πλήρους απασχόλησης με στόχο τη μείωση της ανεργίας, *προτιμότερη είναι η διεκδίκηση της μείωσης του χρόνου εργασίας χωρίς μείωση αποδοχών (δωρη δουλειά χωρίς μείωση μισθών)*. Επίσης όπου επιτυγχάνεται «ενότητα δράσης» των εργατικών ενώσεων, εκεί κατά κανόνα ενισχύεται η «συνδικαλιστική πυκνότητα» και διευκολύνεται η απόκτηση ταξικής συνείδησης από ευρύτερα στρώματα εργαζόμενων.

Ωστόσο η ανάπτυξη της οικονομικής πάλης, παρότι πολύ σημαντική, δεν είναι επαρκές βήμα για ριζικότερες αλλαγές. Η υπέρβαση του αστικού συστήματος κυριαρχίας, προϋποθέτει την πολιτική πάλη, με τη δημιουργία «πολιτικού υποκειμένου» της εργατικής τάξης. Δυστυχώς και εδώ έχουμε φαινόμενα πολυδιάσπασης και «πολυχρωμίας» των φορέων πολιτικής εκπροσώπησης της εργατικής τάξης. Η διάκριση σε κόμματα που τάσσονται υπέρ της υπέρβασης του καπιταλισμού και σε κόμματα που παραμένουν «εντός των ορίων ανοχής του συστήματος», καθώς επίσης η ανάπτυξη της διεθνιστικής αλληλεγγύης λαών και εργαζόμενων, είναι κρίσιμης σημασίας

και αφορούν ευθέως την προοπτική της κοινωνικής απελευθέρωσης της εργατικής τάξης και την μετατροπή της σε κυρίαρχη τάξη.

Τέλος σημαντικό στοιχείο στη διαμόρφωση ταξικής συνείδησης και κυρίως νικηφόρας έκβασης της πάλης για την υπέρβαση των καπιταλιστικών σχέσεων, παίζουν οι ιδιαίτερες συνθήκες κάθε χώρας, καθώς και οι διεθνείς γεωπολιτικοί συσχετισμοί, μαζί και το επίπεδο διεθνιστικής αλληλεγγύης που επηρεάζουν τα εγχειρήματα ριζοσπαστικών μετασχηματισμών. Ιδιαίτερα μετά την κατάρρευση των καθεστώτων που «υπαρκτού σοσιαλισμού», οι διεθνείς συσχετισμοί έχουν μεταβληθεί αρνητικά. Εδώ η δύναμη του παραδείγματος παίζει αντίστροφο ρόλο. Ωστόσο με οδηγό τη «διαλεκτική άρνηση» σημαίνει ότι κρατάμε τους ...«πολύτιμους λίθους» και πετάμε το «έρμα» των ιστορικών εμπειριών. Τέλος ο καπιταλισμός, έχοντας αιχμή τα ισχυρά ιμπεριαλιστικά κέντρα (G-7) και υπερεθνικές δομές μιας άτυπης «παγκόσμιας διακυβέρνησης» (πχ, συναντήσεις στα πλαίσια διαφόρων «λεσχών», διεθνών φόρουμ και διεθνών οργανισμών, κά), διαθέτει ακόμα πολλές εφεδρείες στην αποτροπή των κινδύνων υπέρβασης του.

7.Γόνιμες αναζητήσεις για τη σύγχρονη οργάνωση και δράση της Εργατικής Τάξης

Στη δημιουργία μιας προωθημένης ταξικής συνείδησης, κρίσιμο ρόλο παίζουν οι μαρξιστικές προσεγγίσεις, στη χάραξη σύγχρονης στρατηγικής και τακτικής της Αριστεράς, με την επεξεργασία «μεταβατικού προγράμματος» ριζοσπαστικών αλλαγών σε ρόλο «γέφυρας», που θα συνδέει τις άμεσες διεκδικήσεις της εργατικής τάξης και των συμμάχων της, με προωθημένες αλλαγές, συναρθρώνοντας το ταξικό, το πατριωτικό και το διεθνιστικό, καθώς και την ανάπτυξη των κοινωνικών αγώνων με συνδυασμό κοινοβουλευτικής και εξωκοινοβουλευτικής πάλης, στα νέα δεδομένα του 21ου αιώνα. Ιδιαίτερη σημασία έχουν οι προβληματισμοί για τη δημιουργία σύγχρονου πολιτικού υποκειμένου (πολιτικού φορέα), που θα φέρει σε πέρας αυτό το έργο, με τη δραστήρια στήριξη των εργαζόμενων και όλων των κοινωνικών στρωμάτων που έχουν ζωτικό συμφέρον από την προώθηση του.

Επίσης η δημιουργία ιδεολογικών μηχανισμών, προβολής των ταξικών συμφερόντων της εργατικής τάξης και των συμμάχων της («μ.μ.ε.», μέσω κοινωνικής δικτύωσης, εκδοτικών οίκων, κά), καθώς και ειδικών εκδόσεων και εκδηλώσεων, προβολής της εναλλακτικής λύσης απέναντι στη νεοφιλελεύθερη βαρβαρότητα, αποκτούν μεγάλη σημασία στην αμφισβήτηση του ιδεολογήματος της «TINA» (there is not allatnematve), ότι τάχα «δεν υπάρχει εναλλακτική λύση»!! Τέλος στη διαμόρφωση ριζοσπαστικής συνείδησης, με όρους άμεσης και

μακροπρόθεσμης προοπτικής, ιδιαίτερο ρόλο παίζουν τα «ιστορικά παραδείγματα» και οι ταξικοί αγώνες για τη χειραφέτηση της εργατικής τάξης και όλων των καταπιεζόμενων και εκμεταλλευόμενων στρωμάτων της καπιταλιστικής κοινωνίας.

Τα διδάγματα των εμπειριών της Οκτωβριανής και Κινεζικής Επανάστασης, καθώς οι ζώσες εμπειρίες της Κουβανικής Επανάστασης και άλλων ριζοσπαστικών καθεστώτων (Βενεζουέλα, Βολιβία κ.ά.), αποτελούν μια «πολύτιμη κιβωτό», στη σημερινή αναζήτηση αποτελεσματικών δρόμων «κίνησης» των κοινωνιών προς το «ιστορικά αναγκαίο». Είναι ιδιαίτερα χρήσιμη η διαπίστωση του Μαρξ, με αφορμή την ιστορική εμπειρία της «Κομμούνας του Παρισιού», ότι «οι προλεταριακές επαναστάσεις, όπως οι επαναστάσεις του 19^{ου} αιώνα, κάνουν αδιάκοπη κριτική στον ίδιο τους τον εαυτό, διακόπτουν κάθε τόσο την ίδια τους την πορεία, ξαναγυρίζουν σε εκείνο που φαίνεται ότι έχει πραγματοποιηθεί για να ξαναρχίσουν από την αρχή, περιγελάνε με ωμή ακρίβεια τις μισοτελειωμένες δουλειές, τις αδυναμίες και τις ελλειψότητες των πρώτων προσπαθειών, ...ώσπου να δημιουργηθεί η κατάσταση που κάνει αδύνατο κάθε ξαναγύρισμα....».³²⁷

8.Μαρξισμός και ....εναλλακτικά μέλλοντα !

Στα 200 χρόνια μετά τη γέννηση του Μαρξ, αυτό που προβάλλει σήμερα ως ζητούμενο, είναι *πώς θα γίνει η αφύπνιση του «κοιμώμενου γίγαντα»* και το πέρασμα της «γέφυρας», από την «αντικειμενική αναγκαιότητα», στην «ενεργή συνείδηση» και στη μετατροπή της «δυνατότητας σε πραγματικότητα» (υπέρβασης του καπιταλισμού). Οι αντικειμενικές συνθήκες (αυξανόμενη εκμετάλλευση και πολύμορφη επιθετικότητα του καπιταλισμού) σε βάρος των δυνάμεων της εργασίας, *λειτουργούν ως ένα είδος «βουκέντρας» και αφύπνισης των «κολασμένων της γης»*, για απαλλαγή από τις σειρήνες της «συναίνεσης» και τις αυταπάτες «εξανθρωπισμού» του καπιταλισμού. Πρόκειται για βαθύτερη κατανόηση της διαλεκτικής αλληλεπίδρασης «της πάλης των αντιθέτων» ως πηγή κίνησης και εξέλιξης.

Ωστόσο δεν μπορεί εκ των προτέρων να προσδιοριστεί, η χρονική στιγμή ....«της στροφής του διαβόλου», που θα έλεγε ο Έρικ Φρομ.! Ο ιστορικός χρόνος δεν είναι γραμμικός, αλλά περιέχει το κοινωνικό «big-bang», την έκρηξη των κοινωνικών αντιθέσεων και το πέρασμα σε νέα ποιοτική κατάσταση της κοινωνικής ύλης. Τα «εναλλακτικά μέλλοντα» που προβάλλουν σήμερα

---

³²⁷. Κ. Μαρξ, «Η 18η Μπρυμαίρ του Λουδοβίκου Βοναπάρτη», Κ. Μαρξ - Φ. Ένγκελς, *Διαλεγτά Έργα*, τόμ. Α', σελ. 286-7, Αθήνα.

στην ανθρωπότητα, είναι μεταξύ «σοσιαλισμού και βαρβαρότητας». Η ελπιδοφόρα προοπτική είναι προφανής.!!

Σε κάθε περίπτωση παραμένει επίκαιρη η διορατική επισήμανση του Μαρξ στη «18 Μπρυμαίρ του Λουδοβίκου Βοναπάρτη», ότι «η κοινωνική επανάσταση του 19ου αιώνα δεν μπορεί να αντλήσει την ποιήσή της από το παρελθόν, αλλά από το μέλλον». Αυτό ισχύει και για τον 21^ο αιώνα.! Η δημιουργία σύγχρονου «πολιτικού υποκειμένου» που θα λειτουργεί ως δύναμη ανατροπής και ταυτόχρονα ως όχημα μετάβασης προς το «ιστορικά αναγκαίο», καθώς και η επεξεργασία πολιτικής συμμαχιών, με ηγεμονία της εργατικής τάξης στο ευρύτερο μέτωπο ανατροπής, αποτελούν κρίσιμους παράγοντες, για το άνοιγμα του δρόμου της σοσιαλιστικής και κομμουνιστικής προοπτικής.

(* Το κείμενο αποτελεί βασικά σημεία της εισήγησης στο Διεθνές Συνέδριο του «MAXΩME» αφιερωμένο στα «200 χρόνια από τη γέννηση του Κ. Μαρξ» (Πανεπιστήμιο Αθήνας, κτήριο «Μ.Θ.Ε.», 10-11 Νοέμβρη 2018)

‘Το Φορτίο’ του Καρλ Μαρξ: Η 18^η Μπρυμαίρ του Λουδοβίκου Βοναπάρτη

Σίμος Ανδρονίδης

Υποψήφιος Διδάκτωρ

Κείμενο-Εισήγηση:

«Κι ήύρα μια πόρτα κλειδωμένη όρθια μες στην ερημιά. Και να ‘ναι οι σύντροφοι χαμένοι και φύλλο να μην ανασαίνει και να ‘ναι η μάνα καλαμιά -καταπώς λεν- στην ερημιά» (Μάνος Ελευθερίου, ‘Η Μάνα του Λαζάρου’).

Ο Καρλ Μαρξ στο έργο του που φέρει τον τίτλο ‘Η 18^η Μπρυμαίρ του Λουδοβίκου Βοναπάρτη’ αναλύει την κοινωνική και πολιτική διαπάλη που οδήγησε στο πραξικόπημα του Λουδοβίκου Βοναπάρτη στις 2 Δεκεμβρίου του 1851. Η βραχύβια Β’ Γαλλική Δημοκρατία ‘κυφορούσε’ ουσιαστικά τις εξελίξεις που οδήγησαν στο πραξικόπημα του μέχρι τότε Προέδρου της Δημοκρατίας Λουδοβίκου Βοναπάρτη, πραξικόπημα που οδήγησε στην εγκαθίδρυση της Δεύτερης Γαλλικής Αυτοκρατορίας. Πραγματικά, ο Καρλ Μαρξ σκιαγραφεί με ιδιαίτερη ενάργεια τις αντιπαραθέσεις που σημάδεψαν τη Β’ Γαλλική Δημοκρατία, την παρουσία και το ρόλο της κοινοβουλευτικής αστικής τάξης, τον δυϊσμό μεταξύ εκτελεστικής-νομοθετικής εξουσίας, έτσι όπως προσδιορίζεται ως ‘πεδίο’ εκδίπλωσης πολιτικών στρατηγικών.

Ο Μαρξ³²⁸ ουσιαστικά εστιάζει στην κίνηση των κοινωνικών τάξεων, στις ιδιαίτερες και λεπτές εκείνες ‘αποχρώσεις’ της δράσης τους, στην πολιτική διαμεσολάβηση συγκεκριμένων ταξικών-κοινωνικών συμφερόντων από τα πολιτικά κόμματα.

---

³²⁸ Ο Μαρξ αποκαλεί την εξέγερση που έλαβε χώρα τον Ιούνιο του 1848 στη γαλλική πρωτεύουσα ως ‘το πιο κολοσσιαίο γεγονός στην ιστορία των ευρωπαϊκών εμφυλίων πολέμων’, βλέπε σχετικά, Μαρξ Καρλ, ‘Η 18^η Μπρυμαίρ του Λουδοβίκου Βοναπάρτη’, Εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, 2012, σελ.25. Βλέπουμε λοιπόν να εκτυλίσσεται ένα ιδιαίτερο στη βάση του προλεταριακό-εξεγερσιακό συμβάν το οποίο αποτελεί απότοκο της ποιοτικά έντονης δράσης της Παρισινής εργατικής τάξης, που, εκείνη ακριβώς τη στιγμή διέπεται από τις όψεις μίας ταξικής (αυτό) συνείδησης που τη συγκροτεί ως δρών

Κι είναι χαρακτηριστικός ο τρόπος με τον οποίο ο Μαρξ «διεισδύει» στον πυρήνα της αντιπροσώπευσης και της διαμόρφωσης του σε θεμέλιο λίθο της ιστορίας και της ‘κοινωνικότητας’ των πολιτικών κομμάτων: «Και όπως στην ιδιωτική ζωή κάνουμε διάκριση ανάμεσα σε κείνο που ένας άνθρωπος λέει ή σκέφτεται για τον εαυτό του και σε κείνο που πραγματικά είναι και κάνει, έτσι ακόμα πιο πολύ πρέπει στους ιστορικούς αγώνες να κάνουμε διάκριση ανάμεσα στα λόγια και τις δοξασίες των κομμάτων και στον πραγματικό τους οργανισμό και τα πραγματικά τους συμφέροντα, ανάμεσα σε κείνο που φαντάζονται και σε κείνο που πραγματικά είναι».³²⁹

Ουσιαστικά, ο Μαρξ προβαίνει στη διάκριση μεταξύ του συμβολικού και ιδεολογικού φαντασιακού των πολιτικών κομμάτων και της πρακτικής πολιτικής δράσης και άρθρωσης κοινωνικών συμφερόντων. Η καταστατική συγκρότηση ενός πολιτικού κόμματος, οι προγραμματικές-ιδεολογικές του αναφορές δύνανται να αποκλίνουν από την αντανάκλαση και την εκπροσώπηση κοινωνικών-ταξικών συμφερόντων, ταξικά συμφέροντα τα οποία αναζητούν ‘πολιτικό υπερασπιστή’.

Ο Μαρξ θα μπορούσε να μας πει ‘καλώς ήλθατε στο πεδίο του πραγματικού’ (παραφράζοντας ελαφρώς τον τίτλο ενός γνωστού βιβλίου του Σλάβοι Ζίζεκ). Εδώ προκύπτει επακριβώς η όλη διάσταση της αντιπροσώπευσης, οι πολλαπλές της διαστάσεις, έτσι όπως προσλαμβάνονται ως απόκλιση μεταξύ ιδεολογικής αναφοράς και πολιτικής πρακτικής του κόμματος, μεταξύ συνάρθρωσης συμφερόντων και συμβολικής όσο και πραγματικής τους εκπροσώπησης. Και φυσικά ανακύπτει το ζήτημα της μη «αυτοφυσούς» συσχέτισης πολιτικού κόμματος-κοινωνικής τάξης στο πλαίσιο ενός ιδιαίτερου (κεφαλαιοκρατικού) κοινωνικοοικονομικού σχηματισμού. Ακριβώς μία τέτοια συσχέτιση δεν προκύπτει «μηχανικά» και «αυματοποιημένα», στο βαθμό που ένα πολιτικό κόμμα (ο Θανάσης Γκιούρας κάνει λόγο για την «οιονεί αυτονόμηση των πολιτικών

υποκείμενο αλλαγής. Δεν προκύπτει κάποια τελεολογία της κοινωνικής αφαίρεσης ή της απλής απόσπασης μίας μερίδας της κοινωνίας και της κοινωνικής οργάνωσης αλλά μία ταξική συνειδησιακότητα η οποία εδράζεται σε αυτό που θα αποκαλούσαμε ως ‘κοινωνική-ιστορική μηχανική εξέλιξης’. Η εξέγερση του 1848 αναπτύσσεται εντός του πλαισίου της διασταυρούμενης πάλης των κοινωνικών τάξεων που δρουν σαν κοινωνικές δυνάμεις.

³²⁹ Βλέπε σχετικά, Μαρξ Καρλ, ‘Η 18^η Μπρυμαίρ του Λουδοβίκου Βοναπάρτη’, Εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 2012, σελ. 52-53.

αξιών και των πολιτικών χαρακτήρων»³³⁰) δεν ανακύπτει από τον ‘ουρανό’ ως το απόλυτο κόμμα μίας τάξης ή ακόμη και κοινωνικών τάξεων, αλλά, αντιθέτως, η ώσμωση του με μία κοινωνική τάξη ‘συναντά’ την ιστορικότητα της δράσης του ως μηχανισμού παραγωγής ιδεολογίας.

Τότε, η σύγκλιση (κομματικών-πολιτικών) στόχων-συμφερόντων δύναται να λάβει χώρα στο πεδίο της πάλης των τάξεων όχι ως απλή αντανάκλαση-διάθλαση τους αλλά ως ‘πραγματική’ συμπόρευση-στόχευση. Το πολιτικό ‘θέλω’ δεν ευθυγραμμίζεται με μία τάξη, με την καθεαυτό εργατική τάξη για παράδειγμα. Η συσχέτιση κόμματος-τάξης διαθλάται μέσω της ιστορικής πορείας του κόμματος, της κοινωνικής του δράσης, της ιδεολογικής του διαπάλης. Ο Μαρξισμός δεν συγκροτείται ως νομοτέλεια, ως καθορισμένη πορεία.

Το ζήτημα όμως της ανάλυσης μας αφορά τον τύπο κράτους που προκύπτει μετά την παλινόρθωση της Γαλλικής Αυτοκρατορίας, ακόμη και υπό τη γκροτέσκα φιγούρα του Λουδοβίκου Βοναπάρτη, που, όντας το κατάλληλο πρόσωπο στην κατάλληλη στιγμή, «εισβάλλει» στην πολιτική σκηνή όχι ως τυχαιότητα αλλά ως αναγκαιότητα. Είναι ο «δολοφόνος στον τόπο του εγκλήματος», «προϊόν» της ιδιαίτερης και όχι ευθύγραμμης εξέλιξης της πάλης των τάξεων στη Γαλλία. Αλήθεια, αν οι συνθήκες είναι ευνοϊκές για την πολιτική άνοδο του Βοναπάρτη, τότε ακριβώς είναι και ευνοϊκές για την άνοδο κάποιων δοσμένων στον γαλλικό κοινωνικοοικονομικό σχηματισμό κοινωνικών τάξεων.

Ο Βοναπάρτης ενσαρκώνει τον απόλυτο (δια της επίκλησης της παράδοσης) «γαλλισμό», την προσκόλληση στο κεκτημένο του εθνικού ‘πεπρωμένου’, τη σύνδεση με την κληρονομιά του Ναπολέοντα Βοναπάρτη, όλες όψεις και πτυχές που ανάγουν και αποκρυσταλλώνουν, ‘εργαλειοποιούν’ και νομιμοποιούν τις τάξεις που δεν «κρύβονται» αλλά ορμούν με δύναμη στην πολιτική σκηνή, αποτελώντας τους ιδιότυπους όσο και ‘ξεχωριστούς’ φύλακες» του βοναπαρτικού κράτους.

Το πραξικόπημα του Λουδοβίκου Βοναπάρτη ερμηνεύεται και προσεγγίζεται ως ένα ιδιαίτερο επεισόδιο της πολυτάραχης γαλλικής ιστορίας. Στις 2 Δεκέμβρη του 1851, ο Λουδοβίκος Βοναπάρτης ως ιστορική καρικατούρα και γκροτέσκα (το Μαρξικό πράττειν ως ‘φάρσα’ κατά τον

---

³³⁰ Βλέπε σχετικά, Γκιούρας Θανάσης, ‘Ελευθερία και Ιστορία. Με βασική αναφορά τις θέσεις Για την έννοια της ιστορίας του Walter Benjamin’, Εκδόσεις ΚΨΜ, Αθήνα, 2012, σελ. 200.

Redner), πολιτική ‘φιγούρα’, εισέρχεται στο πεδίο της ιστορίας, κεφαλαιοποιώντας τη δράση και της συμπύκνωση της δράσης «ειδικών» κοινωνικών τάξεων και μερίδων τάξεων.

Πραγματικά, ο ‘αυτοκράτωρ’ δύναται να προβάλλει ως η ζώσα συνείδηση του έθνους, ως ο κατεξοχήν συνεχιστής της αυτοκρατορικής-καισαρικής παράδοσης (Ναπολέον Βοναπάρτης), ως ένα «μικρός» Λουδοβίκος που αναφωνεί «το γαλλικό έθνος είμαι εγώ»! Ενώπιον και ενίοτε παρά την φάρσα-γελοιοτήτα, η Μαρξική δυναμολογική διαλεκτική εκ-διπλώνει την έννοια της ιστορικής τραγωδίας: «Το τελευταίο», όπως προσθέτει ο Θανάσης Γκιούρας, «τρέφεται από την επίγνωση της ωρίμανσης συγκεκριμένων δυνάμεων αφενός και της ολίσθησης (με την εγγεληνική έννοια) σε ένα ‘κακό άπειρο’, αφετέρου, το οποίο εμφανίζεται ως γελοίο επειδή φέρεται το ίδιο ως επανάληψη του αρχικού μεγαλειώδους προτύπου».³³¹

Κι είναι γεγονός ότι ο Μαρξ δε φείδεται χαρακτηρισμών όταν χαρακτηρίζει τον Βοναπάρτη ως «παλιό παμπόνηρο γλεντζέ, που αντιλαμβάνεται την ιστορική ζωή των λαών και τις κεφαλαιώδες και κρατικές πράξεις του σαν μια κωμωδία με την πιο χυδαία έννοια της λέξης, σαν μια μασκαράτα, όπου τα μεγάλα κοστούμια, τα μεγάλα λόγια και οι μεγάλες πόζες χρησιμεύουν μονάχα σαν προσωπίδα στις πιο ταπεινές παλιανθρωπιές».³³²

Τι χαρακτηριστικό χωρίο διάχυτης ειρωνείας για τον (πλέον) Αυτοκράτορα των Γάλλων,³³³ πρόσωπο «ιερό», που ενσαρκώνει την ίδια την εξουσία και τις εκφάνσεις της. Όμως, σε τι συνίσταται αυτή ιδιαίτερη «ουσία» αυτού του τύπου κράτους, η βάση του που ωθεί τον Καρλ Μαρξ να προβεί στην ανάλυση του; Επρόκειτο για έναν ιδιαίτερο τύπο κράτους, ενταγμένο στην προβληματική της ταξικής του φύσης-σύνθεσης. Το Βοναπαρτικό κράτος αποτελεί απότοκο της συγκυρίας, «προϊόν» μίας περιόδου που «είδε» να λαμβάνει χώρα η μεγάλη εξέγερση του Παρισινού προλεταριάτου, τον Ιούνιο του 1848. Ως εκ τούτου, δεν είναι αποσυνδεδεμένο από τις εξελίξεις που «γέννησε» αυτό το μείζον γεγονός, στο οποίο ο Μαρξ αποδίδει ιδιαίτερη και ξεχωριστή σημασία. Η επείγουσα, για τη σταθερότητα του καθεστώτος, ανάγκη για

---

³³¹ Βλέπε σχετικά, Γκιούρας Θανάσης, ‘Ελευθερία και Ιστορία. Με βασική αναφορά τις θέσεις Για την έννοια της ιστορίας του Walter Benjamin...ό.π., σελ. 196.

³³² Βλέπε σχετικά, Μαρξ Καρλ...ό.π, σελ. 86.

³³³ Στην περιγραφή του Λουδοβίκου Βοναπάρτη, στο διαρκές ψυχόδραμα που συμβόλιζε η παρουσία του, ο Μαρξ θυμίζει πεπειραμένο λογοτέχνη, που μεταχειρίζεται την πένα του ως όπλο ενάντια στις «σκοτεινές» ωδίνες του καιρού του. Πραγματικά, από αυτή την άποψη, το έργο του αποκτά υπόγεια διακειμενικές αναφορές.

μετεξεγερσιακή σταθερότητα, θα λέγαμε ότι ωθεί στην κατασκευή «ηρώων», «ηρώων» που μπορεί να προκύπτουν και ως γκροτέσκοι, και ως εν δυνάμει ‘ηγέτες’.

Με έναν ιδιαίτερο τρόπο, ο Λουδοβίκος Βοναπάρτης (που είχε εκλεγεί Πρόεδρος της Δημοκρατίας τον Δεκέμβριο του 1848), συνδύαζε-ενσάρκωνε αυτά τα δύο χαρακτηριστικά, τα τόσο δηλωτικά των προθέσεων και του χαρακτήρα του. Ικανός για τις πιο επιδέξιες πολιτικές πιουέτες, ιδανικός «εκμεταλλευτής» της κοινωνικής-πολιτικής περιδίνησης του καιρού του, ο Λουδοβίκος Βοναπάρτης συγκεντρώνει εκείνα τα χαρακτηριστικά που τον καθιστούν κοινωνικά-ταξικά «αναγκαίο», «εργαλείο» μίας ιδιαίτερης πολιτικής συνειδητοποίησης συγκεκριμένων κοινωνικών τάξεων-κατηγοριών.

Αυτό που θέτει μετ’ επιτάσεως ο Μαρξ είναι ακριβώς το γεγονός ότι εντός της ιστορικότητας της περιόδου και του προτσές του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, της κατίσχυσης του, το Βοναπαρτικό κράτος³³⁴ συγκροτείται ως αντιδραστικό, ως «σκιά» μπροστά στις μεταβολές που επέρχονται στο πεδίο του κοινωνικού, μπροστά στην ίδια τη δυναμική που απελευθερώνει η εγκαθίδρυση και η εξέλιξη του καπιταλισμού. Κι ακριβώς ο Μαρξ εστιάζει στην κοινωνική του βάση, στη στήριξη που προσφέρεται από τάξεις-κατηγορίες, που, διαβλέπουν στο καθεστώς στοιχεία διασφάλισης της θέσης τους, στοιχεία προστασίας από τις ταξικές «θύελλες». Είναι η κατηγορία των μικροϊδιοκτητών αγροτών (όπως και το περιώνυμο ‘κουρελοπρολεταριάτο’³³⁵), που προσφέρουν τη στήριξη τους, αντιδρώντας στην προοπτική της ταξικής τους επισφαλειοποίησης.

Ο Λουδοβίκος Βοναπάρτης και οι «μικροί χωρικοί», αποτελούν τις δύο όψεις του ίδιου νομίσματος, στο βαθμό που αυτή η κατηγορία, εκείνη την κρίσιμη στιγμή, «συγκροτείται» ως η

---

³³⁴ Διαμέσου του πλαισίου του «λαού» και της ενσάρκωσης της λαϊκής κυριαρχίας, το κράτος ως πολιτική αντανάκλαση μίας συγκριμένης κοινωνικής δυναμικής ανέρχεται στο προσκήνιο, δύναται να μετατοπίσει το πεδίο από την καθεαυτό κυρίαρχη τάξη στο πεδίο του συνασπισμού εξουσίας, διευρύνει τα όρια της δράσης-κυριαρχίας του σταδιακά σε όλη τη γεωγραφική επικράτεια, με τέτοιον τρόπο που να προκύπτει ως έθνος-κράτος, κράτος συνυφασμένο με την έννοια της εδαφικότητας (χωρική ανάπτυξη του ενός συγκεκριμένου τρόπου παραγωγής) και των συνόρων.

³³⁵ Ο Μαρξ παρουσιάζει τον Λουδοβίκο Βοναπάρτη ως τον τυπικό ηγέτη του κουρελοπρολεταριάτου το οποίο υπακούει σε αυτόν. Ο Λουδοβίκος Βοναπάρτης παρουσιάζεται ως ο ηγέτης της εταιρείας της 10 του Δεκέμβρη, της ‘οργάνωσης’ του κουρελοπρολεταριάτου. Θα πρέπει να αντιληφθούμε το κουρελοπρολεταριάτο στην αριθμητική του διάσταση, ως μία κυρίως αριθμητική-ποσοτική βάση υποστήριξης στο βοναπαρτικό καθεστώς καθώς θεωρούμε ότι δεν επιτελεί τις λειτουργίες τάξεως-στηρίγματος του καθεστώτος λόγω της διασποράς του και της κοινωνικής του σύνθεσης.

ενσάρκωση της παραδοσιακής και «βαθιάς» Γαλλίας, «μάζα» που διαβλέπει συμφέροντα όσο και δοξασίες, εξουσία όσο και νοοτροπία, «μάζα» που περιφρονείται όπως ακριβώς ο νεαρός Κάρολος Γκραντέ από το Παρίσι περιφρονεί με το βλέμμα τους ξιπασμένους επαρχιώτες που συναντά για πρώτη φορά στο σπίτι του θείου του στην επαρχία, στο μυθιστόρημα του Ονορέ Μπαλζάκ, 'Ευγενία Γκραντέ'.

Αναφέρει ο Καρλ Μαρξ: «Η δυναστεία του Βοναπάρτη δεν αντιπροσωπεύει τον επαναστάτη αλλά το συντηρητικό αγρότη, δεν αντιπροσωπεύει τον αγρότη που θέλει να βγει έξω από τις κοινωνικές συνθήκες της ύπαρξής του, από το μικρό κλήρο, αλλά αντίθετα τον αγρότη που θέλει να σταθεροποιήσει αυτές τις συνθήκες κι αυτόν τον κλήρο, δεν αντιπροσωπεύει το λαό της υπαίθρου που ενωμένος με τις πόλεις θέλει να ανατρέψει με τη δική του δραστηριότητα το παλιό καθεστώς, αλλά αντίθετα, το λαό της υπαίθρου που, γερά κλεισμένος σ' αυτό το παλιό καθεστώς, θέλει να δει τον εαυτό του μαζί με το μικρό κλήρο του να σώζεται και να ευνοείται από το φάντασμα της αυτοκρατορίας. Η δυναστεία του Βοναπάρτη δεν αντιπροσωπεύει το διαφωτισμό, αλλά τη δεισιδαιμονία του αγρότη, δεν αντιπροσωπεύει την κρίση του, αλλά την υπόληψη του, δεν αντιπροσωπεύει το μέλλον του, αλλά το παρελθόν του, δεν αντιπροσωπεύει τη σύγχρονη Σεβέν αλλά τη σύγχρονη Βανδέα του».³³⁶

Μία θεμελιώδης βάση υποστήριξης του βοναπαρτικού καθεστώτος είναι ακριβώς οι μικροί αγρότες, «μάζα» πολυπληθής που «αναφέρεται» στον ενσαρκωτή της εξουσίας, Λουδοβίκο Βοναπάρτη. Η μικρή αγροτιά επικαθορίζεται ιδεολογικά αποτελώντας τον στυλοβάτη του κράτους και της ίδιας της χώρας, συγκροτεί την παράδοση και το μεγαλείο των 'πατέρων', ανάγεται απευθείας στην κληρονομιά του Ναπολέοντα Βοναπάρτη.

Όμως, σε ένα χαρακτηριστικό απόσπασμα ο Μαρξ περιγράφει την ιδιαίτερη λειτουργία της μικρής αγροτιάς: «Εφόσον όμως ανάμεσα στους μικρούς αγρότες υπάρχει μόνο μια τοπική συνάφεια και η ομοιότητα των συμφερόντων τους δε δημιουργεί καμιά κοινότητα, κανένα εθνικό σύνδεσμο και καμιά πολιτική οργάνωση, δεν αποτελούν τάξη. Γι' αυτό είναι ανίκανοι να επιβάλουν εξ ονόματος τους τα ταξικά τους συμφέροντα, είτε με μια Βουλή είτε με μια συμβατική συνέλευση. Δεν μπορούν ν' αντιπροσωπεύουν τον εαυτό τους, πρέπει ν' αντιπροσωπεύονται από άλλους. Ο αντιπρόσωπος τους πρέπει ταυτόχρονα να παρουσιάζεται σαν κύριος τους, σαν μια

---

³³⁶ Βλέπε σχετικά, Μαρξ Καρλ...ό.π, σελ. 145.

εξουσία πάνω απ' αυτούς, σαν μια απεριόριστη κυβερνητική δύναμη, που τους προστατεύει από τις άλλες τάξεις και τους στέλνει από πάνω στη βροχή και τον ήλιο. Η πολιτική επιρροή των μικρών αγροτών βρίσκει, συνεπώς, την τελευταία της έκφραση στην υποταγή της ίδιας της κοινωνίας στην εκτελεστική εξουσία».³³⁷

Ουσιαστικά, ο Μαρξ περιγράφει τον ιδιαίτερη θέση που κατέχει η μικρή αγροτιά στο εσωτερικό ενός κοινωνικοοικονομικού σχηματισμού που κυριαρχείται από την εγκάρσια τομή-διαίρεση μεταξύ αστικής και εργατικής τάξης. Η μικρή αγροτιά αδυνατεί να 'αυτονομηθεί' κοινωνικά, να 'συγκροτηθεί' πολιτικά και να αποκτήσει συνεκτική ιδεολογική σκευή. Ο Λουδοβίκος Βοναπάρτης, το βοναπαρτικό κράτος τους δίνει ακριβώς αυτό που τους λείπει: εκπροσώπηση πέρα και πάνω από τις τάξεις και την πάλη των τάξεων. «Που τους προστατεύει από τις άλλες τάξεις». Να η φράση-κλειδί του Καρλ Μαρξ. Έτσι ακριβώς οφείλουμε να αντιληφθούμε την φύση και τη λειτουργία του βοναπαρτικού κράτους: ως ένα κράτος που τείνει να 'μπλοκάρει' την εξέλιξη της πάλης των τάξεων στη Γαλλία. Η μικρή αγροτιά βρίσκει «προστασία» στην 'ιερή' και «θεόσταλη» εξουσία του Βοναπάρτη, που γι' αυτές, προκύπτει τόσο φυσικά, όπως ακριβώς η βροχή και ο ήλιος. Ενσωματώνεται στο πεδίο της κρατικής εξουσίας, αποκτά ρόλο θεμελιώδους τάξης-υποστυλώματος.

Όμως, η «νέα» ταξική της θέση προκύπτει και είναι φαινομενική: έχουμε να κάνουμε με ένα ιδεολογικό επιφαινόμενο, με έναν φαινομενικό υπερπροσδιορισμό που δεν παύει να είναι και να λειτουργεί ως πρακτικός-πολιτικός υποπροσδιορισμός στο βαθμό που αυτή η εκπροσώπηση δεν μετασχηματίζεται σε υλοποίηση πολιτικών υπέρ της μικρής αγροτιάς. Η εκπροσώπηση είναι μη ουσιαστική εκπροσώπηση-άρθρωση συμφερόντων, ο (ιδεολογικός) υπερπροσδιορισμός συγκροτείται στο επίπεδο της συμβολικής 'ουσίας' και όχι της πραγματικής πολιτικής πρακτικής-διάστασης, συγκροτείται ως φενάκη και ως φετιχισμός της «ιερής τάξης» που περικλείει τη συνέχεια και την παράδοση. Αυτή είναι η διττότητα του Βοναπαρτικού κράτους.

Ο Μαρξ περιγράφει το βοναπαρτικό κράτος³³⁸ ως χαρακτηριστικό «στοιχείο», «προϊόν» της κοινωνικής ιστορίας της χώρας, ως την μετάβαση από το καθεαυτό αστικό μπλοκ εξουσίας στο

---

³³⁷ Βλέπε σχετικά, Μαρξ Καρλ...ό.π, σελ. 144.

³³⁸ Ιδιαίτερος είναι ο ρόλος που διαδραματίζει στο εσωτερικό του βοναπαρτικού κράτους η διοικητική γραφειοκρατία, είτε η 'σταθερή', είτε ανερχόμενη. Είναι αυτή η διοικητική γραφειοκρατία που 'κινεί' το κράτος, τον δύσκαμπτο κρατικό μηχανισμό, αναζητώντας όχι τη ρήξη αλλά το συνεχές της δράσης,

συνασπισμό της εξουσίας που περιλαμβάνει τάξεις-στηρίγματα (μικροί αγρότες & την «μεσαία» τάξη), τον κλήρο και τον στρατό. Το βοναπαρτικό κράτος είναι ταυτόχρονα αγροτικό και μικροαστικό, θρησκευτικό και στρατιωτικό, και, στην κορυφή του, αστικό, ακριβώς διότι αυτή η τύποις πολλαπλότητα 'συγκροτείται' εντός του πλαισίου εξέλιξης των καπιταλιστικών-παραγωγικών σχέσεων, ενυπάρχει και εντός του πλαισίου δράσης της αστικής τάξης και μερίδων της. Ο Μαρξ τονίζει ακριβώς την κοινωνική πολλαπλότητα γύρω από την οποία συντίθεται.

Και στη συμβολική του κορυφή ορθώνεται το πρόσωπο του διαδόχου, του μεγάλου Αυτοκράτορα Λουδοβίκου Βοναπάρτη. Κράτος ιδιαίτερο στη μορφή και στην «αποστολή» του, κράτος που συγκροτείται εντός του πλαισίου κατίσχυσης του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, που στηρίζεται σε έναν ευρύ συνασπισμό εξουσίας, κράτος καπιταλιστικό (αστικό) που θέλει ταυτόχρονα να είναι (ή να προβάλλει πως είναι) αγροτικό, θρησκευτικό και στρατιωτικό. Με την ίδια ευκολία που το βοναπαρτικό κράτος 'αυτονομείται' από τις κοινωνικές τάξεις-κατηγορίες που 'εκπροσωπεί', με την ίδια ευκολία προσκολλάται σε αυτές, φαντασιακή ή μη.

Αναφέρει ο Νίκος Πουλαντζάς: «Έτσι, αυτή η σχετική αυτονομία του γαλλικού βοναπαρτικού κράτους απέναντι στις κυρίαρχες τάξεις μπορεί να κατανοηθεί μόνο από την ένταξη αυτής της συγκεκριμένης μορφής στον καπιταλιστικό τύπο Κράτους. Αυτό το Κράτος παρουσιάζει πραγματικά αυτή τη σχετική αυτονομία σαν συστατικό χαρακτηριστικό της έννοιας του. Αυτό το στοιχείο καταλήγει έτσι στη σχέση του με τα ειδικά χαρακτηριστικά της ταξικής πάλης μέσα στον Κ.Τ.Π. (σ.σ: Κεφαλαιοκρατικός Τρόπος Παραγωγής) και μέσα σ' έναν καπιταλιστικό σχηματισμό, σχέση που θέτει τα όρια που διαγράφει η συγκεκριμένη δράση αυτής της πάλης πάνω στο Κράτος».³³⁹

Ο Νίκος Πουλαντζάς ακολουθεί την τυπολογία ένταξη του βοναπαρτικού κράτους στο ευρύτερο πλαίσιο της καπιταλιστικής μορφής κράτους. Θεωρούμε όμως ότι αυτό που προσδιορίζει αυτό το συγκεκριμένο κράτος, πέρα από τη «σχετική αυτονομία σαν συστατικό χαρακτηριστικό της

εκείνο ακριβώς το τυπολογικό πλέγμα το οποίο συνίσταται στη σχέση πολιτικής (διοικητικών πολιτικών) και αποτελεσματικότητας, στη σχέση μεταξύ διοικητικής ιεραρχίας και άμεσης εκτελεστικής εξουσίας. Ένα θεμελιώδες χαρακτηριστικό που ορίζει τη λειτουργία της σύγχρονης κλασικής ευρωπαϊκής γραφειοκρατίας είναι η επιδίωξη του διαρκούς εκσυγχρονισμού-εξορθολογισμού των διοικητικών πρακτικών και σχέσεων.

³³⁹ Βλέπε σχετικά, Πουλαντζάς Νίκος, 'Πολιτική Εξουσία και Κοινωνικές Τάξεις', τόμος β', γ' έκδοση, Μετάφραση: Χατζηπροδρομίδης Λ., Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα, 1982, σελ. 116-117.

έννοιας του», είναι μία κοινωνική *πολλαπλότητα* η οποία την ίδια στιγμή δύναται να το περιγράψει και να το κατατάξει ως ‘αγροτικό’, ‘μικροαστικό’, και φυσικά, αστικό. Πρόκειται για μία ιστορική ιδιομορφία, διότι ανάγει συγκεκριμένες κοινωνικές δυνάμεις σε μορφή συμβολική, σε μορφή «κοινωνικού ηγέτη» και ηγήτορα του έθνους και της χώρας.

Το βοναπαρτικό κράτος είναι το κράτος των πολλαπλών κοινωνικά προσώπων, απόλυτα ευθυγραμμισμένο με την «τιμή» και την υπόληψη της Γαλλίας. Ακόμη και οι ταξικές διαφορές των συνιστώντων μερίδων του συνασπισμού της εξουσίας, ‘εργαλειοποιούνται’ πολιτικά και «συνενώνονται» συμβολικά στο ένα συνασπισμό, σε μία εθνική τάξη, σε μία ενιαία Γαλλία, υπό την κυριαρχία της κοινής λογικής και του εθνικά «επιθυμητού». Όπως το θέτει επιγραμματικά ο ίδιος ο Καρλ Μαρξ: «Ο Βοναπάρτης θα ήθελε να φαίνεται ο πατριαρχικός ευεργέτης όλων των τάξεων. Δεν μπορεί, όμως, να δώσει τίποτα στη μια, αν δεν πάρει από την άλλη».³⁴⁰ Το κράτος της υπερταξικής συγκρότησης είναι και το κράτος της αφαίρεσης.

Και σε αυτό το σημείο προκύπτει το ερώτημα: είναι το βοναπαρτικό κράτος αυτόνομο απέναντι στις κυρίαρχες τάξεις όπως αναφέρει ο Νίκος Πουλαντζάς; Θα απαντήσουμε λέγοντας ότι είναι αυτόνομο στο βαθμό που αυτονομείται ακριβώς για να διευρύνει τα όρια της εξουσίας του, είναι αυτόνομο στο βαθμό που μετατοπίζει τα όρια δράσης συγκροτώντας έναν ευρύτερο συνασπισμό εξουσίας, είναι αυτόνομο στο βαθμό που συνέχει και αναπαράγει «πολιτικά» τη μικρή αγροτιά, είναι αυτόνομο στο βαθμό που χρειάζεται για να άρει την εξέλιξη (και την πρόοδο) της πάλης του γαλλικού προλεταριάτου, για να προσδιορίσει την εξέλιξη της ταξικής πάλης, είναι όσο αυτόνομο χρειάζεται για να ενοποιήσει τα κοινωνικά συνιστώμενα μέρη του απέναντι στον δύναμει εξεγερσιακό «εχθρό»: το γαλλικό προλεταριάτο. Το ακριβές και δυναμικό στοιχείο που ενοποιεί την κοινωνική συμμαχία δυνάμεων είναι η αντίθεση στον κίνδυνο ή στους κινδύνους που αντιπροσωπεύει το προλεταριάτο, μετά και από την εξέγερση του Ιούνιου του 1848.

Η δεύτερη γαλλική αυτοκρατορία του Λουδοβίκου Βοναπάρτη και το κράτος που ‘συγκρότησε’ αποτελούν το πολιτικά κατοπτρικό είδωλο ενός παραδοσιακού-φυσικού αστισμού ο οποίος αναφέρεται στη «βαθιά Γαλλία», ‘εργαλειοποιεί’ τις θρησκευτικές αναφορές ως συνεκτικό στοιχείο αυτού του κράτους, διατρέχει τις αγροτικές-καθεαυτό μικροαστικές «ρίζες», εγγράφει

---

³⁴⁰ Βλέπε σχετικά, Μαρξ Καρλ...ό.π, σελ. 155.

και προβάλλει τα χαρακτηριστικά της ισχυρής αυτοκρατορικής Γαλλίας που αποτελεί τον άμεσο κληρονόμο της ισχυρής αυτοκρατορικής εξουσίας του Ναπολέοντα Βοναπάρτη.

Στον Μαρξ η ιστορική εξέλιξη και η συνακόλουθη πάλη των τάξεων δεν αποκτούν στοιχεία φυσικού κανόνα αλλά στοιχεία μίας ενάργειας «ορατής» η οποία μεταβάλλεται, άλλοτε ραγδαία, άλλοτε πιο σταθερά και άλλοτε περισσότερο αργά.

Ο Λουδοβίκος Βοναπάρτης (η Χεγκελιανή 'ενσάρκωση' της 'φάρσας' αλλά και της 'τραγωδίας') είναι ο «νέος» βασιλιάς «ήλιος», ένας γραφικός «ήρωας» του καιρού του που ισορροπεί μεταξύ γκροτέσκου και τραγωδίας, ιστορίας και επάλληλων δυναμικών της ιστορίας. Ακόμη, «η παράδοση όλων των νεκρών γενεών βαραίνει σαν βραχνάς στο μυαλό των ζωντανών».³⁴¹ Με τους όρους του Harries, η '18^η Μπρυμαίρ'³⁴², αποτελεί ένα «εντατικό δοκίμιο μάγευσης»³⁴³.

---

³⁴¹ Βλέπε σχετικά, Μαρξ Καρλ...ό.π., σελ. 15. Πέραν της 'νεκρολογίας', η ιστορική Μαρξική αντίληψη, όπως εκφράζεται στο συγκεκριμένο παράθεμα της 'Δέκατης Όγδοης Μπρυμαίρ', εγγράφει όρους μίας προσίδιας άρθρωσης της «παράδοσης των νεκρών γενεών» ωςάν θεσμισμένης 'ύπαρξης', διαμορφώνοντας συνθήκες ενός 'νανοειδούς εφιάλη' που καθίσταται 'παράσταση' αυτού που ενυπήρξε και αυτού που ενυπάρχει ως κωδικοποιημένο-συστηματοποιημένο πλαίσιο αξιών στο βίο των και στο «μυαλό των ζωντανών», υπερ-προσδιορίζοντας παράλληλα τις μεταβάσεις του 'δανεισμού'.

³⁴² Η άποψη ότι ο Μαρξ αναποδογυρίζει -και εδώ- τον Hegel, ό,τι και αν σημαίνει πλέον αυτό, θα έλεγε μόνο τη μισή αλήθεια, καθώς θα όφειλε να λάβει υπόψη το νέο ιστορικό περιεχόμενο στο οποίο στρέφεται κριτικά ο Μαρξ, δηλαδή την πολιτική οπισθοχώρηση της αστικής κοινωνίας. Με άλλα λόγια, η Δέκατη Όγδοη Μπρυμέρ θα μπορούσε να ερμηνευτεί από έναν διορατικό εγγελιανό ως διαπίστωση της ανάδειξης ενός 'κακού απείρου' στην πολιτική σφαίρα, καθώς οι «προϋποθέσεις του σκοπού» που προδιαγράφονται στον ορίζοντα καταπνίγονται συλλήβδην από τις συνεργαζόμενες αστικές δυνάμεις της γαλλικής κοινωνίας. Η προσέγγιση αυτή ενισχύεται από τις οξυδερκείς παρατηρήσεις του Retrey (1988) για τη λογοτεχνική προέλευση του 'εφιάλη' της ιστορίας ο οποίος επικάθεται στο μυαλό των ζωντανών. Σύμφωνα με τον Retrey, μια πρώτη διατύπωση αυτής της αντίληψης απαντά στο διήγημα του Balzac *Ο συνταγματάρχης Σαμπέρ*, στο οποίο ο ήρωας, θεωρούμενος ως πεσών σε μια ναπολεόντεια μάχη και έχοντας απολέσει έτσι όλα τα 'αστικά' στηρίγματα της προσωπικότητάς του, επιστρέφοντας ανέλπιστα στην πατρίδα του βρίσκεται αντιμέτωπος με τη μεταναπολεόντεια γαλλική κοινωνία ως ένα ξένο σώμα, μη μπορώντας πλέον να αντεπεξέλθει στα κοινωνικά πρότυπα. Για τη συνείδηση του 'ξαναγεννημένου' Σαμπέρ το σύνολο των κοινωνικών και νομικών κανόνων αποτελεί έναν εφιάλη (cauchemar), ο οποίος εντέλει θα τον οδηγήσει στην τρελά». Βλέπε σχετικά, Γκιούρας Θανάσης, 'Ελευθερία και Ιστορία. Με βασική αναφορά τις θέσεις Για την έννοια της ιστορίας του Walter Benjamin...ό.π., σελ. 196.

³⁴³ Οι προσλήψεις περί χρόνου και δη περί παρελθόντος χρόνου απαντώνται και στο σημαίνον έργο του Walter Benjamin 'Θέσεις για τη Φιλοσοφία της Ιστορίας', εκεί όπου αρθρώνεται η μορφή του 'Angelus

Βιβλιογραφικές αναφορές

Benjamin Walter, 'Θέση ΙΧ', στο: 'Θέσεις για τη Φιλοσοφία της ιστορίας', Λέσχη Κατασκόπων του 21^{ου} αιώνα, Δεύτερη Έκδοση, Αθήνα, 2014,

Γκιούρας Θανάσης, 'Ελευθερία και Ιστορία. Με βασική αναφορά τις θέσεις Για την έννοια της ιστορίας του Walter Benjamin', Εκδόσεις ΚΨΜ, Αθήνα, 2012.

Ελευθερίου Μάνος, 'Η Μάνα του Λαζάρου', Ποιητική Συλλογή 'Τα Ομοιοκατάληκτα', Εκδόσεις Μεταίχμιο, Αθήνα, 2018.

Μαρξ Καρλ, 'Η 18^η Μπρυμαίρ του Λουδοβίκου Βοναπάρτη', Εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 2012.

Πουλιαντζάς Νίκος, 'Πολιτική Εξουσία και Κοινωνικές Τάξεις', τόμος β', γ' έκδοση, Μετάφραση: Χατζηπροδρομίδης Α., Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα, 1982.

Novus' του Paul Klee, ως του 'ιδεατού' «αγγέλου της ιστορίας» (η 'αγγελολογία' ως ιστορικό μοτίβο), που 'ενσαρκώνει' ή που δύναται να 'ενσαρκώσει' την ίδια δυνατότητα εντός χρόνου, που εγγράφει εντός του την πλαισίωση του «αρπάγματος της μνήμης», καθιστώντας τον 'έτοιμο' στην πυκνή περιεχομενικότητα και ετερογένεια της ιστορίας. Τα «αδιάκοπα ερείπια επί ερειπίων» του παρελθόντος παραμένουν εμμενή στο παρόν, χάσματα νεκρών, 'ριπές' απουσίας και καταστροφής την στιγμή της «θύελλας», η οποία, στην Μπενγιαμινική αναλυτική σημαίνεται ως 'μητρική ρήξη'. Βλέπε σχετικά, Benjamin Walter, 'Θέση ΙΧ', στο: 'Θέσεις για τη Φιλοσοφία της ιστορίας', Λέσχη Κατασκόπων του 21^{ου} αιώνα, Δεύτερη Έκδοση, Αθήνα, 2014, σελ. 15-16. Τα Μπενγιαμινικά «ερείπια» του παρελθόντος ωςάν Μαρξική «παράδοση των νεκρών γενεών» συσσωρεύονται, «βαραίνουν» την εικόνα του παρόντος, αυτό που προσδιορίζεται ως παροντικός χρόνος, επι-ζητώντας την 'επικαρπία' του, την 'γνώση' και την μαρτυρία του, σε ένα παρόν που δεν παύει να ανα-πλαισιώνεται ανοιχτά. Ο Μαρξικός «βραχνάς» δεν είναι παρά η βαθιά μνήμη που 'μυεί' και 'μυείται' στο χρόνο.

ΕΝΟΤΗΤΑ ΙΙΙ – ΤΙΜΗΣ ΕΝΕΚΕΝ

Στην ενότητα «Τιμής ένεκεν» η επίκουρη καθηγήτρια κα Φερενίκη Παναγοπούλου με τη μελέτη της «Η συμβολή της Καθηγήτριας Ισμήνης Κριάρη στη διαμόρφωση της Βιοηθικής στην Ελλάδα», τιμά την ομότιμη καθηγήτρια κα Κριάρη, αναδεικνύοντας την καθοριστική συμβολή της στην καθιέρωση του κλάδου της Βιοηθικής ως ενός κλάδου που συνδυάζει τη νομική επιστήμη με την ιατρική και τη φιλοσοφία και δίνει απαντήσεις στα προβλήματα που ανακύπτουν σχετικά.

Η συμβολή της Καθηγήτριας Ισμήνης Κριάρη στη διαμόρφωση της Βιοηθικής στην Ελλάδα

Φερενίκη Παναγοπούλου

Επίκουρη Καθηγήτρια Παντείου Πανεπιστημίου

Δ.Ν. (Humboldt), Μ.Ρ.Η. (Harvard), Μ.Δ.Ε. (Ε.Κ.Π.Α.)

Στις 30 Αυγούστου του τρέχοντος έτους αφυπηρέτησε από το Τμήμα Δημόσιας Διοίκησης του Πανεπιστημίου η Καθηγήτρια Ισμήνη Κριάρη. Τον Ιούνιο του ίδιου έτους έλαβε χώρα το αποχαιρετιστήριο μάθημά της που διοργανώθηκε από το Ευρωπαϊκό Κέντρο Βιοηθικής, Τεχνοηθικής και Δικαίου του Παντείου Πανεπιστημίου, στο οποίο συμμετείχε πλήθος συναδέλφων της και μαθητών της. Προς αναγνώριση της πολυσχιδούς προσφοράς της ο φετινός εορτασμός της Παγκόσμιας Ημέρας της Βιοηθικής στην Ελλάδα ήταν αφιερωμένος σε εκείνη.

Η Ισμήνη Κριάρη είναι Ομότιμη Καθηγήτρια του Συνταγματικού Δικαίου στο Τμήμα Δημόσιας Διοίκησης του Παντείου Πανεπιστημίου, όπου δίδαξε σε προπτυχιακό και μεταπτυχιακό επίπεδο Συνταγματικό δίκαιο, Τεχνολογία και Ατομικά Δικαιώματα στο πλαίσιο του Συμβουλίου της Ευρώπης, Διεθνή προστασία ανθρωπίνων δικαιωμάτων, Βιοηθική και Σύνταγμα. Είναι ιδρυτής της κατευθύνσεως του Μεταπτυχιακού Προγράμματος Σπουδών «Δίκαιο, Τεχνολογία και Οικονομία», η οποία λειτουργεί επιτυχώς από το 2013 έως σήμερα. Έχει διδάξει επίσης σε πλείστα μεταπτυχιακά προγράμματα της Ελλάδος και της αλλοδαπής. Έγραψε πρώτη για τη βιοηθική από νομικής απόψεως στην Ελλάδα. Η μονογραφία της για το Σύνταγμα και τη Βιοϊατρική γραμμένη τη δεκαετία του 1990 αποτελεί σήμερα έργο αναφοράς. Πρώτη έφερε τη συζήτηση περί βιοηθικής από νομική άποψη στην Ελλάδα. Δημιούργησε στο Πανεπιστήμιό μας ένα νέο επιστημονικό πεδίο, ενεθάρρυνε μια σειρά νεώτερων επιστημόνων να ασχοληθούν με αυτό και γενναιόδωρα μας καθοδήγησε σε νέα επιστημονικά μονοπάτια.

Η Καθηγήτρια Ισμήνη Κριάρη έχει το χάρισμα να βλέπει μακριά και να ασχολείται με τα μελλούμενα. Ασχολήθηκε με τη Βιοηθική, όταν αυτή ήταν άγνωστη λέξη στην Ελλάδα. Κοιτάζει πάντοτε την άλλη πτυχή των πραγμάτων. Σε μια απόπειρα να σκιαγραφηθεί η συνδρομή της στη βιοηθική μπορούμε να επικεντρωθούμε επιγραμματικά στα εξής σημεία:

1. Υπήγαγε τον κλάδο της βιοηθικής και της τεχνοηθικής στο χώρο του συνταγματικού δικαίου.
2. Υπήγαγε το δικαίωμα αποκτήσεως φυσικών απογόνων στο δικαίωμα στην ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας.
3. Καθόρισε το δικαίωμα προστασίας της γενετικής ταυτότητας. Ασχολήθηκε με τα συνταγματικά προβλήματα όλων των ζητημάτων της γενετικής (γενετικές εξετάσεις, επεμβάσεις, βιοτράπεζες, προστασία γενετικών δεδομένων) και με όλα τα υπόλοιπα θέματα έρευνας σε έμβρυα, τέλους της ζωής κ.ο.κ..
4. Καθιέρωσε τη βιοηθική ως διδασκόμενο μάθημα στο Πάντειο Πανεπιστήμιο ανοίγοντας το δρόμο και σε άλλα πανεπιστήμια. Ένα από τα μεγαλύτερα διδάγματα της πανδημίας είναι η έλλειψη βιοηθικής παιδείας, την οποία η Ισμήνη Κριάρη θεραπεύει όχι μόνο στο Πάντειο Πανεπιστήμιο, αλλά και σε άλλα πανεπιστήμια και προπάντων σε ιατρικές, νοσηλευτικές και βιοτεχνολογικές σχολές που διστάζουν να σπαταλήσουν το προσωπικό τους για αυτού του είδους την εκπαίδευση. Και τώρα βλέπουμε τον καρπό της συνεισφοράς της. Τη μεγάλη αλλαγή που θα γίνει και στα σχολεία μας, όπου με βάση το νέο πρόγραμμα σπουδών θα διδάσκεται η βιοηθική.
5. Ως μέλος πολλών Επιτροπών, κυρίως της Εθνικής Επιτροπής Βιοηθικής και Τεχνοηθικής, της Επιτροπής Υποβοηθούμενης Αναπαραγωγής, της Επιτροπής Βιοηθικής της Εκκλησίας της Ελλάδος ήταν οπαδός της κοινής λογικής, του μέτρου, του διαλόγου, της επιείκειας και της δίκαιης ισορροπίας και προπάντων της ευγένειας. Έβλεπε πάντοτε το πρόβλημα στη ρίζα του.
6. Ήταν οπαδός της λαϊκής παιδείας. Δεν ανέμενε από το λαό να παρακολουθεί τα σεμινάρια της αλλά πρότεινε τη διάχυση της γνώσεως, π.χ. μέσω της τηλεοράσεως για τη σημασία των εμβολιασμών.
7. Ασχολήθηκε με τη σχέση της λογοτεχνίας με τη βιοηθική. Αποδελτίωσε πληθώρα αποσπασμάτων στον Όμηρο, σε τραγωδίες, σε λογοτεχνικά κείμενα που άπτονται βιοηθικών προβληματισμών.

8. Καλλιέργησε τον σπόρο για να ασχοληθούμε με ζητήματα του μέλλοντος. Μίλησε στο αποχαιρετιστήριο μάθημά της στο Πάντειο Πανεπιστήμιο για τις αναδυόμενες τάσεις στο πεδίο της βιοηθικής, για τα νέα δικαιώματα που γεννώνται με τη διείσδυση της τεχνητής νοημοσύνης στη ζωή μας.

Πέραν από τη βιοηθική, κλάδο στον οποίο δικαιολογημένα φέρει τον τίτλο της Πρυτάνεως, η Ισμήνη Κριάρη έχει συνεισφέρει τα μάλα στην επιστήμη του Συνταγματικού Δικαίου. Η διδακτορική της διατριβή «Συνταγματικοί θεσμοί για την αντιμετώπιση κρατικών κρίσεων στην Ελλάδα και την αλλοδαπή» στον Ομ. Καθηγητή του Παντείου κ. Αθανάσιο Ράικο αποτέλεσε έργο αναφοράς που συζητήθηκε έντονα στην πρόσφατη πανδημία. Οι μεταπτυχιακές της έρευνες με εκπαιδευτική άδεια στα Πανεπιστήμια Βιέννης (1981), Giessen (1982), Sapienza, Ρώμη (1991), Βόννης (1996) την έφεραν σε κριτική διαλογική σχέση με τις νέες ιδέες της αλλοδαπής, τις οποίες ενσωμάτωσε κριτικά στο πλούσιο έργο της. Η έρευνά της για τη θρησκευτική ελευθερία στην Ελλάδα φανερώνει την τέχνη της να ακροβατεί με εξαιρετική επιδεξιότητα σε ένα τεντωμένο σκοινί χωρίς να πέφτει. Πάντοτε επέλεγε θέματα στα οποία η επιστημονική κοινότητα δεν είχε κατασταλάξει. Η μονογραφία της για την προστασία του αποδήμου ελληνισμού, έναν κλάδο που υπηρέτησε στο Υπουργείο Παιδείας ως Ειδική Γραμματέας Διαπολιτισμικής Εκπαίδευσης και Παιδείας Ομογενών, είναι πρωτότυπη για την εποχή της και σήμερα.

Το Διοικητικό της έργο στο Πάντειο είναι άξιο προσοχής. Πέραν από το τιτάνιο έργο της ρυθμίσεως των οικονομικών ζητημάτων που ταλάνιζαν τη διοίκηση του Πανεπιστημίου, η ίδια:

- Διοργάνωσε την Α' Πολιτιστική Εβδομάδα Παντείου το 2013.
- Συμμετείχε στην ίδρυση και την λειτουργία του Μουσείου για την Ιστορία του Παντείου Πανεπιστημίου (2014).
- Συμμετείχε στις κοινές Συνόδους με την Σύνοδο Πρυτάνεων γερμανικών πανεπιστημίων (2013 και 2014).
- Διοργάνωσε εκδηλώσεις με πολλές ξένες διπλωματικές Αποστολές και ιδρύματα.
- Συνήψε 70 Μνημόνια Συνεργασίας με ΟΤΑ, Ιδρύματα και με πολλά πανεπιστήμια της Ευρώπης και της Ασίας.
- Ίδρυσε το Ευρωπαϊκό Κέντρο Βιοηθικής, Τεχνοηθικής και Δικαίου.

Στο επιστημονικό και διοικητικό έργο της «Έλεος και αλήθεια συνήντησαν, δικαιοσύνη και ειρήνη κατεφίλησαν», όπως μας λέει ένα από τα ωραιότερα βιβλία της Αγίας Γραφής (Ψαλμ. 84,11-12).

Έχει τιμηθεί με τον Grosses Verdienstkreuz mit Stern, από την Γερμανική Κυβέρνηση τον Σεπτέμβριο 2006. Έχει τιμηθεί ως Chevalier des Palmes Academiques από την Γαλλική Κυβέρνηση (2015). Έχει λάβει τιμητική Διάκριση από το Υπουργείο Παιδείας της Ρωσικής Ομοσπονδίας (2014) και από το Υπουργείο Παιδείας της Ουκρανίας (2006). Επίσης είναι Οφφικίαλος του Πατριαρχείου Αλεξανδρείας (2018).

Είναι Μέλος της Εθνικής Επιτροπής Βιοηθικής και Τεχνοηθικής, Μέλος του Εποπτικού Συμβουλίου της Αρχής Υποβοηθούμενης Αναπαραγωγής, Μέλος της Επιτροπής Βιοηθικής της Εκκλησίας της Ελλάδος. Διετέλεσε Πρόεδρος της Επιστημονικής Επιτροπής Βιοηθικής της Διακοινοβουλευτικής Συνέλευσης Ορθοδόξων Βουλευτών (2001-2005), Μέλος της Επιτροπής Βιοηθικής της Ιατρικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών (2010 -σήμερα), Μέλος της Επιτροπής Βιοηθικής της Εθνικής Σχολής Δημόσιας Υγείας (2008-2017), Αξιολογήτρια για διδακτορικές διατριβές και επιστημονικά προγράμματα στο ΙΚΥ (2013 – 2015), Αξιολογήτρια για τα επιστημονικά προγράμματα στο ΕΛΙΔΕΚ (2020 – 2021), Εθνικός Εκπρόσωπος στη Διακυβερνητική Επιτροπή Βιοηθικής της ΟΥΝΕΣΚΟ (2010 - 2016), Εκπρόσωπος της Ελλάδος στην Επιτροπή Βιοηθικής του Συμβουλίου της Ευρώπης (2009- 2011), Μέλος της Ενώσεως Ελλήνων Συνταγματολόγων και της Εταιρείας Διοικητικών Μελετών. Περαιτέρω, είναι Μέλος στο Διοικητικό Συμβούλιο πολλών Επιτροπών και Συμβουλίων.

Πέραν όλων των ακαδημαϊκών αρετών η Καθηγήτρια κα Κριάρη είναι ένας άνθρωπος που θα σκύψει με ειλικρινή αγάπη στο πρόβλημα του συναδέλφου της, του συνανθρώπου της και θα προσφέρει τη βέλτιστη λύση. Και με αυτή της την ιδιότητα μια ομάδα νεότερων συναδέλφων της σεμνυνόμαστε να μας αποκαλεί διαδόχους της. Το φορτίο είναι πολύ βαρύ. Χρειάζεται πολύς δρόμος για να κατακτήσει κανείς το βάθος και εύρος των γνώσεών της. Όλοι εμείς οι δικοί της άνθρωποι, μαθητές και συνεχιστές, λαμβάνουμε καθημερινά πολλά από τη χάρη και την παρρησία της. Μας άνοιξε πόρτες και παράθυρα στη ζωή μας. Παράθυρα των οποίων το φως δεν φέρνει μια νέα τυραννία, αλλά νέες ευκαιρίες. Νιώθουμε αμήχανα τώρα που αφυτηρέτησε. Νιώθουμε ένα δυσαναπλήρωτο κενό. Έθεσε τον πήχυ όχι μόνο της επιστήμης αλλά και του επιστημονικού ήθους

πολύ υψηλά. Την καλούμε να είναι για πολλά ακόμα χρόνια ενεργή στο Τμήμα μας, γιατί έχει πολλά ακόμα να μας προσφέρει. Θα είναι πάντοτε καθοδηγητής στην επιστημονική μας διαδρομή.

ΕΝΟΤΗΤΑ ΙV – ΜΟΝΟΓΡΑΦΙΕΣ/ΒΙΒΛΙΑ ΜΕΛΩΝ Δ.Ε.Π.

Η ελληνική ξενοδοχία στα χρόνια της κρίσης 2008 - 2018

Πετράκος Γεώργιος,
Καθηγητής Ποσοτικών Μεθόδων

Το Ινστιτούτο Τουριστικών Ερευνών και Προβλέψεων (ΙΤΕΠ) ιδρύθηκε τον Ιούλιο του 1996, με πρωτοβουλία του Ξενοδοχειακού Επιμελητηρίου Ελλάδος (ΞΕΕ) και άλλων φορέων, οι οποίοι δραστηριοποιούνται στο χώρο του τουρισμού, με κύριο σκοπό τη μελέτη του τουριστικού τομέα στην Ελλάδα και σε άλλες ανταγωνίστριες χώρες. Από την ίδρυσή του και ανελλιπώς έως σήμερα το ΙΤΕΠ διεξάγει για λογαριασμό του ΞΕΕ την Ετήσια Έρευνα για τις Επιδόσεις των Ελληνικών Ξενοδοχείων και δημοσιοποιεί τα αποτελέσματά της σε ένα ευρύ κύκλο αποδεκτών. Η έρευνα πεδίου διεξάγεται από τα τέλη Οκτωβρίου ως τα μέσα Δεκεμβρίου και τα αποτελέσματά της παρουσιάζονται στις αρχές του επόμενου έτους, είτε στην γενική συνέλευση του ΞΕΕ, είτε σε ειδική εκδήλωση. Άμεσοι αποδέκτες των αποτελεσμάτων αυτών είναι θεσμικοί

φορείς, μέλη της ακαδημαϊκής – ερευνητικής κοινότητας, τα μέσα μαζικής ενημέρωσης και φυσικά οι ίδιοι οι ξενοδόχοι.

Στην αναδιοργάνωση της λειτουργίας του ΙΤΕΠ που έγινε το 2019 επιχειρήθηκε, μεταξύ άλλων, η αναβάθμιση της μεθοδολογίας ανάλυσης των δεδομένων της ετήσιας έρευνας του Ινστιτούτου επάνω σε δύο βασικούς άξονες. Πρώτον, στην ενσωμάτωση σύγχρονων επιστημονικών μεθόδων και τεχνικών για τον έλεγχο ορθότητας δεδομένων (data validation), την εκτίμηση ελλειπουσών τιμών μέσω τεκμαρτών υπολογισμών (imputation), την εισαγωγή λογοεκτιμητριών, τη στάθμιση των αποτελεσμάτων και άλλες. Δεύτερον, στην πλήρη αξιοποίηση της έγκυρης και έγκαιρης πληροφορίας που διαθέτει το Μητρώο του ΞΕΕ, στο οποίο είναι καταγεγραμμένο το σύνολο των νομίμως λειτουργούντων ξενοδοχείων της χώρας με τα αναλυτικά στοιχεία και τις επίσημες

ταξινομήσεις για το καθένα από αυτά. Στα πλούσια και αξιόπιστα αυτά δεδομένα του Μητρώου βασίστηκε ο σχεδιασμός, η δειγματοληψία και η ανάλυση της ετήσιας έρευνας των επιδόσεων των ελληνικών ξενοδοχείων. Η νέα αυτή μεθοδολογία τυποποιήθηκε και ενσωματώθηκε στα υπόλοιπα μεταδομένα της έρευνας (έννοιες, λειτουργικοί ορισμοί, ταξινομήσεις, κάλυψη πληθυσμού, κ.λπ.) τα οποία παρουσιάζονται συνολικά στο κεφάλαιο 6 αυτής της μελέτης. Η νέα μεθοδολογία εφαρμόστηκε στα δεδομένα της ετήσιας έρευνας από το 2008 έως το 2018. Η συνολική βάση δεδομένων του ΙΤΕΠ ελέγχθηκε ως προς την ορθότητα των δεδομένων, χρονιά προς χρονιά, και εφαρμόστηκαν ομοιογενώς τεκμαρτοί υπολογισμοί, στάθμιση αποτελεσμάτων καθώς και νέες λογοεκτιμήτριες. Τα αποτελέσματα των ερευνών αυτής της περιόδου, που χρονικά συμπίπτει με την περίοδο της Οικονομικής Κρίσης της χώρας μας, παρουσιάζονται συγκριτικά και συνολικά στην παρούσα μελέτη. Ο όρος Οικονομική Κρίση ή απλά Κρίση αναφέρεται στην Ελληνική Χρηματοπιστωτική Κρίση, η οποία επίσημα οριοθετείται από το 2009 έως το 2018. Αυτή είναι και η δεκαετία αναφοράς της μελέτης. Το 2008 συμπεριλήφθηκε στην έρευνα ως έτος βάσης για την εκκίνηση των χρονοσειρών και τον υπολογισμό των δεικτών μεταβολής, ακολουθώντας τις διεθνείς επιστημονικές πρακτικές. Στο Κεφάλαιο 2, δίνεται μία συνοπτική ανάλυση των βασικών μεγεθών του Παγκόσμιου Τουρισμού την περίοδο αναφοράς της μελέτης (2008-2018). Παρουσιάζονται οι τουριστικές αφίξεις και οι εισπράξεις τόσο συνολικά όσο και κατά τις βασικές τουριστικές περιφέρειες, ήτοι Ευρώπη, Ασία-Ειρηνικός, Αμερική, Αφρική και Μέση Ανατολή. Επίσης, καταγράφονται οι ποσοστιαίες μεταβολές των βασικών μεγεθών κατά έτος αλλά και συνολικά για την δεκαετία. Στο Κεφάλαιο 3, επιχειρείται η αντίστοιχη ανάλυση των βασικών μεγεθών ανάμεσα στις βασικές ανταγωνίστριες χώρες της ευρύτερης περιοχής της Μεσογείου, αλλά και τα επιμέρους μερίδια αυτών επί του συνόλου των Μεσογειακών χωρών. Οι πηγές των στοιχείων που αναλύθηκαν από την ερευνητική ομάδα του ΙΤΕΠ και παρουσιάζονται στα Κεφάλαια 2 & 3 είναι οι διεθνείς οργανισμοί World Tourism Organization (UNWTO) and World Bank (WB). Στο Κεφάλαιο 4, δίνεται μία παρουσίαση των βασικών μεγεθών του Ελληνικού Τουρισμού (α' μέρος) και της Ελληνικής Ξενοδοχίας (β' μέρος), όπως προκύπτει από τα στοιχεία της Τράπεζας της Ελλάδος (ΤτΕ) και συγκεκριμένα από την Έρευνα Συνόρων και από την Ελληνική Στατιστική Αρχή (ΕΛ.ΣΤΑΤ.). Τα βασικά μεγέθη του Ελληνικού Τουρισμού που αναλύονται και παρουσιάζονται είναι οι αφίξεις, οι διανυκτερεύσεις και η διάρκεια παραμονής μη κατοίκων, καθώς και οι εισπράξεις, πληρωμές, δαπάνες ανά ταξίδι και διανυκτέρευση. Επίσης, καταγράφονται οι ποσοστιαίες μεταβολές των βασικών μεγεθών κατά έτος αλλά και συνολικά για την δεκαετία, ενώ για τα έτη 2016-2018 όπου υπάρχουν στοιχεία δίνεται και η περιφερειακή διάσταση αυτών. Η τουριστική κίνηση στα ξενοδοχειακά καταλύματα την περίοδο 2008-2018 όπως αυτή καταγράφεται από την ΕΛ.ΣΤΑΤ. παρουσιάζεται στο β' μέρος του κεφαλαίου. Τα μεγέθη που καταγράφονται είναι οι αφίξεις και οι διανυκτερεύσεις αλλοδαπών και ημεδαπών, καθώς και η πληρότητα των καταλυμάτων. Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στην εποχικότητα των διανυκτερεύσεων, όπου πέρα από την παρουσίαση των στοιχείων της μηνιαίας κατανομής αυτών υπολογίζεται ο συντελεστής ανισοκατανομής Gini και ο δείκτης συγκέντρωσης Herfindahl-Hirschman (HHI). Επίσης, τα μεγέθη αυτά καταγράφονται και ανά περιφέρεια για όλη την περίοδο αναφοράς της μελέτης. Το κεφάλαιο ολοκληρώνεται με τις διανυκτερεύσεις και τις δαπάνες των

ημεδαπών τουριστών στο εσωτερικό και το εξωτερικό και με μία συγκριτική παρουσίαση της απασχόλησης σε επιλεγμένους κλάδους της οικονομικής δραστηριότητας τη περίοδο της οικονομικής κρίσης της χώρας. Στο Κεφάλαιο 5 παρουσιάζεται μία αυτόνομη μελέτη του ΙΤΕΠ για την εξέλιξη και τα χαρακτηριστικά των ελληνικών ξενοδοχείων την περίοδο 2008-2018. Αξιοποιώντας τα στοιχεία του Μητρώου του ΞΕΕ, η ερευνητική ομάδα του ΙΤΕΠ κατέγραψε και ανέλυσε α) την εξέλιξη του ξενοδοχειακού δυναμικού σε μονάδες και δωμάτια, τόσο συνολικά όσο και ανά κατηγορία (αστέρια) και περιφέρεια β) τα μερίδια των κατηγοριών και των περιφερειών στο ξενοδοχειακό δυναμικό και γ) την εξέλιξη του μεγέθους των ξενοδοχείων (σε δωμάτια), τόσο συνολικά όσο και ανά κατηγορία (αστέρια) και περιφέρεια. Η μελέτη αυτή, που έδειξε μια εντυπωσιακή αύξηση του αριθμού των ξενοδοχείων των μεγάλων κατηγοριών (4* & 5*) με αντίστοιχη μείωση του αριθμού των ξενοδοχείων των μικρότερων κατηγοριών (1* & 2*), αποτελεί τη βάση της ανάλυσης και επεξήγησης των βασικών μεγεθών της Ελληνικής Ξενοδοχίας και της εξέλιξής τους την περίοδο αναφοράς, όπως αυτά καταγράφηκαν στις ετήσιες έρευνες του ΙΤΕΠ και αναλύονται διεξοδικά στα επόμενα κεφάλαια. Στα δύο επόμενα κεφάλαια παρουσιάζονται τα αποτελέσματα της ετήσιας έρευνας του ΙΤΕΠ για τις χρονιές 2008 έως 2018. Συγκεκριμένα, στο Κεφάλαιο 6 παρουσιάζεται αρχικά η ταυτότητα και η μεθοδολογία της έρευνας και στη συνέχεια η ανάλυση των βασικών μεγεθών της Ελληνικής Ξενοδοχίας, η τιμή διάθεσης, η πληρότητα, το μέσο έσοδο ανά δωμάτιο και ο τζίρος των ξενοδοχειακών μονάδων. Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στην ανάλυση των χρονοσειρών, στον υπολογισμό σταθμικών αριθμοδεικτών και στην επεξήγηση των αποτελεσμάτων. Στο Κεφάλαιο 7 αναλύεται η διαχρονική εξέλιξη της απασχόλησης αλλά και του κόστους μισθοδοσίας στα ελληνικά ξενοδοχεία, τόσο συνολικά όσο και ανά κατηγορία και περιφέρεια. Η μελέτη ολοκληρώνεται με τα γενικά συμπεράσματα, όπως αυτά συνοπτικά δίνονται στο Κεφάλαιο 8.

Μέθοδοι και Πρακτικές της Στατιστικής Έρευνας

Πετράκος Γεώργιος,
Καθηγητής Ποσοτικών Μεθόδων

Το βιβλίο «Μέθοδοι και Πρακτικές της Στατιστικής Έρευνας» είναι το αποτύπωμα δυο παράλληλων έργων. Το πρώτο έργο είναι η απόδοση στην ελληνική γλώσσα του πολύ γνωστού και κλασσικού πλέον εγχειριδίου μεθοδολογίας και πρακτικής των στατιστικών ερευνών - Survey Methods and Practices της Στατιστικής Υπηρεσίας του Καναδά (Statistics Canada). Το δεύτερο έργο είναι η ανάλυση και παρουσίαση σύγχρονων και διαφορετικών μεταξύ τους ελληνικών στατιστικών ερευνών σύμφωνα με τη δομή και τη μεθοδολογία του πρώτου έργου.

Η απόδοση στα ελληνικά του διάσημου εγχειριδίου της Στατιστικής Υπηρεσίας του Καναδά έγινε με ιδιαίτερο σεβασμό στο πρωτότυπο κείμενο σε συνδυασμό με

μα διακριτική προσπάθεια επικαιροποίησης και προσαρμογής του στην ελληνική πραγματικότητα. Στη μετάφραση του εγχειριδίου που ήταν λιτή και ακολούθησε το ύφος του πρωτότυπου, προστέθηκαν οι σημειώσεις του μεταφραστή, οι οποίες είχαν ως στόχο να εξηγήσουν περισσότερο κάποιες βασικές στατιστικές έννοιες όπως το δειγματοληπτικό σφάλμα αλλά και να επικαιροποιήσουν το περιεχόμενο του πρωτοτύπου σε θέματα νέων τεχνολογιών όπως web surveys, social media κ.λπ. Επίσης το αρχικό κείμενο εμπλουτίστηκε με σύντομες αναφορές και σχόλια σε διάφορα είδη ερευνών, όπως την ελεγκτική δειγματοληψία, τη δειγματοληψία quotas κ.λπ. αλλά και με εκτενέστερη περιγραφή δυο σημαντικών ελληνικών ερευνών με πολύ ενδιαφέροντα μεθοδολογία, την έρευνα του Εργατικού Δυναμικού (Labor Force Survey) της Ελληνικής Στατιστικής Αρχής (ΕΛ.ΣΤΑΤ) και την Έρευνα Συνόρων της Τράπεζας της Ελλάδος (Τ.τ.Ε).

Η Στατιστική Υπηρεσία του Καναδά είναι από τις κορυφαίες αν όχι η κορυφαία διεθνώς Στατιστική Υπηρεσία σε θέματα μεθοδολογίας και έρευνας. Εκδίδει επιστημονικά περιοδικά , όπως Survey Methodology και βιβλία, όπως Quality Guidelines, Survey Sampling - a non Mathematical guide, Survey Methods and Practices και παρέχει σεμινάρια- μαθήματα, όπως Surveys From Start to Finish, Survey Sampling, Survey Skills Development πολύ υψηλού επιπέδου, δωρεάν στο κοινό. Πολλοί διεθνώς αναγνωρισμένοι επιστήμονες στη μεθοδολογία ερευνών (survey methodology), οι οποίοι αναφέρονται στην εισαγωγή του πρωτοτύπου εργάστηκαν, σε διαφορετικούς ρόλους, για την ολοκλήρωση του σημαντικού αυτού έργου ως συγγραφείς, αξιολογητές (reviewers), editors και μέλη επιτροπών υπό τη καθοδήγηση του I.P Fellegi, Chief Statistician of Canada (κάτι σαν υφυπουργός Στατιστικής του Καναδά).

Το έργο που εδώ αποδίδεται στην ελληνική γλώσσα ως μέρος Α αποτελείται από τρεις ενότητες. Η πρώτη ενότητα περιλαμβάνει τα κεφάλαια 1-8 και περιέχει το σχεδιασμό των στατιστικών ερευνών από τη διατύπωση των στόχων της έρευνας έως τον καθορισμό του μεγέθους του δείγματος. Η δεύτερη ενότητα, η οποία περιλαμβάνει τα κεφάλαια 9-12 αναφέρεται στη συλλογή, επεξεργασία, ανάλυση και διάχυση των δεδομένων των στατιστικών ερευνών. Το έργο ολοκληρώνεται με τη 3^η ενότητα που αφορά στη διαχείριση και το ποιοτικό έλεγχο των ερευνών (κεφάλαια 13-15) και περιλαμβάνει μια ενδιαφέρουσα υποθετική μελέτη περίπτωσης (κεφάλαια. 16).

Το δεύτερο μέρος αποτελεί μια προσπάθεια αποτύπωσης δυο μεγάλων ελληνικών ερευνών, σύμφωνα με τη δομή αλλά και τη φιλοσοφία του πρώτου μέρους. Στο κεφάλαιο 17 αναλύεται η έρευνα ακροαματικότητας των ραδιοφώνων στο Ν. Αττικής, μια συνεχής (καθημερινή) έρευνα η οποία στη σημερινή της μορφή σχεδιάστηκε από τον γράφοντα. Η έρευνα αυτή αποτελεί μια υποδειγματική διερεύνηση των χαρακτηριστικών ακρόασης και δημογραφίας των μόνιμων κατοίκων ηλικίας 15-70 του Ν. Αττικής και χρηματοδοτείται από τη πλειονότητα των ραδιοφωνικών σταθμών που εκπέμπουν νόμιμα στο Ν. Αττικής. Στο κεφάλαιο 18 παρουσιάζεται συνοπτικά η ίδια έρευνα στο νομό Θεσσαλονίκης, ο ποιοτικός έλεγχος των δυο ερευνών ακροαματικότητας και τέλος μια μελέτη για τις επιπτώσεις της πανδημίας, που άλλαξαν τη ρουτίνα της καθημερινότητας μας και μαζί τα βασικά μεγέθη της ραδιοφωνικής ακροαματικότητας.

Το δεύτερο μέρος του βιβλίου ολοκληρώνεται με το κεφάλαιο 19, στο οποίο παρουσιάζεται η ετήσια έρευνα των επιδόσεων των Ελληνικών Ξενοδοχείων που διεξάγει το Ινστιτούτο Τουριστικών Ερευνών και Προβλέψεων (ΙΤΕΠ). Σε αυτό το κεφάλαιο γίνεται μια εκτενής παρουσίαση του μητρώου των Ελληνικών Ξενοδοχείων που τηρεί το Ξενοδοχειακό Επιμελητήριο Ελλάδος (ΞΕΕ) και της εξέλιξης του τη τελευταία δεκαετία. Παρουσιάζονται τα βασικά μεγέθη της Ελληνικής Ξενοδοχίας, όπως η μέση πληρότητα και η μέση τιμή διάθεσης δωματίων, οικονομικά στοιχεία, στοιχεία απασχόληση κ.λπ. Το κεφάλαιο αυτό ολοκληρώνεται με μία πρωτότυπη ανάλυση του γνωστού “Simpson paradox” στα αποτελέσματα της έρευνας των Ξενοδοχείων. Οι δύο αυτές έρευνες είναι πολύ διαφορετικές μεταξύ τους, τόσο στο σχεδιασμό και στη διαχείριση όσο και στη συλλογή, επεξεργασία και διάχυση των αποτελεσμάτων και ως εκ

τούτου προσφέρουν, μαζί με την έρευνα του εργατικού δυναμικού και την έρευνα συνόρων που αναλύονται στο πρώτο μέρος του βιβλίου, μια περιεκτική παρουσίαση ελληνικών μελετών περίπτωσης στα πρότυπα του Καναδικού Εγχειριδίου.

Περί της υποχρεωτικότητας του εμβολιασμού σε περίοδο πανδημίας: Μία ηθικο-συνταγματική θεώρηση

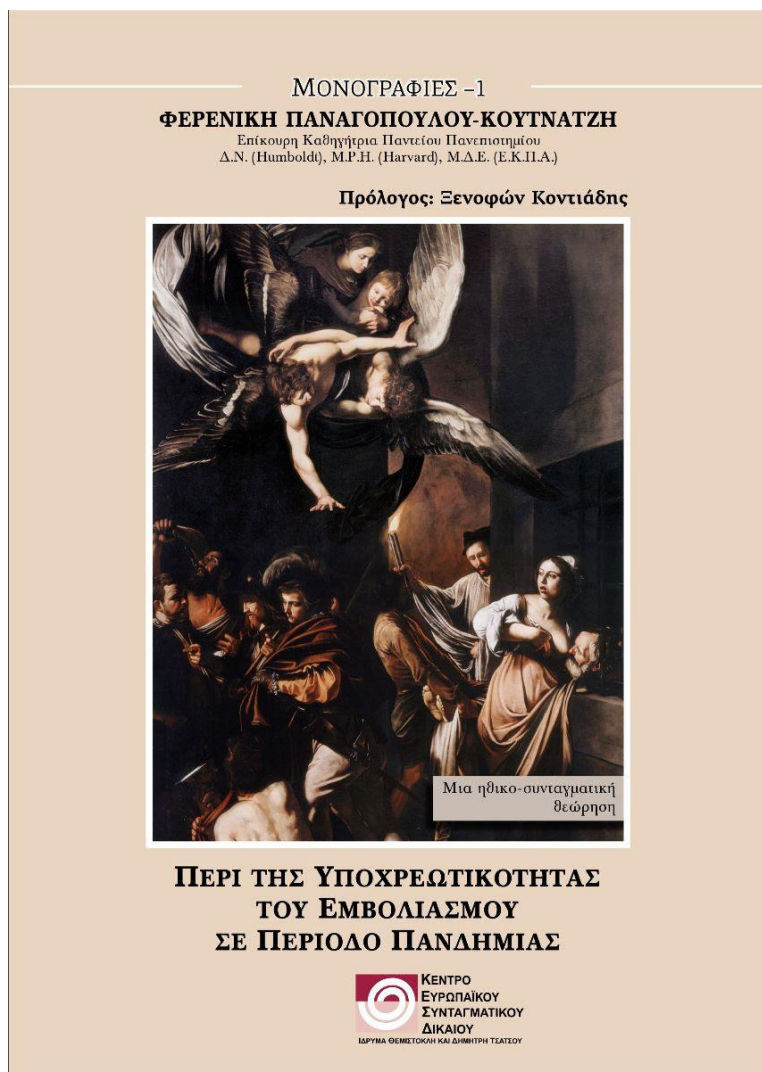
Φερενίκη Παναγοπούλου – Κουτνατζή
Επίκουρη Καθηγήτρια

Πρόλογος: Ξενοφών Κοντιάδης

ISBN: 978-618-80021-2-8

Σελ.: 166

Έτος κυκλοφορίας: 2021

Η μονογραφία της επίκουρης καθηγήτριας Φερενίκης Παναγοπούλου – Κουτνατζή, "Περί της υποχρεωτικότητας του εμβολιασμού σε περίοδο πανδημίας: Μία ηθικο-συνταγματική θεώρηση" αποτελεί μία εξαιρετικά επίκαιρη, νηφάλια και εμπειρισταωμένη διεπιστημονική προσέγγιση των προβλημάτων που θέτει η υποχρεωτικότητα του εμβολιασμού υπό συνθήκες πανδημίας, τόσο από τη σκοπιά της συνταγματικής επιστήμης όσο και υπό το πρίσμα της βιοηθικής.

Η μελέτη αναλύει τη ζέουσα προβληματική περί υποχρεωτικότητας των εμβολιασμών από ηθικο-συνταγματική άποψη. Αρχικά, παρατίθενται οι βάσεις των όποιων εκπεφρασμένων ανησυχιών, ο τεκμηριωμένος αντίλογος και λαμβάνει χώρα σύντομη ιστορική αναδρομή του εμβολιασμού στην ανθρωπότητα. Ακολουθεί η ανάλυση του κείμενου νομοθετικού, συνταγματικού και ευρωπαϊκού νομικού πλαισίου. Έπεται η

νομολογιακή περιήγηση αναφορικά με την υποχρεωτικότητα του εμβολιασμού στις Η.Π.Α. και ορισμένες ευρωπαϊκές έννομες τάξεις, μεταξύ των οποίων και η Ελλάδα. Κατόπιν συζητείται το θέμα της υποχρεωτικότητας του εμβολιασμού στον χώρο εργασίας, το ζήτημα του ελέγχου εισόδου των εμβολιασμένων σε συγκεκριμένους χώρους, η προβληματική περί του πιστοποιητικού νοσήσεως και η υποχρεωτικότητα στον χώρο της εκπαίδευσης και αναψυχής. Στη συνέχεια αναλύονται η ηθική και θεολογική αντιμετώπιση του εμβολιασμού. Στο τέλος διατυπώνονται τα τελικά συμπεράσματα της εργασίας.

Η μελέτη καταλήγει ότι ο υποχρεωτικός εμβολιασμός υπό προϋποθέσεις δεν παραβιάζει θεμελιώδη δικαιώματα κατοχυρωμένα στο Σύνταγμα και την ΕΣΔΑ. Αντιθέτως, υπό τις προϋποθέσεις τηρήσεως της αρχής της αναλογικότητας, αποτελεί έκφραση της υποχρεώσεως του κράτους του να προστατέψει τα συνταγματικά θεμελιώδη δικαιώματα στη ζωή και την υγεία, προβαίνοντας σε ιατρικές παρεμβάσεις που το ίδιο το Σύνταγμα του επιτρέπει. Στο πλαίσιο αυτό, δεν θα πρέπει να παραγνωριστεί και η σημασία του εμβολιασμού για τη συνέχιση της οικονομικής, κοινωνικής και πολιτιστικής δραστηριότητας, αγαθά τα οποία και αυτά κατοχυρώνονται σε αντίστοιχες συνταγματικές διατάξεις. Υποχρεωτικότητα του εμβολιασμού δεν σημαίνει ότι ο εμβολιασμός θα επιβάλλεται δια της βίας. Δεν μετουσιώνεται σε κάποιον που θα μας κυνηγάει με μια βελόνα για να μας εμβολιάσει είτε το θέλουμε είτε όχι. Ωστόσο, όσοι δεν εμβολιάζονται είναι λογικό ως μέλη μιας κοινωνικής ομάδας να υφίστανται κάποιες συνέπειες ή ορθότερα όσοι εμβολιάζονται είναι δίκαιο να ανακτούν γρηγορότερα το πρότερο καθεστώς ελευθερίας τους. Οι μη εμβολιασθέντες είναι αναλογικό να αναμένουν να κοπάσει η πανδημία, προκειμένου να ανακτήσουν την πρότερη ελευθερία τους. Και αυτό, προκειμένου να προστατεύσουν το κοινωνικό σύνολο.

Με το παρόν έργο εγκαινιάζεται η σειρά νέων Μονογραφιών που εκδίδει το Ίδρυμα Θεμιστοκλή και Δημήτρη Τσάτσου -Κέντρο Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Δικαίου σε μορφή e-books, με ελεύθερη πρόσβαση για κάθε ενδιαφερόμενο.

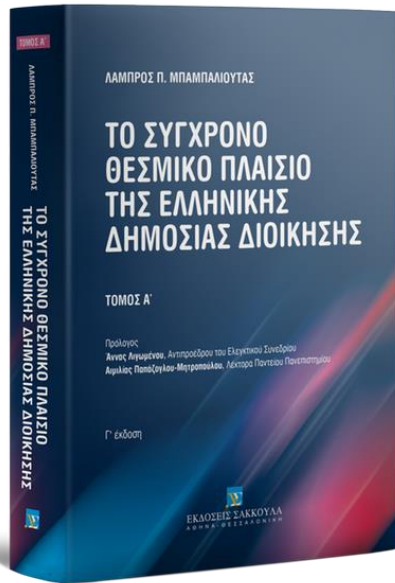
Το σύγχρονο θεσμικό πλαίσιο της Ελληνικής Δημόσιας Διοίκησης, Τόμος 1

Λάμπρος Μπαμπαλιούτας
Επίκουρος Καθηγητής

Τόμος 1, 3η έκδ., Εκδόσεις Σάκκουλα Α.Ε. (Αθήνα –Θεσσαλονίκη) 2021

Η νέα περιφερειακή οργάνωση του κράτους
Νομολογία
Οι 7 αποκεντρωμένες διοικήσεις
Το οργανωτικό πλαίσιο των αποκεντρωμένων διοικήσεων
Η περιφερειακή οργάνωση στα κράτη της Ευρώπης
© 2021
Πρόλογος
Άννα Λιγωμένου
Αιμιλία Παπάζογλου-Μητροπούλου

ISBN
978-960-648-355-4
Σελίδες
XXXIII + 606

Το παρόν παρουσιάζει και αναλύει με συστηματικό τρόπο τη σύγχρονη ελληνική διοικητική πραγματικότητα, που εξελίσσεται σε ένα μεταρρυθμιστικό πλαίσιο, με σκοπό τη βελτίωση της αποτελεσματικότητας και της αποδοτικότητάς της.

Μέσα από ιστορικές, πολιτικές και οικονομικές αναφορές ο Συγγραφέας αναδεικνύει το ελληνικό πολιτικό-διοικητικό σύστημα των περιφερειακών και τοπικών διοικήσεων, ως βάση επικοινωνίας του πολίτη με τη διοίκηση, εξασφαλίζοντας καλύτερες συνθήκες δημοκρατικής διακυβέρνησης. Η παρουσίαση των βασικών αρχών και εννοιών του θεσμικού πλαισίου της σύγχρονης Ελληνικής Δημόσιας Διοίκησης και της Τοπικής Αυτοδιοίκησης και η ανάλυση των προβλημάτων της εισάγει τον αναγνώστη στην οργάνωση και τις λειτουργίες της δημόσιας διοίκησης, τόσο

από την οπτική της συνταγματικής και νομοθετικής κατοχύρωσης, όσο και από την όψη της συγκριτικής ανάλυσης, σε σχέση με τα ισχύοντα σε άλλα Ευρωπαϊκά Κράτη.

Το ισχύον νομοθετικό καθεστώς εμπλουτίζεται, εκτός των άλλων, και με την ανάλυση πρόσφατων νομοθετικών κειμένων, όπως ο Νόμος 4804/2021, ο Ν. 4700/2020, ο Ν. 4765/2021 και ο Ν. 4820/2021 και έτσι ενημερώνεται ο νομικός, ο πολιτικός, ο πολίτης και ο φοιτητής για το πλέον σύγχρονο θεσμικό πλαίσιο της διοικητικής οργάνωσης και λειτουργίας του ελληνικού κράτους, ακόμη και από την όψη της χρηστής δημοσιονομικής διαχείρισης.

Η συστηματική παρουσίαση της ύλης του ανά χείρας έργου πλαισιωμένη με πλούσια νομολογία των αρμοδίων δικαστηρίων θα βοηθήσει ουσιαστικά τους ερμηνευτές και εφαρμοστές του δικαίου της περιφερειακής ανάπτυξης και της τοπικής αυτοδιοίκησης.

Το σύγχρονο θεσμικό πλαίσιο της ελληνικής δημόσιας Διοίκησης, Τόμος 2

Λ. Μπαμπαλιούτας
Επίκουρος Καθηγητής

3η έκδ., Εκδόσεις Σάκκουλα Α.Ε. (Αθήνα-Θεσσαλονίκη) 2021

Η δευτεροβάθμια Τοπική Αυτοδιοίκηση και η Αιρετή Περιφέρεια μετά το Πρόγραμμα
«Κλεισθένης Ι»

Νομολογία – Νομοθεσία – Οργανωτικό Πλαίσιο

© 2021

Πρόλογος

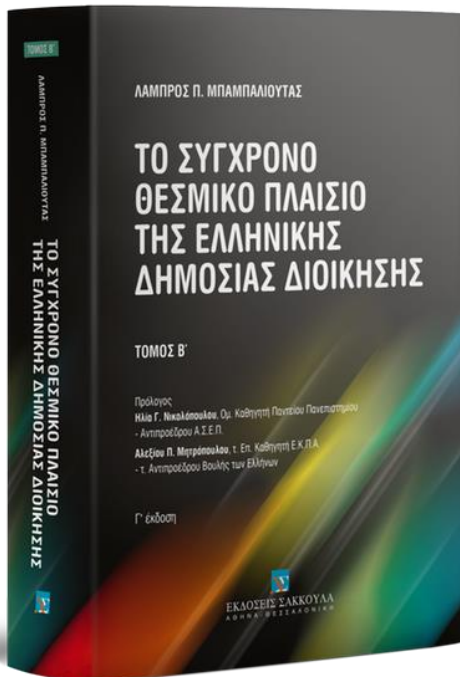
Ηλίας Γ. Νικολόπουλος
Αλέξιος Π. Μητρόπουλος

ISBN

978-960-648-356-1

Σελίδες

XXXVIII + 882

Και σε αυτόν τον τόμο παρουσιάζονται αποτελεσματικές και αντικειμενικές θέσεις και προβληματισμοί γύρω από την ανάδειξη και την επίλυση των σύγχρονων προβλημάτων της τοπικής αυτοδιοίκησης και της τοπικής δημοκρατίας εν γένει.

Ο Συγγραφέας προσεγγίζει με αντικειμενικότητα όλα τα επιμέρους θέματα της Περιφερειακής Αυτοδιοίκησης και επικεντρώνεται στον τρόπο επίλυσής τους. Βασικές θεματικές σε αυτόν τον τόμο αποτελούν η μεταρρύθμιση Καλλικράτη και η θέσπιση της Περιφέρειας ως ΟΤΑ, με συστηματική ανάλυση σε ζητήματα όπως η εκλογική διαδικασία και οι εκλογικές δαπάνες, το status και οι αρμοδιότητες των Περιφερειών, η εποπτεία τους, η ευθύνη των οργάνων τους και το οργανωτικό τους πλαίσιο ως ΟΤΑ.

Τα ανωτέρω ζητήματα παρουσιάζονται με αντικειμενικότητα, αποτελεσματικότητα, μεθοδικότητα και πρωτοτυπία, λαμβάνοντας υπόψη την πρόσφατη νομολογία και βιβλιογραφία καθιστώντας το παρόν ένα πολύ σημαντικό βοήθημα για όλα τα στελέχη και τους μελετητές της Τοπικής Αυτοδιοίκησης.

ΕΝΟΤΗΤΑ V – ΤΑ ΝΕΑ ΤΟΥ ΤΜΗΜΑΤΟΣ

Επιστημονική εκδήλωση σε μνήμη του Γεωργίου Παναγιωτοπούλου, Προέδρου του Συμβουλίου της Επικρατείας (2005-2009)

Το Τμήμα Δημόσιας Διοίκησης του Παντείου Πανεπιστημίου και η Εταιρεία Διοικητικών Μελετών διοργάνωσαν στις 29.6.2021 στον αύλειο χώρο του Παντείου Πανεπιστημίου επιστημονική εκδήλωση σε μνήμη του Γεωργίου Παναγιωτοπούλου, Προέδρου του Συμβουλίου της Επικρατείας (2005-2009). Ο Γεώργιος Παναγιωτόπουλος είχε υπηρετήσει πριν από τη λαμπρή σταδιοδρομία του στο Συμβούλιο της Επικρατείας στο Πάντειο Πανεπιστήμιο. Το 2008 έλαβε επίσης τον τίτλο του επίτιμου διδάκτορα.

Χαιρετισμούς απηύθυναν η Πρύτανης του Παντείου Πανεπιστημίου, Καθηγήτρια κ. Χριστίνα Κουλούρη, η Πρόεδρος του Συμβουλίου της Επικρατείας, κ. Μαίρη Σαρπ, ο Πρόεδρος της Εταιρείας Διοικητικών Μελετών, Επίτιμος Σύμβουλος Επικρατείας., κ. Πέτρος Χριστόφορος, και ο Πρόεδρος του Τμήματος Δημόσιας Διοίκησης, Καθηγητής κ. Θεόδωρος Μαριόλης.

Για τη ζωή και το έργο του τιμωμένου μίλησαν ο κ. Παναγιώτης Πικραμμένος, Αντιπρόεδρος της Κυβέρνησης, πρ. Πρωθυπουργός και Επίτιμος Πρόεδρος του Συμβουλίου της Επικρατείας και ο Παναγιώτης Τσούκας, Σύμβουλος Επικρατείας και Πρόεδρος της Ενώσεως Διοικητικών Δικαστών του Συμβουλίου της Επικρατείας.

Στη συνέχεια έλαβαν χώρα δύο συνεδρίες με θεματικές ενότητες, με τις οποίες είχε ασχοληθεί ο τιμωμένος. Η πρώτη σχετίζεται με την κοινωνική ασφάλιση, στην οποία μίλησαν υπό την προεδρία της κ. Σπυριδούλας Χρυσικοπούλου, Αντιπροέδρου του Συμβουλίου της Επικρατείας, η κ. Άννα Καλογεροπούλου, Σύμβουλος Επικρατείας, και η κ. Σταυρούλα Κτιστάκη, Σύμβουλος Επικρατείας και Καθηγήτρια Παντείου Πανεπιστημίου. Η δεύτερη αφορά στην αστική ευθύνη του κράτους, στην οποία μίλησαν υπό την προεδρία του Δημητρίου Σκαλτσούνη, νεοεκλεγέντος Προέδρου του Συμβουλίου της Επικρατείας, η κ. Όλγα Ζύγουρα, Σύμβουλος Επικρατείας, και ο κ. Μελέτιος Μουστάκας, Καθηγητής Παντείου. Αποφώνηση απηύθυνε η κ. Καλλιόπη Μπουρδάρα, Ομ. Καθηγήτρια ΕΚΠΑ, τ. Υφυπουργός και σύζυγος του τιμωμένου.

Η εκδήλωση έλαβε χώρα στο Πάντειο Πανεπιστήμιο λόγω του συνδέσμου του τιμωμένου με το Πανεπιστήμιο, αλλά και της λαμπρής παράδοσης του στον τομέα του διοικητικού και εν γένει του δημοσίου δικαίου. Οι Καθηγητές του Τμήματος Δημόσιας Διοίκησης συνομίλησαν κριτικά με δικαστές του Συμβουλίου της Επικρατείας, συζεύχθηκε η πράξη με τη θεωρία και τιμήθηκε ένα εκλεκτό μέλος της Παντειακής Κοινότητας.

Διαλέξεις του 1ου κύκλου σεμιναρίων του Κέντρου Κυβερνητικής Πολιτικής (ΚΕ.ΚΥ.Π)

Το Κέντρο Κυβερνητικής Πολιτικής του Τμήματος Δημόσιας Διοίκησης του Παντείου Πανεπιστημίου ολοκλήρωσε με επιτυχία τον 1^ο κύκλο σεμιναρίων πάνω σε θέματα που σχετίζονται με την ερευνητική δραστηριότητα του Κέντρου. Τα σεμινάρια πραγματοποιήθηκαν ηλεκτρονικά με μεγάλη συμμετοχή τόσο μελών της ακαδημαϊκής κοινότητας (καθηγητών, φοιτητών προπτυχιακού και μεταπτυχιακού επιπέδου, διδασκτόρων και υποψηφίων διδασκτόρων του Τμήματος), όσο και ευρύτερου κοινού, που συμμετείχε και στις συζητήσεις που ακολούθησαν και εξήχθησαν σημαντικά επιστημονικά συμπεράσματα.

Το πρώτο σεμινάριο διεξήχθη την Τρίτη 15-6-2021. Ομιλητής ήταν ο κ. Ηλίας Νικολόπουλος (Ομότ. Καθηγ. του Τμ. Δημόσιας Διοίκησης και Αντιπρόεδρος του ΑΣΕΠ) με θέμα: Ανεξάρτητες διοικητικές αρχές και Σύνταγμα - Συγκριτική επισκόπηση

Το δεύτερο σεμινάριο διεξήχθη την Τετάρτη 30-6-2021. Ομιλήτρια η κα Κωνσταντίνα Μπαρδάκα (ανώτερη υπάλληλος στην Επιστημονική Υπηρεσία της Βουλής των Ελλήνων και ΥΔ Παντείου) με θέμα: Ο ρόλος των εθνικών κοινοβουλίων στο θεσμικό σύστημα της ΕΕ μετά τη Συνθήκη της Λισαβόνας.

Δράσεις και Δραστηριότητες του Ευρωπαϊκό Κέντρο Βιοηθικής, Τεχνοηθικής και Δικαίου

Κατά το θερινό ακαδημαϊκό εξάμηνο του 2021 το Ευρωπαϊκό Κέντρο Βιοηθικής, Τεχνοηθικής και Δικαίου διοργάνωσε

Α) Ανοικτό μάθημα στις 11.3.2021 με θέμα «ΕΜΒΟΛΙΑΣΜΟΙ: Νομικά, ηθικά και θεολογικά διλήμματα». Ομιλητές ήταν οι α) Ξενοφών Κοντιάδης, Καθηγητής Παντείου Πανεπιστημίου, β) Κωνσταντίνος Κορναράκης, Καθηγητής ΕΚΠΑ, γ) Ευάγγελος Πρωτοπαπαδάκης, Αναπλ. Καθηγητής ΕΚΠΑ, δ) Φερενίκη Παναγοπούλου, Επίκ. Καθηγήτρια Παντείου Πανεπιστημίου. Τη συζήτηση συντόνισε η Ισμήνη Κριάρη, Καθηγήτρια Παντείου Πανεπιστημίου.

Β) Ανοικτό Μάθημα την 1.4.2021 με θέμα «Διάθεση ιατρικών πόρων σε περιόδους ανάγκης: Το παράδειγμα των Μονάδων Εντατικής Θεραπείας». Ομιλητές ήταν οι α) Σταυρούλα Τσινόρεμα, Καθηγήτρια Φιλοσοφίας Πανεπιστημίου Κρήτης, β) Δημήτριος Μπούμπας, Καθηγητής Ιατρικής Σχολής ΕΚΠΑ, γ) Ελένη Ρεθυμιωτάκη, Αναπλ. Καθηγήτρια ΕΚΠΑ, Πρόεδρος Εθνικής Επιτροπής Βιοηθικής. Τη συζήτηση συντόνισε η Φερενίκη Παναγοπούλου, Επίκ. Καθηγήτρια Παντείου Πανεπιστημίου.

Γ) Αποχαιρετιστήριο Μάθημα της Ισμήνης Κριάρη, Καθηγήτριας Συνταγματικού Δικαίου και τέως Πρυτάνεως του Παντείου Πανεπιστημίου στις 3.6.2021, με θέμα «Οι προκλήσεις της Βιοηθικής στον 21ο αιώνα». Χαιρετισμό απηύθυνε η Χριστίνα Κουλούρη, Πρύτανις Παντείου Πανεπιστημίου. Η εισαγωγική παρουσίαση έλαβε χώρα από την Φερενίκη Παναγοπούλου, Επίκ. Καθηγήτρια Παντείου Πανεπιστημίου. Μετά από το αποχαιρετιστήριο μάθημα της τιμώμενης Καθηγήτριας το λόγο έλαβαν επιφανείς προσκεκλημένοι, συνάδελφοι και μαθητές της.

Το Κέντρο ήταν στους συνδιοργανωτές του εορτασμού της Παγκόσμιας Ημέρας Βιοηθικής τον Οκτώβριο 2021.
